

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADI VE İKTİSADI BÜYÜME BİLİM DALI

“TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ VE DEĞİŞEN SOSYAL İLİŞKİLER”

Yüksek Lisans Tezi

FATMA GENÇ

İstanbul, 2010

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADI VE İKTİSADI BÜYÜME BİLİM DALI

“TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ VE DEĞİŞEN SOSYAL İLİŞKİLER”

Yüksek Lisans Tezi

FATMA GENÇ

İstanbul, 2010

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi FATMA GENÇ' nin TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ VE DEĞİŞEN SOSYAL İLİŞKİLER adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 05.07.2010 tarih ve 2010-13/26 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

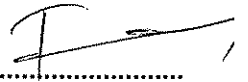
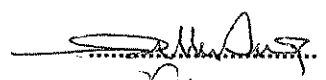
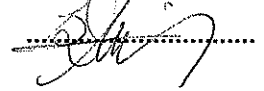
İmzası

Tez Savunma Tarihi : 22.10.2010

1) Tez Danışmanı : PROF. DR. FUAT ERCAN

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. MEHMET RIZA TÜRKAY

3) Jüri Üyesi : YRD. DOÇ.DR. BERNA GÜLER MÜFTÜOĞLU

.....

.....

.....

İÇİNDEKİLER

SAYFA NO:

TABLO LİSTESİ	III
ŞEKİL LİSTESİ	IV
ÖNSÖZ.....	V

1.GİRİŞ.....	1
--------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM BİR META OLARAK ÇAY

BİR META OLARAK ÇAY.....	6
2.1.META NEDİR?	6
2.2.METALARIN İKİLİ YAPISI	10
2.3.METALARIN FETİŞ KARAKTERLERİ	13
2.4. ÇAYIN METALAŞMASI.....	16
2.4.1.Bir Bitki Olarak Çay	19
2.4.2.Çayın İşlenmesi	21

İKİNCİ BÖLÜM DÜNYADA VE TÜRKİYEDE ÇAYIN METALAŞMASI

3.1. DÜNYADA ÇAYIN METALAŞMASI.....	24
3.1.1.Çayın Keşfi ve Yaygınlaşması	25
3.1.2.Çay Ticaretinin Ortaya Çıkışı	27
3.2.TÜRKİYE’DE ÇAYIN METALAŞMASI	43
3.2.1.Çayın Meta Üretimine Konu Olması	45
3.2.1.1.Osmanlı’da Çay Tarımı Denemeleri	46
3.2.1.2.Cumhuriyetin İlk Yılları.....	52
3.2.1.3.Çay Tarımının Oluşturulması(1938–1947): Tarımsal Bir Faaliyet Olarak Çay Yetiştiriliyor	68
3.2.2.Türkiye’de Çayın Metalaşması	88
3.2.2.1.Devlet Eliyle Birikim (1947–1984).....	88
3.2.2.1.1.Çay Sanayinin Oluşturulması (1947–1971): Çay Tarımı Kendi Sanayisini Kuruyor	88
3.2.2.1.2.ÇAYKUR Dönemi: Çay Tarım ve Sanayisinin Tek Elde Toplanması ...	104
3.2.2.2.Uluslararası Pazara Açılma ve Rekabet Edebilirlik (1984–2009).....	110
3.2.2.2.1.Tarımda Kuralsızlaştırma: Çay Tarım-Sanayi Özel Sektöre Göre Düzenleniyor	112
3.2.2.2.2.Kuralların Yeniden Oluşturulduğu Dönem (2000–2010)	128
3.2.2.2.2.1. 2009 Çay Kanun Tasarısı: Yeniden Yapılanma, Yeni istekler, Beklentiler	132
3.2.2.2.2.1.1.Çay Kanun Tasarısı Kim İçin?	137
3.2.2.2.2.1.2.Çay İhtisas Borsası	139
3.2.2.2.2.1.3.Yaş Çay Fiyatının Belirlenmesi	143
3.2.2.2.2.1.4.Çay Üst Kurulu.....	145

3.2.2.2.1.5.Yaş Çay Sözleşmesi	147
3.2.2.3.Türkiye’de Çay Tüketimi	149
4.SONUÇ	157
EKLER	161
KAYNAKÇA	166

TABLO LİSTESİ

SAYFA NO:

Tablo 1: İthal edilen çay miktarları	51
Tablo 2: Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı, Çay Yetiştirilmeye Ayrılan Alanlardaki Gelişmeler(1924-1938)	63
Tablo 3: Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı, Çay Yetiştirilmeye Ayrılan Alanlardaki Gelişmeler(1939–1947).....	77
Tablo 4: Yıllara Göre Çay Tarım Alanlarının Genişlemesi	83
Tablo 5: Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı, Çay Yetiştirilmeye Ayrılan Alanlardaki Gelişmeler, Çay Yetiştirilen Alanlardaki Yıllık Değişimler(1948–1965)	89
Tablo 6: Bölgede Çay Üretimi(1938–1948).....	92
Tablo 7: Çay Satış Rakamları(1963–1968).....	95
Tablo 8: Yaş Çay Fabrikaları ve İşleme Kapasiteleri.....	96
Tablo 9: 1949–1972 Yılları Arasında Çay Üretimi.....	100
Tablo 10: Çaya Verilen Yatırım Teşvik Belgeleri	120
Tablo 11: Yaş Çay Alım ve Kuru Çay Üretim Miktarları (Bin Ton).....	130
Tablo 12: Türkiye'de Çay Tüketimi	152
Tablo 13: Türkiye'de Çay Üretim İç Tüketim İhracat ve İthalat Değerleri (Bin Ton).....	156

ŞEKİL LİSTESİ

SAYFA NO:

Şekil 1: Üretimden Tüketime Çay: Dünya Örneği.....	22
Şekil 2: Üretimden Tüketime Çay: Türkiye Örneği.....	22
Şekil 3: 4223 Sayılı Yasa Gereğince Çayın Pazarlama Kanalları.....	82
Şekil 4: ÇAYKUR'un Faaliyete Geçmesiyle Oluşan Pazarlama Kanalları.....	107
Şekil 5: Özel Sektörün Durumu	124

ÖNSÖZ

Bu çalışma çayın doğa ürünüyken işlenerek meta haline gelmesine odaklanmaktadır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayan bir bitkinin meta olması, meta üzerindeki donmuş ilişkilerin toplumsal gerçeklikteki dönüşümleri anlamlandırabilmek açısından değerlendirilmesi önemlidir. Toplumsal ilişkilerin dönüşümü içinde gündelik hayatın evrimini, çay metasının üretim sürecini, dolaşım ve tüketimi üzerinden okumak, belirtilen argümanı temellendirerek, çalışmanın literatüre katkısını oluşturacaktır. Bu çalışma kolektif bir üründür, dolayısıyla sorunsalı anlamamda birçok insanın emeği ve katkısı olmuştur. Bu çalışmayı sonuçlandırmamda görüşleri ile katkılarda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Fuat Ercan, Prof. Dr. Mehmet Türkay ve Yar. Doç. Dr. Berna Güler Müftüoğlu, fikirleriyle ve her türlü teknik sorunları aşmamda yardımcı olan Menderes Tutuş, Serap Kurt, Tolga Tören, Nevra Akdemir ve Mustafa Eberliköse'ye ve burada ismini sayamadığım birçok insana teşekkürü bir borç bilir, çalışmanın tüm ilgililere yararlı olmasını dilerim.

İstanbul, 2010

Fatma Genç

1.GİRİŞ

“Evrende başlangıçta su vardı bir gün içine yaprak düştü çay oldu”.

Başlangıçta su vardı, basit ve ucuz. Artık suyun ardından basitlik ve ucuzluk denildiğinde suyla ve yapraklarla hazırlanan içecek gelir: çay... Bugün, dünyada yaşayan insanlar için çay, tanıdık, sıradan, vazgeçilmez ve yaygın olarak tüketilen bir madde olarak karşımıza çıkar. Öyle ki onsuz bir dünya düşlemenin zor olduğunu bile düşünenler vardır. Bir Çin atasözü bu durumu gayet güzel ifade eder: *“Üç gün yiyeceksiz kalmak bir gün çaysız kalmaktan iyidir¹”*. Öyle ki bugün çayla ilgili yazılan her yazıda giriş cümlesi *“dünyada sudan sonra en çok tüketilen alkolsüz içecek”* olarak ifade edilir. Çay, bugün yaşantımızda öylesine bol ve önemlidir ki, kahvaltılar çaysız yapılamaz, sohbetler çaysız edilemez hale gelmesinin yanında, kültürlerin süzgecinden geçerken demliğinin dinsel, sosyal ve kültürel tatlarına bürünen, çalışma yaşamının en önemli nefes alma alanıdır çayın eşlik ettiği çay molaları... Çay, artık her mekânın, her saatin en önemli içeceği olmuştur.

Nasıl oldu da insanın aklına *“kurutulmuş bir tutam yaprak üzerine sıcak su dökmek fikri geldi?”* diye, hiç düşündünüz mü? Bu sıcak dokunuş, binyıllar öncesine uzanan rastlantısal bir keşiftir. Çin’de bir efsaneye göre M.Ö. 2700’lü yıllarda Çin İmparatoru Shen Nung, bir gün kendi sıcak suyunu hazırlarken, demliğine birkaç yaprak düşer. Kaynayan suyun buharından mistik ve rahatlatıcı bir aroma yükseldiğini görür ve bu sıcak içecekten bir bardak içer. Demliğine düşen bu yapraklar bir çeşit yaban çay ağacına ait olduğu rivayet edilir ve böylelikle çay bitkisi keşfedilmiş olur². Shen Nung, beğendiği bu içkiyi, her zaman içebilmek için, ülkenin her yerine o bitkinin ekilmesini emreder. İşte böylece, adına çay denilen bu dünya gezginin maceralı yaşamı başlar. Çayın keşfedilişiyle ilgili efsaneye gönderme yapan “evrende başlangıçta su vardı bir gün içine yaprak düştü” sözü, çayın keşfini tesadüf olarak açıklar. Çayın ortaya çıkışı ve

¹ Tom standage, altı bardakta dünya tarihi, s:187

² Bu efsane, Çin’de çayın nasıl keşfedildiğini anlatmaktadır. Ayrıca Japonya ve Hindistan’da da çayın ortaya çıkışına dair efsaneler vardır. “Çay: kutsal ritüellerin, soğumuş ellerin içeceği”, http://yelpaze.tripod.com/cayin_tarihi.htm (10 Eylül 2010)

yaygınlaşması efsaneler ve teknik analizlerle eklemlenerek ilginç anlatımlara neden olur. Bu anlatımların her biri insansızlaştırılmış, toplumsal ilişkilerden yoksun ve tarihsiz olduğu sürece ürünün sürecini daha da anlaşılmaz kılar. Olup bitenleri incelediğimizde, analiz çayın bir meta olarak ilişkiye girdiği toplumsal ilişkileri anlamamızı sağlıyor. Böyle bir analiz, metalaşan bir bitki ve bu bitkinin metalaşması ile açığa çıkan sosyal ilişkileri görmeyi sağlıyor. Analizimiz, metaların kullanım değerinin yani ihtiyaçları giderici boyutunun yanı sıra, metanın sosyal ilişkilerde açığa çıkan değerinin-değişim değerinin-önemi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Kapitalist toplumda yaratılan değer varlığı, ancak kullanım değeri ile değişim değerinin birliğinde açığa çıkmaktadır. Meta insanlar arası ilişkilerin bir sonucudur.

Sosyal ilişkiler ile metalaşmış bitki(bu örnekte çay) arasındaki ilişkiyi analiz etmek için ilk elden bu tarz bir ilişkiyi gündemine alan Karl Marx'a göz atmamız gerekmektedir. Marx, nesnelerin kendisine değil, nesnelerin içine konulduğu ilişkiler sistemine odaklanmaktadır³. Metalar doğaları gereği, "emek ürünü" olma niteliğini taşımaktadırlar. Ancak, metalar mübadeleye konu oldukları andan itibaren "emek ürünü" olma özellikleri görünmezleşmektedir. Marx bunu meta fetişizmi olarak ifadelendirmektedir.

"İlk bakışta bir meta, çok önemsiz ve kolayca anlaşılır bir şey gibi gelir. Oysa metanın tahlili, aslında onun metafizik incelikler ve teolojik süslerle dolu pek garip bir şey olduğunu göstermiştir. Kullanım-değeri olduğu sürece, o ister insan gereksinmelerini karşılayabilen özellikleri açısından, ister bu özelliklerin insan emeğinin ürünü olması yönünden ele alınsın, gizemli bir yanı yoktur. İnsan, çalışmasıyla, Doğanın sağladığı maddelerin biçimini, kendisine yararlı olacak şekilde değiştirdiği gün gibi açıktır. Sözgelisi ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelade günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur. Yalnız ayaklar üzerinde yerde durmakla kalmaz, tüm öteki metalarla ilişki içersinde amuda kalkar ve o ağaç beyninden, "masa yürütmek"ten çok daha çarpıcı, parlak fikirler saçar..."⁴

³ Kojin Karatani, *Transkritik*, Erkal Ünal(çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s.31

⁴ Karl Marx, *Kapital Birinci Cilt*, Alaattin Bilgi(çev.), İstanbul: Sol Yayınları, 1986, s.76

Dolayısıyla Marx'ın da belirttiği gibi metalar kapitalist ilişkilerin en fetişistik formları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kapitalizm de, toplumsal ilişkiler sistemi olarak fetişistik bir karaktere sahiptir. Fetişizmin temelinde, kullanım değeri için üretimin yerini değişim değeri için üretimin alması yatmaktadır. İhtiyaçlar için üretim(kullanım değeri) yerine piyasa için üretim(değişim değeri) yapma, beraberinde üretim ile tüketimin ayrışmasına neden olduğu ölçüde üretim araçları ile üreticinin ayrılmasına neden olmaktadır. Bizim açımızdan ise **insanların ihtiyaçlarını karşılayan bir bütünün meta olması** özel bir önem taşımaktadır. Meta fetişizmi, kapitalist toplumsal ilişkileri gizlediği ölçüde, toplumsal ilişkilerde süregelen eşitsiz ilişkileri de gizlemiş olur.⁵ Kapitalizmin temelinde var olan emek ve sermaye arasındaki uzlaşmaz çelişkiyi de metalar arası ilişkilermiş gibi algılamamıza sebep olur.

Marx, metaların üstündeki toplumsal ilişkiyi gizleyen bu örtüyü kaldırmak için soyutlama düzeyi yüksek olan “Kapital” adlı eserinde tarihsel maddeci ilişkisel bir analiz yapar. Bu analizini de meta ile başlatır. Meta ile başladığı analizinde, sosyal ilişkilerin içine yerleştirilmiş nesne/meta üzerinden bu tür bir analizi “şeker” ürün/metası ile yapan Sidney Mintz'e bakmak anlamlı olacaktır. Mintz, sadece **şeker metasından** yola çıkarak tüm toplumsal ilişkileri anlamaya çalışmaktadır. Mintz, çalışmasının amacını, şekerin ekonomi politiği olarak ifade eder. Mintz, tarladaki şeker kamışı ile fincanındaki beyaz şekere baktığında bu dönüşümde yer alan köle emeğini ve sömürgecilik tarihini görmektedir. Çay metasında biriken toplumsal ilişkilere baktığımızda, dünya tarihi ve Türkiye tarihinden kesitleri ve dolayısıyla sermaye birikim sürecini görmek mümkün olmaktadır. Sermaye birikim süreci, her geçen gün değdiği noktayı metalaştırdığı ölçüde, sosyal ilişkilerin nesneler arası ilişkiye döndüğü yönünde bir algılamaya neden olmaktadır. İttiğimiz bir bardak çay, tarihsel ve toplumsal ilişkileri, bu ilişkilere ve süreçlere konu olan tüm insanların birbirlerine nasıl temas ettiğini göstererek, açığa çıkarmaktadır.

Kapitalizmi tanımlayan toplumsal ilişkilerde belirleyici olan, kapitalizmin **muazzam meta üretimi** üzerinde yükselmesidir. Meta üretiminin amacı kâr

⁵ Ercan, s.668

elde etmek olunca, üretilen metaların dolaşıma sokulması, dahası dolaşımda nihai olarak tüketilmesi gerekmektedir. Üretim, dolaşım ve tüketim bu anlamda kapitalist toplumsal ilişkilerinin en önemli uğrakları olmaktadır. Gerek üretim aşaması, gerekse dolaşım ve tüketim aşamaları, özünde bir dizi sosyal ilişki dolayımında gerçekleşmektedir. Çay bitkisinden elde edilen yapraklar, bir yandan dünyada milyonlarca insana geçim sağlarken, diğer taraftan da daha kalabalık bir insan kitlesinin içkisini ifade etmektedir⁶.

Bu çalışmanın odağında, çayın metalaşma süreci ve bunun yarattığı toplumsal ilişkiler bulunmaktadır. Bu anlamda çay, doğa ürününden işlenerek meta haline gelmektedir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayan bir bitkinin meta olması bu bağlamda önem kazanmaktadır. Çalışmanın temel argümanı ise, Doğu Karadeniz’de toplumsal ilişkilerin çay metasında nasıl kristalize olduğu ve bu meta üzerindeki donmuş ilişkilerin izinden giderek toplumsal gerçeklikteki dönüşümleri anlamlandırabilmektir. Toplumsal ilişkilerin dönüşümü içinde gündelik hayatın evrimini, çay metasının üretim sürecini, dolaşım ve tüketimi üzerinden okumak, belirtilen argümanı temellendirerek, çalışmanın literatüre katkısını oluşturacaktır.

Bu çalışmayı yukarıda açıklanan çerçeve içinde ele almak üzere yöntemi anlamak için bazı unsurlara değinmek gerekmektedir. Fuat Ercan, kapitalizmde sosyal yaşamın gerçekçi analizinin ancak *eleştirel* ve *radikal* bir yöntemle sahip olunduğunda yapılabileceğini belirterek, şöyle devam etmektedir: “Eleştirel olmak sosyal ilişkilerin üzerini örten maskenin arkasında yatan öze ilişkin dinamikleri anlamamızı sağlayacaktır”. Dolayısıyla, bu çalışmada çayın bardaktaki ve doğadaki yaprak hallerinin ardında yatan maskeyi kaldırıp, tarihsel ve toplumsal ilişkiler analiz edilecektir.

Analizimizde ele aldığımız çay, tüm bunların ışığında çayın içtiğimiz halinden hareketle yaprak haline kadar giden süreci ve bu süreci birbirine bağlayan ilişkilerin

⁶ Tefvik Tarkan, *Türkiye’de Çay Ziraatı ve Endüstrisi*, Rize: Çay Kurumu Yayınları, 1973, s.56

izini sürmeye çalıştık. Metanın kendisinden başlanması ve çayın bir meta olarak ele alınmasının nedeni, metanın tüm bu ilişkileri kapsıyor olmasıdır. Bu temelde çalışma iki bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde ilk olarak metanın ne olduğu ve metaların nitelikleri anlatılmıştır. İkinci olarak çay nasıl meta olarak ifadelendirilebileceği ele alınırken, bir bitki iken nasıl tarımsal bir ürün olduğu açıklanmıştır. “Son derece aşık, önemsiz bir şey” olarak kavranan şeyler, metaları ifade etmekte ve bugün metalar toplumun her alanına nüfus etmişlerdir. Bu bölümde toplumsal ilişkilerin ifadesi olarak meta görünümü ele alınmıştır. Bu bölümde temel olarak doğanın sunduğu bir ürün olarak çayın, nasıl kullanım değeri olduğu ve değişim değeri olarak nasıl üretilmeye başlandığı ele alınırken, doğada var olan çay bitkisinin hangi yapısal dinamiklerin etkisiyle birer emek ürünü haline geldiği ve meta formunu nasıl aldığı sorusuna odaklanılmıştır.

İkinci bölümde ise meta olarak ele alınan çayın dünya ve Türkiye örneklerine metalaşma süreçleri ele alınmıştır. Dünya örneğinde çayın metalaşması süreci, henüz toplumsal pratik içinde gereksinim duyulmayan yeni bir nesne olarak piyasaya girişi, çay ticaretinin gelişmesi ve genişlemesi, üretim ve tüketiminin giderek artması ele alınırken, bu yolla çay üzerinden sermaye birikim süreci ele alınmıştır. Türkiye örneğinde ise, çayın metalaşması, yıllar itibarıyla üretim ve tüketimdeki değişimler üzerinden ele alınmıştır. Bu bölüm, çayın meta üretimine konu olması ve metalaşması olarak iki alt bölüme ayrılmıştır. Çayın meta üretimine konu olması ile kastedilen çay tarımının ve sanayisinin oluşturulma çabalarını ifade ederken, aynı zamanda bu sürecin, teknik bir süreç olmaktan çok nasıl sınıfsal çıkarları yansıttığı ele alınmıştır. Çayın metalaşması ele alınırken ise çay tarım-sanayisinin kurulmasıyla birlikte değişen ölçeklerde üretimi ve tüketimi ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR META OLARAK ÇAY

2.1.Meta Nedir?

Tüm insan toplumları, kendi varlıklarının maddi koşullarını üretmek için birtakım ilişkilere girerler ya da bu ilişkilerin kendisini oluştururlar. Girdikleri ilişkiler doğrultusunda insanlar, nesneleri değiştirir/dönüştürürler. İnsanın bir ürüne uyguladığı her tür çabada, pratik olarak öznenin ve nesnenin somut birliği gerçekleşir. Özne ve nesne ne birbirine karışır, ne de soyut bir biçimde birbirinden ayrılır; bu ikisi belirli bir ilişki çerçevesinde karşı karşıya gelir⁷. Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan ilişkileri kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasi üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur.⁸ Meta, bu üretimin değişim aracılığıyla örgütlenmesinde ürünlerin aldığı biçimdir.⁹

Kapitalizm üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği “muazzam bir meta birikimi” olarak kendini gösterirken, bunun birimi tek bir metadır¹⁰. Muazzam meta üretimi aynı zamanda bir dizi toplumsal ilişkiler/bağlantıların oluşması anlamına gelmektedir. Metaları kapitalizmin en küçük yapıtaşları olarak ifadelendiren Marks, en önemli eserlerinden biri olan Kapital’in 1. cildinde kapitalizmin tahliline metanın tahlili ile başlar. Marks ve Engels, Komünist Manifesto’da katı olan her şeyin buharlaştığı bir dünyayı anlamak için daha bir özen göstermenin gerekliliğini vurgularlar. Bu yüzden Marks, kapitalizmi anlama çabasına “meta” kavramıyla başlar. Bu anlamda kapitalizm

⁷ Henri Lefebvre, *Diyalektik Materyalizm*, Barış Yıldırım(çev.), İstanbul: Kanat Yayınları, 2006, s:87

⁸ Karl Marks, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, Sevim Belli(çev.), İstanbul: Sol Yayınları, 2005, Önsöz

⁹ Marksist Düşünce Sözlüğü, “Meta”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.430

¹⁰ Karl Marks, *Kapital Birinci Cilt*, Alaattin Bilgi(çev.), İstanbul: Sol Yayınları, 1986, s.49

değdiği her şeyin önce verili konumunu bozmakta, daha sonra ise meta biçiminde katılaştırmaktadır¹¹.

Meta formu basit gibi görünse de kapitalizm için önemli olan değişim değeri yaratmasıdır. Metanın kendisi, tek başına birçok analize konu olmuştur. Ancak tek başına metaya bakmak, onları tek başına bir nesne olarak algılamamızı sağladığı gibi aynı zamanda kapitalizmin sürekliliğinden ve tarihselliğinden koparmaktadır. Şeyleri meta olarak ifade edebilmemiz için öncelikle üretim ilişkilerinin mekan ve zaman ölçeğinde örgütlenmesiyle meta üretimine konu olması ve daha sonra bu üretimin mübadele amacıyla örgütlenmesi gerekmektedir. Dolayısıyla tek başına metanın kendisine bakmak yetersiz iken, analize metanın kendisinden başlamak, söz konusu metanın kendi özgünlükleri üzerinden, bize metanın toplumsal döngüsünü¹² vermektedir. Bu döngü sürekli ve belli bir tarihsellik içerisinde anlam kazanmaktadır. Tıpkı iğne gibi küçük bir nesnenin kendisi anlamsız bir nesne gibi görünürken, iğnenin üretimi için bir araya gelen insanların biraradalığı bize birçok toplumsal ilişkinin kendisini vermesi gibi.

İnsanların en temel ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerinden dolayı malların sahip olduğu değere kullanım değeri diyoruz ama malların metalaşması ise mal/metaların oldukça farklı bir dizi ilişkiye girmelerine neden olmaktadır. Ürünün meta şeklini aldığı üretim biçimi ya da doğrudan değişim için üretilmesi, burjuva üretim biçiminin en genel ve en ilkel biçimidir¹³. Bu anlamda herhangi bir metanın incelenmesi aynı zamanda içinde yer aldığı *tarihsel ve toplumsal ilişkilerin* analize konu olması anlamına gelecektir.

Marks, insanlar arasındaki toplumsal ilişkilerin doğasını, üretimle -kendileri için olduğu kadar birbirleri için de üretim- ilgili ilişkilerin niteliğini araştırmaya yönelir.

¹¹ Fuat Ercan, “Müslüm Baba Marx’ın Kapital’ini Öğretiyor – II”.

<http://fuatercan.wordpress.com/2009/04/04/muslum-baba-marxyn-kapitalini-odhretiyor-ii/> (27 Haziran 2010).

¹² Metanın toplumsal döngüsü olarak kastedilen metaların üretim-dolaşım-bölüşüm-tüketim evreleridir.

¹³ Marks, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, s.97

Kapitalizmi analiz etmeye de böyle başlamıştır.¹⁴ Kapitalizmin analizine yaparken, metanın tahlilini başlangıç olarak almasını şöyle açıklamaktadır:

“Her başlangıcın güçlüğü, bütün bilimler için geçerlidir. Bu yüzden, birinci bölümün, özellikle de *metanın tahlilini* kapsayan kesimin anlaşılması, daha zor olacaktır. Tam gelişmiş hali para-biçimi olan değer-biçimi, son derece kolay ve yalındır. Ancak, burjuva toplumda emek ürününün meta-biçimi -ya da metanın değer-biçimi- ekonomik hücre-biçimidir. Bu biçimlerin tahlili, sık bir gözlemciye, küçük ayrıntılar gibi gelebilir. Aslında da, küçük ayrıntılar üzerinde durulmaktadır, ama tıpkı mikroskopik anatomide yapıldığı gibi¹⁵.”

Marks’ın tüm hayatı boyunca şifresini çözmeye gayret ettiği şey de budur:

“İlk başta meta son derece aşikâr, önemsiz bir şey olarak görünür. Ama bu meta çözümlendiğinde, metafizik incelikler ve teolojik esrarlarla dolup taşan çok garip bir şey olduğu ortaya çıkar¹⁶.”

Kapitalist toplumda her şey-iğneden, devasa fabrikaya ve hatta işgücüne kadar her şey-alınır satılır, bir meta biçimini almaktadır. Tıpkı bir damla suyun, kendisini çevreleyen evreni yansıması gibi, metalar da kapitalizmin esas çelişkilerini aynen yansıtmaktadır. Kapitalist ilişkileri metadan analize başlamak kapitalizmin yapısal özellikleri dışında ürün/meta bazında sosyal ilişkilerin gündelik örgütlenme biçimlerini, ürünün metalaşma süreci ve ürünün metalaşmasıyla birlikte metalaşan emek gücü ve aynı zamanda metayı üreten emeğin ürünüyle kurduğu ilişkileri de analiz etmemizi kolaylaştırır. Bu yüzden de kapitalizmi anlayabilmek için metadan başlamak anlamlıdır. Metalar aynı zamanda tarihsel ve toplumsal ilişkilerin kristalize olmuş halidir. Metadan başlamak değişim üzerinden kapitalist toplumsal ilişkilerin analizini

¹⁴ Michael Lebowitz, **21. yy İçin Sosyalizm**, Pelin Üçer ve İbrahim Akbulut (çev.), İstanbul: Yordam Yayınları, 2008, s.19

¹⁵ Marks, **Kapital Birinci Cilt**, Önsöz

¹⁶ Marks’dan aktaran Kojin Karatani, “**Transkritik**”, Erkal Ünal(çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2006, s.28

kolaylaştırmaktadır. “Son derece aşikâr, önemsiz bir şey” olarak kavranan şeyler, metanın kendisini ifade etmektedirler ve bugün toplumun her alana nüfus etmişlerdir.

2.2.Metaların İkili Yapısı

Metalar her şeyden önce, bizim dışımızda nesnelerdir ve taşıdığı özellikler itibariyle şu ya da bu türden insan gereksinimlerini gideren şeylerdir. Bu da metaların ikili özelliklerini gösterir. Metaların ikili doğası değişim için üretilmelerinden gelir¹⁷. Yani hem insan gereksinimlerini gidermek hem de değişim için üretilmeleri metanın çelişik yapısını ve ikili niteliğini ifade etmektedir. Metanın yapısındaki bu ikili nitelik bize kendisini değişim değeri ve kullanım değeri olarak göstermektedir. Kullanım değeri olarak ifade edilen bir şeyin yararlılığı ve ihtiyaç giderme kapasitesidir. Her çağda ve her toplum şeklinde insanların tükettiği her şeyin kullanım değeri vardır¹⁸. Ürünlerin yararlılığı, meta değişimi olmadan, genelde kendiliğinden ortaya çıkan ve bu yüzden de üretenler ve kullananlar için fark edilmeyen bir olgudur.¹⁹ Kullanım değerinin önemi, tüketimin gerçekleşmesi için gerekli olmasında yatmaktadır. Kullanım değeri, ancak kullanım bakımından değere sahiptir ve ancak tüketim süreci içerisinde gerçekleşir²⁰. Metaların değişiminde de her iki taraf²¹ içinde güdülenen ve belirlenen bir güçtür, kullanım değeri. Toplumsal gereksinimlerin konusu olsa da üretimin toplumsal ilişkilerini ifade etmez. Örneğin kullanım değerini ifade eden meta olarak elması alırsak eğer, elmasa bakmakla onun bir meta olduğu anlaşılmaz. Kadının boynunda ya da camcının elinde estetik ya da teknik gereksinimleri karşılamak üzere kullanım değeri olarak kullanıldığında, o elmadır, meta değildir. Metanın kullanım değeri, olması için zorunlu koşuldur; ama kullanım değerinin meta olması gerekli değildir²². Temel olarak kullanım değeri metada somut olarak bulunan ve onun özelliğini oluşturan bir niteliğe işaret eder²³ yani değişim değerinin ortaya çıktığı maddi zemini ortaya çıkarır. Değişim değeri ise şeylerin birbirleri arasındaki niceliksel ilişkiler biçiminde ortaya çıkar²⁴. Metalar birbirleriyle niceliksel oranlarda değiştirildiklerinden, her metanın belli

¹⁷ Metalar, değişime giren ürünler oldukları için iki farklı yönün bileşimi olarak görünürler. Değişildikleri oranda değer taşıyıcısı olurlar, yani başka metalarla ifade edilebilirler.

¹⁸ Paul Sweezy, **Kapitalist Gelişme Teorisi**, Gülsüm Akalın(çev.), İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2007, s.38

¹⁹ Marksist Düşünce Sözlüğü, “Kullanım Değeri”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.368

²⁰ Marks, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, s.42

²¹ Her iki taraftan kastedilen malı satan ve alan kişilerdir.

²² Marks, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, s.42

²³ Ümit Akçay, **Para, Banka, Devlet**, İstanbul: SAV Yayınları, 2009, s.42

²⁴ Sweezy, s.39

miktarda emeği içerdği düşünülmektedir. Dolayısıyla değişim değeri, bireylerin eşit ve genel emek sayılan emekleri arasındaki ilişkilerden, özgül olarak toplumsal olan bir emek biçiminin nesnel ifadesidir.

Metaların değişildikleri andan itibaren ortaya çıkan değerleri, onlara biçimini veren emekle ölçülür. Yani bütün metaların ortak özelliği hepsinin temelde insan emeğinin ürünleri olmalarıdır. Th.Cooper bunu şöyle ifade eder:

“Bir somun ekmekten, mal olduğu emeği, fırıncının emeğini, değirmencinin çiftçinin v.b emeğini çıkarınız, geriye ne kalır? Hiç bir işe yaramayan bir kaç ot tanesi.”

Metaların kullanım değerini bir yana bırakırsak, geriye ortak olan tek bir özellikleri emek ürünleri olma olmaları özelliği kalır²⁵. Yani metaya biçimini veren emekle ölçülür metaların değeridir. Değerin özünü oluşturan emek, türdeş insan emeğidir, bir biçimli emek gücü harcanmasıdır²⁶. Dolayısıyla değer(değişim değeri olarak metaların hacimlerindeki fark) büyüklüğü, malın içerdği, değer yaratıcı özün, yani emeğin niceliğiyle(emek zamanıyla) ölçülür ve emek zamanının ölçütü de hafta, gün ve saat olarak ifade edilir. Her bireyin emeği, değişim değerleri olarak belirdiği ölçüde, bu eşitlik toplumsal nitelik taşır ve bütün öteki bireylerin emeği ile kıyaslandığında, eşit emek sayıldığına göre, ancak değişim değerinde belirir²⁷.

Metaların yaratıcısı olarak emeğin de tıpkı metalar gibi ikili bir yapısı vardır. Değişim değeri olarak, birbirlerinden farklı olmayan eşit emekleri temsil eden genel soyut emek ve çeşitli kullanım değerleri olarak, değişik bireylerin eylemlerinin ürünleri, bu bakımdan da bireysel özellikleriyle birbirinden ayrılan çalışmaların yaratıcısı olarak somut emektir(yararlı emektir).

²⁵ Marks, **Kapital Birinci Cilt**, s.52

²⁶ Marks, **Kapital Birinci Cilt**, s.53

²⁷ Marks, **Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı**, s.46

Soyut emek, değişim değerinin özünü temsil eder. Değerin nicel olarak ölçülmesini sağlayan emek zamanına göre ölçülebilmesi için, nitelik bakımından aynı ve nicelik bakımından farklı olan tek biçim, basit bir emeği ifade etmektedir. Soyut emekte ifadesini bulan genel insan emeği, belirli bir toplumun her ortalama bireyinin yapabileceği ortalama emek, insan adalesinin, sinirinin, beyninin v.b. belirli bir üretici harcaması yani ortalama her bireyin yapmaya alışabileceği, şu ya da bu biçimde yapılması gereken basit emektir²⁸. Bireysel emeğin bu genel niteliği, bireysel emeğin toplumsal niteliği olarak değişim ilişkisi içinde açığa çıkar. Değişim değerinde görünen emek, doğrudan doğruya kendi karşıtının biçimini, soyut genelliği biçimini almakla, toplumsal emek olur²⁹. Soyut emek, bir emek türünü diğer emek türünden farklılaştıran nitelikleri yok sayıldığı ölçüde soyuttur³⁰.

Somut emek ise yararlılığı, yarattığı ürünün değeri biçiminde ifade edilen emeğe ya da bu ürünün kullanım değerine sahip olmasını sağlayan emeği ifade etmektedir. Kapitalist toplumlarda somut emek ürünleri soyut emek ürünleri sayılır. Metalar değişildikleri anda önemli olan onların hangi emek türünde üretildięi³¹ değil nicelik olarak emek zamanının ne kadar harcandığıdır. Yani metaların kullanım değerleri, somut emeğe ya da belirli bir amaç için üretici eylemlere indirgeniyor, değişim değeri de emek zamanına ya da eşit toplumsal emeğe indirgeniyor.³² Dolayısıyla metalar için belirleyici olan değişim ilişkisinde önemli olan somut emek değil ne kadar soyut emek harcandığıdır. Yani değişim değerini yaratan emek, genel soyut ve eşit bir emek olmasına karşın, kullanım değeri yaratan emek, biçimin ve maddenin gerektirdiği bir sürü emek cinslerine bölünen somut ve özel bir emektir.

²⁸ Marks, **Ekonomi Politieğin Eleştirisine Katkı**, s.45

²⁹ Marks, **Ekonomi Politieğin Eleştirisine Katkı**, s.48

³⁰ Swezzy, s.42

³¹ Terzinin emeği, terziliğe özgü bir biçimdir ve terzinin emeği giysi üretir. Terzi giysi ürettiği andan itibaren giysi, bir meta olarak terzinin harcadığı emek zamanı ölçüsünde diğer metalarla değişilir. Yani değişim değerinin ölçüsü terzinin emeğinin niteliği değil, niceliğidir.

³² Marks, **Ekonomi Politieğin Eleştirisine Katkı**, s.67

2.3. Metaların Fetiş Karakterleri

Metaların değerini, salt toplumsal bir gerçek olarak, yalnızca özdeş bir toplumsal öze, yani insan emeğini ifade ettiği ya da taşıdığı sürece kazandığını göz önünde bulundurursak, değer ancak metanın, meta ile toplumsal ilişki içerisinde kendini gösterebileceği açıktır³³. Yani en basit değer ilişkisi, bir metanın başka türden bir meta ile olan ilişkisi üzerinden kurulmaktadır. Bunun için, iki metanın değerleri arasındaki ilişki, bize, tek bir metanın değerinin en basit ifadesini sağlar³⁴. Burada bahsi geçen bütün metaların değerini kendinde eşitleyen kendisi de bir meta olan parayı³⁵ ifade etmektedir. Para değişimi kolaylaştırır, yaygınlaştırır ve genelleştirir³⁶. Metaların para aracılığıyla değiştirilmeleri, metanın kendisinin insanın üretim sürecinde harcadığı emeğin ürünü olduğunu görünmezleştirmektedir. Bu anlamda kapitalizmin fetişistik karakteri ortaya çıkar. Kapitalizm toplumsal ilişkiler sistemi olarak fetişistik bir karaktere sahiptir³⁷.

Metaların fetişistik karakterinden kastedilen kendisi de meta olan emek gücünün³⁸ girdiği toplumsal ilişkinin sonucu olarak ortaya çıkan metaların, piyasaya çıktıkları anda, onu üreten emek gücünden koparak kendi başlarına varlıklarını sürdürmeleridir. Yani toplumsal ilişkilerin sonucu olarak ortaya çıkan metanın, sadece bir meta olarak algılanması ve onun insan emeğinin ürünleri oldukları ve üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıktıklarının görünmezleşmesidir. Tarih boyunca tüm insan toplulukları kendi varlıklarının maddi koşulunu üretmek için üretim ilişkilerine girmişlerdir. Yani insanlar ihtiyaçlarını gidermek için birtakım varlıklara gereksinme duyarlar. Bu gereksinimleri gidermek ve varlıklarını devam ettirebilmek için üretim faaliyetinde bulunmaları gerekir. Kullanım değeri ve değişim değerinin birliğinin

³³ Marks, **Kapital Birinci Cilt**, s.62

³⁴ Marks, **Kapital Birinci Cilt**, s.63

³⁵ Paranın kendisi de, bir üretimin toplumsal ilişkisini temsil eder.

³⁶ Wolfgang Fritz Haug, **Meta Estetiğinin Eleştirisi: Kapitalist Toplumda Görüntü, Cinsellik ve Reklam**, Ayşe Gül(çev.), İstanbul: Spartaküs Yayınları, 1997, s.22

³⁷ Ercan, s.663

³⁸ Bu da emek gücünün de bir meta haline gelmesidir. Emek gücünün meta haline gelmesi metaların üretimi için işçinin emek gücünü satmasıdır. Yani bir meta olarak emek gücünün bir kullanım değeri vardır ve o kullanım değeri, başka kullanım değerlerini yaratmaktadır. Ben Fine ve Alfredo Saad-Filho. **Marks'ın Kapitali**. Nail Satlıgan(çev.), İstanbul: Yordam Yayınları, 2008, s.39

ifadesi olarak basit meta üretimi insanların doğayla etkileşimi sonucunda kapitalist toplumsal ilişkiler çerçevesinde örgütlenmeleriyle³⁹ başlar. Bu da temel olarak üretim ilişkilerini ifade etmektedir. Üretim ilişkisinin temeli olarak üretim faaliyeti de temelde kendine ait üretim araçlarına sahip olan üretim araçları sahibi ile emeğin belli bir işbölümü çerçevesinde bir araya gelmesini ifade eder. Metaların üretimi dediğimiz şey, kişisel tüketime değil de, satışa, pazarda değişime ayrılan ürünler olduğu için bunların üretimine meta üretimi denir⁴⁰. Kapitalist üretimin amacı, toplumsal kullanım değerleri(başkaları için kullanım değerleri)üretmektir. Bu da değişim değeri için metaların üretimi anlamına gelmektedir. Fetişizmin temelinde kullanım değeri için üretimin yerini değişim değerinin alması yatar. Fetişizmin iki temel sonucu vardır. Birinci olarak her şey, herkes metalaştığı ölçüde, sosyal ilişkilerin nesneler arası ilişkiler olduğu algılamasını yaratması. İkinci olarak da toplumsal ilişkilerin gerçek öznelere olan işçilerin kendi üretken eylemliliklerine yabancılaşmalarıdır. Fetişizmi kısaca ifade edecek olursak, metaların fetişistik yanları bireyin emeği(soyut biçimiyle toplumsal emek) metalar, değişilmeye başladıkları andan itibaren görünmezleşiyor ve görünen toplumsal ilişki sadece nesneler arasındaki ilişkiye indirgeniyor. Dolayısıyla sadece nesneler arası ilişkilere indirgenen insanların birbirleriyle kurdukları üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenen metaların üretimi ve üretimin sonucu olarak gerçekleşen tüketimi⁴¹ esnasında kurulan sosyal ilişkiler, metaların değerinin altında yatan emekte açığa çıkmaktadır. Yani metanın değeri onu üreten emekte billurlaşmakta ve Metaların değer yaratması nesneler arasındaki görünen bir toplumsal ilişkiden öte kişiler arası toplumsal ilişkiler olarak kurulmaktadır.

Metanın kendisinin bilgisinden hareketle metanın değdiği noktalarda açığa çıkan ilişkilerin analizini zorunlu kılan meta fetişizmi dediğimiz olgudur. Ama en fetişistik form olan meta formu yani değişim değeri üzerinden bir metanın analizi fetişizmin/yabancılaşmanın tersinden analizine ve yabancılaştırdığı insan ilişkilerini

³⁹ Meta, üretimin değişim aracılığıyla örgütlenmesinde üretimin aldığı biçim olarak tanımlanmaktadır. Marksist Düşünce Sözlüğü, “**Kullanım Değeri**”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.430. Dolayısıyla burada kastedilen kapitalist toplumsal ilişkilerin değişim çerçevesinde örgütlenmesidir.

⁴⁰ Nikitin, **Ekonomi Politik**, Hamdi Konur(çev.), İstanbul: Sol Yayınları, 1968, s.38

⁴¹ Tüketim üretimin sonucu olduğu kadar üretimin nedenidir de. Metaların üretilebilmesi için tüketimi olması gerekir.

kavrayabilmemize olanak sağlayacaktır. Görünürden görünmeze doğru insanların kurdukları sosyal ilişkiler üzerinden analiz yapılmaya çalışılacaktır. Yani toplumsal ilişkiler, meta görünümü altında ele alınacaktır.

2.4. Çayın Metalaşması

Bu bölümde temel olarak doğanın sunduğu bir ürün olarak çayın, nasıl kullanım değeri olduğu ve değişim değeri olarak nasıl üretilmeye başlandığı anlatılacaktır. Dolayısıyla, doğal kaynak olarak çay bitkisinin hangi yapısal dinamiklerin etkisiyle birer emek ürünü haline geldiği ve meta formunu nasıl aldığı sorusuna odaklanılacaktır.

Çay bitkisi bir meta olarak ifadelendirildiği zaman doğadaki haliyle bildiğimiz bir bitkiden ziyade doğadan alınmış bitkinin işlem görmüş halini ifade etmektedir. Fakat bu sürecin kendisi tek başına teknik bir süreç olarak değil metanın üretimine konu olan ilişkilerin kendi hikâyesidir. Çay bitkisinin sınıflı bir ürün olarak ticarete konu olması sonucunda çayın belli işlemlerden geçmesi ve bu ilişkilerin kendisinin kurulmasını ifade etmektedir.

Çay, bugün bildiğimiz haline tesadüfen gelmemiştir kuşkusuz. Maddenin işlenerek insan kullanımına sunulmasını sağlayan ve doğal durumlarından yeni bir biçime bürünmelerine yol açan kimyasal ve mekanik dönüşümler, insanın doğayla olan ilişkilerini ortaya koymaktadır⁴². Çay da bugün bildiğimiz ve içtiğimiz haliyle doğadan koparılan bir yaprağın geçirdiği kimyasal ve mekanik dönüşümleri ifade etmektedir. Çayın ortaya çıkışına dair rivayete gönderme yapan *“evrende başlangıçta su vardı, bir gün içine yaprak düştü çay oldu”* sözü bu süreci her ne kadar bir tesadüf gibi açıklasa da, çayın ortaya çıkışı insanın doğayla kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkan üretim ilişkilerine gönderme yapmaktadır. Sürekli yeşil kalan bir çalı olarak karşımıza çıkan, yapraklarının, tomurcuklarının ve çiçeklerinin koparılarak üretime girdi olmasıyla birlikte belli bir sermaye ve emek-gücünün bir araya gelmesi sonucu çay, içtiğimiz çay halini almaktadır.

⁴² Sidney W. Mintz. *Şeker ve Güç: Şekerin Modern Tarihindeki Yeri*, Şükrü Alpagut(çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1997, s.21–22

Bu ilişkilerin kendisi çayı marketten aldığımız ya da içtiğimiz haliyle düşündüğümüzde bu bağı koparmakta ve çayı kendi başına var olmuş bir ürün olarak düşünmemizi sağlamaktadır. Sidney Mintz'in şeker üzerinden yaptığı çalışmasında, şeker üzerinden Mintz, bu süreci şöyle tanımlamaktadır:

“İnsan etrafına şöyle bir baktığında şeker kamışı plantasyonlarını ve kahve, kakao, tütün çiftliklerini görebilir; üstelik bunları var etmenin, bu alanlara yatırım yapmanın ve çalıştırmak üzere çok sayıda insanı zincire vurup buralara taşımının ne kadar kazançlı olacağını akıl eden Avrupalıları da zihninde canlandırabilirdi. Getirilen bu insanlar, köle olmasalar bile, satacak başka bir şeyleri olmadığı için emeklerini satan; belki asal tüketicisi olmadıkları ürünleri üreten; belki de üretmedikleri şeyleri tüketen ve bu süreç içinde, başka yerlerdeki başka kişilere kazanç sağlayan insanlar olacaktı⁴³.”

Çayın tarladaki hali ve bardaktaki halini aynı anda düşünmek bize birçok ilişkiyi bir arada göstermektedir. Mintz, Şeker ve Güç adlı kitabında bu bağlantıyı şöyle kurmaktadır:

“Bana öyle geliyordu ki, tarladaki şeker kamışı ile fincanımdaki beyaz şekeri aynı anda görmenin bende uyandırdığı gizemli etki, eritilmiş metal ya da daha iyisi ham demir cevherini, ustalıkla işlenmiş bir çift kelepçe ya da prangayla bir arada gördüğümde de belirmeliydi. Bu giz, etkileyici olmakla birlikte, yalnızca teknik dönüşümün gizi değil, birbirini tanımayan ama mekân ve zamanda aralarında bağlantı bulunan-üstelik yalnızca politik ve ekonomik olarak değil, yaptıkları üretimin devam ettirdiği özel bir ilişki zinciriyle birbirlerine bağlanmış olan-insanlarında giziydi⁴⁴.”

Bu ilişkiler, insanların çay üretimi için zaman ve mekân bağlamında bir araya gelerek oluşturdukları üretim ilişkilerinin yanı sıra, çayın tüketim maddesi olarak kullanılmasının kendisinin de birtakım anlam ve ilişkileri beraberinde getirmesini ifade etmektedir. Mintz'in temel olarak yapmaya çalıştığı şey, sermaye birikimi ve yeni

⁴³ Mintz, s:23

⁴⁴ Mintz, s.23

toplumsal sınıfların oluşumunda şekerin nasıl bir rolü olduğunu açığa çıkarmaktır. Bunun için şekerin kapitalizmin ekonomi politiği ile olan ilişkisini ortaya koyar. Ortaya koyduğu en çarpıcı tespit, metaların tüketilmesinin kültürel olarak ortaya çıkması değil kitlesel meta pazarlarının ortaya çıkışına denk gelmesidir. Yani şeker, çay, kahve, tütün gibi metalar sermaye birikiminin oluşturulabilmesi için gerekli olan ilk aşamaya tekabül etmektedir: Tüccar sermayesi üzerinden bu metaların ticaretinin gelişmesi. Aynı zamanda da üretim ve tüketimin metalar üzerinden birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çayın metalaşmasını anlayabilmemiz için öncelikle onun doğada var olan bitki halini anlamamız, tanımamız gerekmektedir. Bu bitkinin, doğadan koparılması sonucu geçirdiği değişimler/dönüşümler, bitkiyi artık tek başına doğada var olan bir bitki olarak değil, artık üretime girdi olarak endüstriyel bir bitki olarak tanımlamaktadır. Üretime girdi olduğu andan itibaren de “emek ürünü” olma özelliğini kazanmaktadır.

2.4.1. Bir Bitki Olarak ay

Subtropikal ve tropikal bölge bitkisi olan çay, bir bitki olarak botanikçiler tarafından *Camellia Sinensis* ailesinden kabul edilmektedir. aygiller (*Theaceae*) familyasından anavatanı, batıda Assam-Birmanya sınırı boyunca uzanan Nagaland, Manipur ve Lushai tepeleri, doğuda Çin ve güneyde Birmanya ve Tayland tepelerinden Vietnam içlerine kadar uzanan bölgeler arasında kalan yelpaze biçimli bir alanın oluşturduğu kabul edilen çalı türü⁴⁵ olarak tanımlanmaktadır. ay bitkisi dünya üzerinde Kuzey yarımkürede 42 ve güney yarımkürede 24. enlem dereceleri arasında oldukça geniş bir alana yayılmaktadır.

ay, bir ağacın yapraklarıdır. Bir asırlık bir ömre sahip bulunan çay bitkisi doğada büyümeye bırakıldığında zaman bir ağaç görünümünü alır. Görünüş itibarı ile dağınık bir görünüm arz eden bitki yapısı tek gövde halinde olduğu gibi çok gövdeli olanları da bulunmaktadır. Doğada büyümeye bırakıldığı zaman ağaç görünümünü alan bitki, yaz-kış yaprağını dökmez. Yaşamak için yeterli düzeyde sıcaklık ve nemin bulunduğu bölgeleri ister. Gevşek, humuslu, asitli ve alkali özellikteki toprak ile nemli iklimleri sever. Daha önce başka bir tarım ürününün yetiştirildiği topraktan hoşlanmayan nazlı bitki, dünyanın belli bölgelerinde yetiştirilebilirken, Türkiye'de sadece Doğu Karadeniz'de Rize çevresini yaşam şartlarına uygun bulmuştur. Çayın yetişmesini etkileyen en önemli faktörler iklim ve topraktır. ay bitkisinin gelişip, büyüebilmesi için; yıllık sıcaklık ortalamasının 14 C'nin altına düşmemesi ve 32 C'nin üstüne çıkmaması gerekmektedir. ay bitkisi yağmuru ve nemi çok seven bir bitki olarak; toplam yıllık yağışın 2000 mm'den az olmaması ve aylara göre dağılımının düzenli olması, bağıl nem oranının en az %70 olması gerekmektedir.⁴⁶ çay bitkisi

⁴⁵ Türkçe Bilgi, "ay Özet Bilgi", <http://www.turkcebilgi.com/çay/sozluk> (07 Eylül 2008)

⁴⁶ Bu sınırlar dışında çay bitkisi istenen verim ve kalitede gelişmemektedir. Yüksek rakımlarda, sıcaklık ve nemin düşük olması nedeniyle, sürgün gelişimi daha yavaş olmakta, yüksek sıcaklık ve nem koşullarında yetişen filizlere göre kafein, tanen, glikozitler ve çay enzimleri birikmesi fazla olmaktadır. Bu nedenle yüksek rakımlı bölge çayları düşük rakımlı bölgelere göre daha kaliteli olmaktadır.

kumdan kile değin değışen yapıdaki asit reaksiyonlu (pH'sı 4,6-6 arasındaki) topraklarda yetişebilmekte, ancak kalsiyumdan hoşlanmamaktadır⁴⁷.

Çay bitkisi belirli dinlenme periyot aralıklarında toplanmak için sürgün vermektedir. Sürgünler olgunlaşmış yaprakların koltuklarında bulunan odun gözlerinden oluşmakta ve büyümekte olan sürgünler tomurcuk, birinci yaprak, ikinci yaprak, üçüncü-dördüncü yaprak, altıncı yaprak olarak adlandırılmaktadır⁴⁸. Çay bitkisi, yeterli düzeyde sıcaklık ve nemin bulunduğu yerlerde, örneğin Güney Hindistan, Sri Lanka, Cava, Sumatra ve Kenya' da yıl boyu sürgün oluşumu gerçekleşmektedir. Yılın mevsimleri arasında sıcaklık ve nem ayrımlılığının bulunduğu yerlerde, örneğin Kuzey ve Kuzey doğu Hindistan'da Kuzey doğu Çin ve Japonya'da Güney Afrika'nın kimi serin bölgelerinde, Gürcistan ve İran'ın Hazar denizi kıyılarında ve Türkiye'de çay bitkisinde sürgün kesintili şekilde gerçekleşmektedir⁴⁹.

Çay bitkisinde sürgün uçlarından taze olarak yetişen iki yaprakla bir tomurcuk, genellikle çay üretiminde kullanılır. Genel kural olarak çay üretimi için sürgün ucundan koparılmış iki yaprak ve bir tomurcuğun kullanılmaktadır. Ancak bazen 2,5 yaprak dışında, 3,5 hatta 4,5 yaprak kullanıldığı da olur. Çayın işlenmesi için yapraklarının toplanması gerekmektedir.

⁴⁷ Toprak pH'sı daha asit ya da alkali yöne doğru gittikçe, bitkinin gelişmesi olumsuz yönde etkilenmektedir

⁴⁸ Fatma Genç, "Doğu Karadeniz'e Çay Baharı Geldi", http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=23867 (10 Haziran 2009)

⁴⁹ Türkiye'de Doğu Karadeniz Bölgesi'nde sürgün dönemleri genellikle Mayıs ve Ekim ayları arasında(1. Sürgün: Mayıs-Haziran, 2.Sürgün: Temmuz-Ağustos, 3.Sürgün: Eylül-Ekim) gerçekleşmekte ve genellikle 3 sürgün olmakta, ancak bazen 4. ve 5. sürgünleri de vermektedir. Belirli dinlenme periyot aralıkları olan çay bitkisinin genellikle 3 bazen 4 sürgün dönemi oluşmaktadır. Buna göre, 1. dinlenme devresi 21 gün, 2. dinlenme devresi 8 gün, 3. dinlenme devresi 7 gün olmak üzere toplam 36 gün şeklindedir. Türkiye'de çay tarımı bu periyotlara göre gerçekleşmektedir.

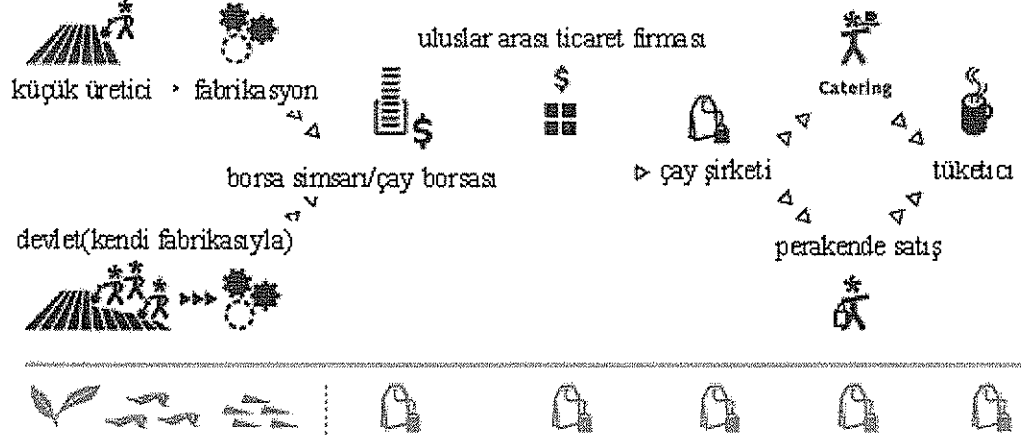
2.4.2.Çayın İşlenmesi

Ağaç görünümündeki çay yapraklarının koparılması sonucunda, çay, işlenmek üzere fabrikalara gönderilir. 4 yaşından itibaren ürün vermeye başlayan çay bitkisi, hasat edilerek çay üreticilerinin, çaylarını fabrikalara satmalarıyla birlikte ilk aşamasını tamamlar ve üreticinin elinden çıkar. Daha sonra fabrika tarafından alınan çay ürünü, kısa bir sürede fabrikalara ulaştırılmak üzere yola çıkar⁵⁰. Fabrikaya ulaştırılan çay, belli aşamalardan geçerek siyah ve yeşil çay haline getirilir. Fabrikada siyah çayın işlenmesi için peş peşe altı işlem uygulanmaktadır. Buna göre, ilk olarak, yaprakların suyunun çıkması ve yumuşaması için toplanan çay yaprakları havadar bir yere serilir. Böylelikle yaş çay yapraklarının solması sağlanmış olur. Soldurma olarak adlandırılan bu aşamada, yaprağın tonajı düşer. Örneğin; yüz kilo yaprak aşağı yukarı altmış kiloya kadar iner. İkinci olarak, soldurulmuş çay yaprakları elle veya makinelerle ezilir ve kıvrılır. Kıvrırma adı verilen bu aşamada çayın tadı, aroması ve kalitesi belli olur. Üçüncü olarak, kalburlama adı verilen bu aşamada, kırılan çay yaprakları kalburlanır ve inceleri, kabaları ayrılır. Dördüncü olarak, fermentasyon adı verilen aşamada, kıvrılmış olan çay yaprakları, siyah çay elde etmek için mayalanmaya bırakılır. Fermentasyon aşamasında, çay yapraklarının rengi ve tadı belirlenir. Beşinci olarak, kurutma adı verilen aşamaya geçilir. Çay bitkisinin kurutulması güneşte, ateşte veya 125 derece sıcaklıktaki makinelerle gerçekleştirilir. Son olarak da, kurutulan çaylar tanelerinin büyüklüğüne ve toz oranlarına göre tasnif edilerek çeşitli özellikte çaylar ayrılır. Tüm bu işlemlerden geçen çay, kuru çaya dönüştürülerek, paketlenmek üzere paketleme fabrikalarına gönderilir. Paketlendikten sonra marketlerde, bakkallarda yerini alır. Doğa ürünü olması sebebiyle aynı zamanda tarımsal bir faaliyet olan çayın işlenmesini ifade eden bu süreç, aynı zamanda çayın meta üretimine konu olması ve değişim değeri için üretilmesini ifade etmektedir. Sürecin kendisi aynı zamanda üretim ilişkileri çerçevesinde bir araya gelen insanları ifade etmektedir. Çayın bir bitki iken meta üretimine konu olması tarihsel bir olaydır ve zamanın değişmesiyle birlikte metanın üretildiği koşullar ve metanın anlamları da değişmektedir. Değişen/dönüşen ilişkilerin kendisi çayın

⁵⁰ Toplanan çay yapraklarının hızlı bir şekilde fabrikalara ulaştırılması önemlidir. Çünkü yaş çay yaprağı çabuk bozulan bir üründür, yaşanan gecikme, yaprakların bozulmasına ve zarar görmesine yol açar.

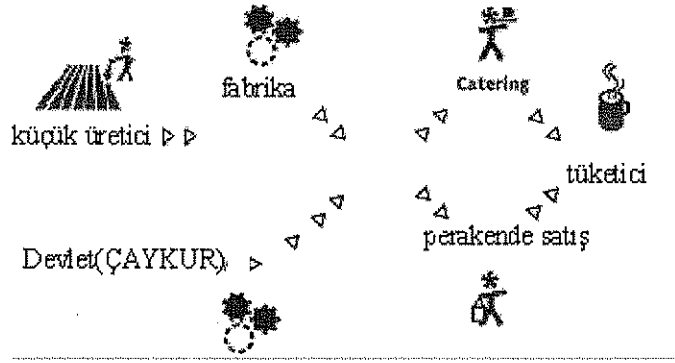
metalaşması bölümünde Dünya örneğinde genel hatlarıyla, Türkiye örneğinde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu ilişkilerin kendisi yıllar itibariyle emek-üretim ve tüketim ilişkileri üzerine odaklanarak ifade edilecektir.

Çayın üretildiği ülkeler özelinde farklılık gösteren bu süreç kabaca aşağıdaki şekillerde gösterilmiştir.

Şekil 1: Üretimden Tüketime Çay: Dünya Örneği

Kaynak: <http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/Commodities/Tea/Value-Chain>

Şekil 2: Üretimden Tüketime Çay: Türkiye Örneği

Kaynak:<http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/Commodities/Tea/Value-Chain>. Tablo
*Türkiye’de çayın üretimden tüketime giden sürecine göre yeniden düzenlenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE ÇAYIN METALAŞMASI

3.1. Dünyada Çayın Metalaşması

Çayın meta olarak ifadelendirilmesi, hem yeni bir kullanım değeri hem de yeni bir değişim değeri olarak piyasaya girişini ifade etmektedir. Yani henüz toplumsal pratik içerisinde gereksinim duyulmayan yeni bir nesne olarak piyasaya girişi ve yaygınlaşması anlamına gelmektedir. Mintz’in yaptığı gibi, şeker gibi “önemsiz” bir maddenin analizi dünya sanayi ve ticaretini sunarken, Marks da meta gibi “sıradan ve önemsiz ayrıntıların” bize tarihsel ve toplumsal ilişkileri sunduğunu belirtmektedir. Çayın dünya ölçeğinde bir içecek olarak ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, bize dünya kapitalizminin gelişim sürecini kendi özgünlükleri üzerinden vermektedir. Çayın ortaya çıkışıyla birlikte gemi ticaretini geliştirmesi ve az bulunur bir madde olması sebebiyle lüks meta üretimine konu olması, konumuz açısından ilk servet biriktirme davranışına işaret etmektedir. Çay ticaretinin gelişmesi ve genişlemesi tüccar sermayesinin ortaya çıkışına neden olurken, gelişen çay ticaretinin genişlemesi doğrultusunda içecek olarak tüketilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Gelişen çay ticareti, tüketiminin giderek artması ve kitleselleşmesi doğrultusunda üretken sermayenin önünü açarak, ilk paketli çaylar ortaya çıkmıştır. Bugün ise çay tarımını ve üretimini büyük ölçekli firmalar yapmakta ve dünya çay piyasalarını onlar kontrol etmektedirler. Bu bölümde üzerinden dünyada çayın metalaşması kendi özgünlükleri üzerinden ele alınacaktır.

3.1.1.Çayın Keşfi ve Yaygınlaşması

Çay, Güney ve Güneydoğu Asya'nın bilinen en eski bitkilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Çay ağacının, menşei tam olarak bilinmese de, güney Çin'den başlayıp Assam'a kadar devam eden nemli tropikal ve nemli subtropikal iklim özelliği taşıyan Güneydoğu Asya olarak kabul edilmektedir⁵¹. Çin'de ve Hindistan'da keşfedildiği iddia edilen çay, önceleri keyif verici bir içki olmaktan ziyade, ilaç olarak kullanılmıştır. Tarih öncesi zamanlarda insanlar, çay yapraklarının çiğnenince dinçleştirici ve yaralara sürülünce de sağaltıcı etkisini fark ederek çayı, ilaç olarak kullanmışlardır. Güneybatı Çin'de ise bir lapa olarak tüketilmiş; bugünkü Kuzey Tayland'a denk düşen kabileler, soğancık, zencefil ve diğer malzemelerle karıştırılan çay yapraklarını buğulayıp ya da kaynatıp toprak biçimine getirerek, daha sonra tuz, sıvı yağ, sarımsak, katı yağ ve kurutulmuş balıkla birlikte yemek olarak tüketmişlerdir. Tüm bu örneklerden anlaşıldığı üzere çay, bir içecek olarak kullanılmadan önce bir ilaç ve yiyecek maddesi olarak kullanılmıştır⁵². Bu sebepten de Güney ve Güneydoğu Asya'da ilk kez ilaç olarak yayılmıştır. Fakat zamanla çay yaprağında "tein" adı verilen uyarıcı madde keşfedilmiş ve çayın aromasının suya tat katması sonucunda, çayın kullanılış şekli değişerek, çay artık ilaç olarak kullanılır olmasının yanında keyif verici bir içki olarak kullanılmaya başlanmıştır⁵³.

Çayın bu kadar bilinen bir içecek olarak yaygınlaşması çok eski tarihlere dayanmaktadır. Çayın bir içecek olarak ortaya çıkışına dair efsaneler, yapraklarının kurutularak elde edilen bu içkinin ilk önce Çin'de ve Hindistan'da içildiğini rivayet edilmektedir. Çaydan bahseden en eski Çin kaynağı MÖ birinci yüzyıla, Shen Nung ile ilgili olan efsaneye gönderme yapan keşfi, 26 yüzyıl sonraya aittir. Başlangıçta belirsiz bir tıbbi ve dinsel bir içki olan çay, Çin'de ilk kez o zaman evcil bir içki olarak kullanılmıştır.

⁵¹ Tarkan, s:2

⁵² Tom Standage, **Altı Bardakta Dünya Tarihi**, Ahmet Fethi(çev.), İstanbul: Merkez Kitapçılık, 2005, s.189-190

⁵³ Tarkan, s.2

MS dördüncü yüzyılda çayın yaygınlaşarak, popülerleşmesi, basitçe elle yabani çay bitkisini toplamak yerine, planlı çay tarımına başlanmasını zorunlu kılan sebepler arasında gösterilmektedir. Tüm bunlardan sonra çay, bütün Çin'e yayılma imkanı bulmuş ve Çin'in ulusal içkisi haline gelmiştir. "Hizmetçilerin Çalışma Kuralları" adlı zamanın bir kitabında, çayı satın almanın ve ikram etmenin doğru yollarının tarif edilmesi⁵⁴ çayın kullanımının yaygınlaşmasının örneklerinden biridir. Çay, içecek olarak yaygınlaşmasıyla birlikte, tek başına susuzluk giderici bir içecek olmaktan ziyade bir "kültür" ve "gelişmişlik" ifadesine dönüşür. Çayı tatma ve değerlendirme, özellikle farklı çay tiplerini tanıma yeteneği bir saygınlık ifadesine dönüşür. Çay yapmak aile reisine ayrılan bir onur haline gelerek; iyi, zarif bir biçimde çay yapamamak bir utanç olarak görülür. Sarayda çayı merkeze alan içki partileri ve ziyafetler popülerleşirken ve her yıl imparatora "saygı çayı" sunma geleneği ortaya çıkar⁵⁵. Tüm bunların yanında Çin'de çayın tüketiminin artması nüfusun da çok artmasına sebep olur⁵⁶. Çaydaki tanen asidinin kolera, tifo ve dizanteriye neden olan bakterileri öldürebildiği yapılan araştırmalarda işaret edilmiştir. Çay, kurutulmuş yaprakları kullanılarak hızla ve kolayca hazırlanabiliyor, üstelik bira gibi bozulmuyordu. Suyla bulaşan hastalıkları ve bebek ölümlerini azaltan, ömrü uzatan etkili ve güvenilebilir bir su arıtma teknolojisi⁵⁷ görevi görmüştür.

⁵⁴ Standage, s.190

⁵⁵ Standage, s.193

⁵⁶ Güçlü antiseptik özellikleri nedeniyle, hazırlandığında su yeterince kaynatılmasa bile, pirinç ya da darı birası gibi daha önceden tüketilen içeceklere göre daha güvenliydi.

⁵⁷ Standage, s.191

3.1.2.Çay Ticaretinin Ortaya Çıkışı

Çayın tüketiminin giderek artması yani tüketimin kitleselleşmesi, üretiminin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Dünyada çayın tüketimiyle birlikte gelişen ve değişen çay tüketimi olgusu, döneme yön verecek dinamiklerinin, daha belirgin ifadeyle sermaye birikiminin oluşma sürecinde büyük rol oynamıştır. Kitlesellenen çay tüketimi Çin’de, ilk başta kendi iç tüketimlerini karşılamak amacıyla çay tarımının ve ticaretinin oluşumunu tetiklemiştir. Çin, çayı kendisini üretip ve tüketmesinin yanı sıra ticaret yoluyla yayılmasını da sağlamıştır. Çin, karadan İpek Yolu boyunca, denizden Hindistan, Japonya ve Kore ile gelişen ticaret doğrultusunda, Türkiye ve İran’dan giysi, saç kesme biçimleri ve polo sporu, Hindistan’dan yeni yiyecekler, Orta Asya’dan müzik aletleri ve danslar ve keçi derisi torbalarda şarap ithal ederken⁵⁸, karşılığında çay vermiştir⁵⁹. Çay, gerektiğinde tüketilebilen hafif ve az yer kaplayan bir değer ambarı olarak kullanılmıştır⁶⁰.

Çay ticaretinin, Çin ve Avrupa ülkeleri arasında gelişmesi on altıncı yüzyıla denk gelmektedir. Avrupa raporlarında çaydan ilk kez 1550’lerde söz edilmektedir. On altıncı yüzyılın sonuna doğru Hollandalılar Doğu Hint Adalarına ulaşarak, Çin mallarını diğer ülkelerin aracılığıyla satın almaya başlamışlardır. Çayı ilk olarak Portekizli gemiciler kendi tüketimleri için az miktarda satın almışlardır. Asıl olarak Avrupa’ya ilk çay sevkiyatı 1610 yılında Hollanda gemisi tarafından yapılmıştır. Çay, Hollanda’dan 1630’larda Fransa’ya ve 1650’lerde de İngiltere’ye ulaşmıştır⁶¹. Çay, Avrupa’ya kahveden birkaç yıl önce gelmesine karşın, pahalı olması sebebiyle lüks ve tıbbi bir içecek olarak tüketilmiştir. Çay fiyatlarının kahveye göre yüksek olması çaya ulaşmayı

⁵⁸ Standage, s.191

⁵⁹ Öyle ki Çin’de çay ticaretinin hacminin ve değerinin artmasıyla birlikte, büyük miktarda para taşımak yerine Fujian’lı tüccarlar, çayı kalıp biçiminde bir para olarak kullanıma sokmuşlardır.

⁶⁰ Standage, s.191–192

⁶¹ İhraç edilen ilk çay Çinlilerin tükettiği yeşil çaydı. Fakat daha sonra Çinliler taze toplanan yeşil yaprakların bir gece bırakılarak oksitlenmesi sağlanarak yapılan siyah çayı keşfetmişler ve yabancıların tüketmesi için siyah çayı ihraç etmişlerdir. Bu sebeple Avrupa’ya yapılan ihracat ağırlıklı olarak siyah çaydır. Öyle ki Avrupalılar o dönemde siyah çay ve yeşil çayın iki ayrı bitkiden yapıldığını düşünmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bknz: Standage, s.197

zorlaştırmıştır. Bir fincan çayın maliyeti bir fincan kahvenin beş katı⁶² olarak karşılık bulabiliyordu. Lüks tüketim malı olarak çay içmenin masraflarını yalnızca varlıklılar karşılayabiliyordu. En ucuz çayın yaklaşık yarım kilosu ortalama bir işçinin bir aylık ücretine denk gelmekteydi. Çayın ilk başta gemi ticaretiyle Avrupa'ya yayılması ve gemi ticareti yapanların çayın ticaretini yapmaya başlamaları, çayı kendi tüketimleri yanında alınıp-satılır ve servet biriktirir duruma getirmektedir. Çay, 1660'ların ortasından itibaren her gemide kendilerine "kişisel ticaret" için belli bir yer tahsis edilen kumpanya gemilerinin kaptanları ve diğer subayları tarafından kişisel olarak ithal edilirdi. Kıtılığı ve yüksek değeri dikkate alındığında, çay kişisel ticaret için ideal bir metaydı: bir ton çayın karı birkaç yıllık ücret değerinde olabiliyordu ve 10 tonluk bir yer tahsisatı edinmek bir gemi kaptanı için hiç de zor değildi⁶³. Yani soyluların tüketimi, ticaret burjuvazisinin uzun bir dönem ticaret kaynaklı sermaye birikimi sağlamalarına neden olmuştur. Burada vurgulanması gereken en önemli şey, çayın ilk dönemler için lüks meta üretimi değil lüks meta ticaretine konu olduğudur⁶⁴. Çayın ilk ortaya çıkışında, onu tüketenler olarak, aristokrasi ve burjuvazinin az bulunan lüks bir meta olarak çay tüketimine yönelmeleri aynı zamanda servet biriktirme gibi sermaye biriktirici bir davranış biçimine tekabül etmektedir. Toplumda aristokrasi ve burjuvazinin lüks tüketimi, kapitalist örgütlenmelerin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı dönemde gereksinilen sermaye birikiminin sağlanması yönünde fonksiyonel olmuştur.

Çay, İngiliz sarayında ilk olarak 1662 yılında II.Charles'ın Portekiz Kralı IV. Joao'nun kızı Bragançalı Catherine ile evlenmesinden sonra moda olur. Catherine'nin çeyizinde yer alan bir sandık çay, kısa sürede çayın İngiliz sarayında tüketilir hale gelmesini tetikler. Catherine'nin çeyizinde çay getirmesinin anlamı, kendisinin de aynı zamanda bir çay içicisi olmasını ifade etmektedir. Catherine'nin çayı küçük fincanlarda yudumlayarak içme alışkanlığı kısa zamanda aristokrasi arasında yayılır. Catherine'ne

⁶² Standage, s.203

⁶³ Kişisel çay ticareti başlangıçta talebin canlanmasına yardımcı olmuş olabilir; ancak Doğu Hindistan kumpanyasının giderek büyüyen resmi ticaretini zayıflatacağı korkusuyla 1686'da yasaklanmıştır. Standage, s.202

⁶⁴ Çay, bu dönemde lüks meta ticaretine konu bir diğer mallar olan kahve, çay, tütün gibi mallarla benzer bir gelişim göstermiştir.

ay için minnettarlığını anlatan şair Edmund Waller, Catherine’ne ulusa iki hediyesi-çay ve Doğu Hint Adaları’na erişim- için bir şiir yazmıştır:

“Kralielerin en iyisini ve en iyi bitkiyi borçluyuz,

Güneşin dođduđu⁶⁵ yerin yolunu gösteren,

Zenginliklerini takdir ettiğimiz, o cesur ulusa.

Müz’ün dostudur çay, hayalimizi süsler

Dağtır başımızdaki dumanları

Dingin tutar ruhun sarayını

Yakışır doğum gününde kraliçeyi selamlamaya⁶⁶.”

Çayın İngiltere’de yayılmasını tetikleyen ikinci faktör, Doğu Hint Adaları’ndan İngiltere’ye ithalat tekeli verilen Doğu Hindistan Kumpanyası’nın rolü olmuştur. Kumpanyanın kayıtları 1660’larda “kumpanya tarafından tamamen ihmal edildiğini” sanmasın diye krala hediye olarak Hollanda’dan az miktarda “iyi çay” getirmeye bařlamıřtır⁶⁷. Bu dönemde Charles, Kumpanya’ya toprak edinme, para basma, ordu besleme, ittifaklar kurma, savaş ilan etme, barış yapma ve adalet dağıtma haklarını da kapsayan geniş yetkiler vermiřtir⁶⁸. Basit bir ticaret şirketi olarak işe başlayan kumpanya sonraki yüzyılın seyri içinde İngiliz gücünün doğudaki tezahürü olmuştur. Kumpanyanın en önemli amacı, *ay ticaretini geliştirme, genişletme* ve ondan *kar etme* olmuştur. İskoç iktisatçı ve yazar William Playfair, Doğu Hindistan Kumpanyası’nı şöyle tarif eder: “*Hindistan Kumpanyası sınırlı bir tüccarlar topluğundan, Doğu’nun yargıcı haline geldi*⁶⁹.” İngiliz Kraliyet Ailesi, artan talebi karşılayabilmek için Doğu Hindistan şirketi’ni kiralamış ve onu Asya, Hindistan, Rusya ve Doğu Afrika zerindeki ticarete tekel haline getirmiştir. Arazi edinmek, çok para kazanmak, silahlı kuvvetler bulundurmak, yasa-kırıcıları cezalandırmak, yabancı ittifakları şekillendirmek ve savaş

⁶⁵ İngiltere, kendi sömürgecilik vasfını tanımlamak için güneşin batmadığı ülke olarak tanımlar.

⁶⁶ Standage, s.201

⁶⁷ Standage, s.202

⁶⁸ Standage, s.202

⁶⁹ Playfair’dan aktaran, Standage, s.202

ilan etmek gibi haklara sahip olan İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, dünyanın gelmiş geçmiş en güçlü tekeli olmuştur. Çay, kumpanyanın birinci malı olmuştur⁷⁰.

Kumpanyanın Doğu Hint Adaları'ndan ilk ithalatı 1669 yılında başlamış ve çay yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamıştır. Çayın perakende maliyeti arzın düzensizliği nedeniyle değişirken; 1660'ta yarım kilosu 6–10 sterlinden başlayan yüksek çay fiyatları, 1700'de 4 sterline düşmüş ve 1 sterline de çay bulunabilir hale gelmiştir. On yedinci yüzyılın sonuna kadar çay, lüks bir mal olarak, çok daha ucuz olan kahvenin gölgesinde kalarak: Bir fincan çayın maliyeti bir fincan kahvenin beş katıdır. 1660'ların ortasından itibaren kumpanya müdürlerinin toplantılarında çay ikram edilir olmuş ve her gemide kumpanya gemilerinin kaptanları ve diğer subayları tarafından kişisel olarak ithal edilmiştir. 1699 yılında yaklaşık 6 ton olarak yapılan resmi ithalat rakamı, bir yüzyıl sonra 11 tona çıkmış⁷¹ ve fiyatı daha da ucuzlamıştır. 1718'de çay, Çin'den ithal edilen ipeğin yerini alarak, 1721'de ithalat yılda 5000 tona ulaşmıştır. 1744'te bir yazar "... Doğu Hint Adaları'yla bir ticaretin başlaması... çayın fiyatını öyle düşürdü ki, geliri en düşük işçi bile satın almayı düşünebilir" diye yazmıştır⁷².

Kapitalizm ve kapitalizmin işlerliği olan sermaye birikimi gerçekleştiği ölçüde kitlelerin bir şeyleri tüketme ihtiyacı da artmaktadır⁷³. Avrupa'da çay satışlarının artması için Doğu Hindistan Kumpanyası çalışmalara yapmıştır. Doğu Hindistan Kumpanyası çay satışlarının artması yönünde çalışma yapanları onurlandırmış ve onları desteklemiştir. Çay "kutsal bitki" olarak ilan edilmiş ve günde 40–50 bardak çay içilmesi önerilmiştir. Bir Alman doktor hastalarını ruhlardan kurtarmak için büyük

⁷⁰ http://images.google.com.tr/imgres?imgurl=http://www.vertnoir.com/new/images/tarihce_04.jpg&imgrefurl=http://www.vertnoir.com/new/oyku.php&usq=imYLqR67e7C-p9k8llmcjtxqprA=&h=133&w=164&sz=30&hl=tr&start=21&um=1&itbs=1&tbnid=fPauweNTdgNGZM:&tbnh=79&tbnw=98&prev=/images%3Fq%3Dhindistanda%2B%25C3%25A7ay%26start%3D20%26um%3D1%26hl%3Dtr%26sa%3DN%26ndsp%3D20%26tbs%3Disch:1 (10 Eylül 2008)

⁷¹ Standage, s.199

⁷² Aktaran Standage, s.203

⁷³ Fuat Ercan, "Müslüm Baba Marx'ın Kapital'ini Öğretiyor – I".

http://www.mavidefter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=380:muesluem-baba-marxn-kaptaln-oeretiyo-r-i&catid=66:muslumbabamarxinkapitaliniogretiliyor&Itemid=103 (27 Haziran 2010).

miktarlarda çay reçeteleri yazmıştır⁷⁴. Doğu Hindistan Kumpanyası tarafından onurlandırılan Hollandalı Doktor Cornelius Bontekoe, çay savunuculuğunu yapanlardan biriydi. Bontekoe, her gün bir fincan çay içilmesini önermesinin yanında *“çayı tüm ulusa ve tüm insanlara öneriyoruz”* diyerek, *“her erkeğin, her kadının her gün çay içmesini istiyoruz; olanaklıysa her saat; günde on fincanla başlayıp, dozu giderek arttırarak- midenin alabildiği kadar.”* diye açıklamada bulunmuştur. Hastalara önerileri ise şöyledir:

“Hastalar günde 50 fincan kadar tüketmeli; üst sınır olarak da günde 200 fincan tüketmelidir.”

Diğer bir çay savunuculuğu yapan Hollandalı Doktor Nikolas Dirx, *“bu bitkinin eşi yoktur”* diyerek *“kullananlar tüm dertlerden kurtulur, son derece uzun yaşar”* diye açıklamada bulunmuştur⁷⁵. 1660 yılında yayınlanan bir çay reklamı da çay ile ilgili şunları söylemiştir: “iç organları güçlendirir(su ve sütle hazırlandığı için), veremi önler, karın ağrısını ya da bağırsak sancısını giderir.” Bir yandan da burjuva sanatı hem kahveyi hem de çayı korolar halinde kutlarken onlara dair şarkılar, şiirler yazıyordu. Bu nedenle çay tüketimi son derece “kibar” ve “elitist” bir hal almıştır. Bir İngiliz dergisine göre 1740'larda çayı ve aksesuarlarıyla modaya uygun ve şık bir çay sofrası kurmak, bir dadı eşliğinde iki çocuğa bakmaktan maddi olarak daha külfetliydi. Çay servisi ve içimindeki zarafet ve beceri, soyluluğun ve entelektüelliğin bir göstergesi olarak sosyal statü belirleyici hale gelmiştir. 18. yüz yılda pek çok İngiliz ve Hollandalı ressam, varlıklı ailelerin “çay saatlerini” resimleyerek para kazanıyordu.⁷⁶ Lüks hem doğrudan lüks meta üretimi olarak, hem de yan endüstrileri geliştirilmesi bakımından önemli bir işlev kazanmıştır.

⁷⁴ Daha sonra bu doktor çay tüccarlarından rüşvet almak suçundan tutuklanır. Hang, s.29

⁷⁵ Standage, s.198

⁷⁶ http://images.google.com.tr/imgres?imgurl=http://www.vertnoir.com/new/images/tarihce_04.jpg&imgrefurl=http://www.vertnoir.com/new/oyku.php&usq=_imYLqR67e7C-p9k8llmcjtxqprA=&h=133&w=164&sz=30&hl=tr&start=21&um=1&itbs=1&tbnid=fPauweNTdgNGZM:&tbnh=79&tbnw=98&prev=/images%3Fq%3Dhindistanda%2B%25C3%25A7ay%26start%3D20%26um%3D1%26hl%3Dtr%26sa%3DN%26ndsp%3D20%26tbs%3Disch:1

İngiltere'nin sanayi devrimine öncülük etmesiyle birlikte yeni gelişen ilişki biçimleri, çayın hem üretim hem de tüketim alanıyla iç içeydi. Yeni üretim sisteminin gelmesiyle birlikte, buhar gücüyle çalışan büyük fabrikalarda bir araya getirilen işçiler için çay molası oldu. Başlangıçta lüks bir içecek olan çay, tepetaklak düşüp kalkanların içkisi, makineyle çalışan yeni fabrikalara emek-gücü sağlayan işçilerin yakıtı oldu. Aynı zamanda çay, Avrupa'nın doğuyla ticaretinin genişlemesine temel sağlayarak, çay ticaretinden elde edilen karlar, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın⁷⁷ Hindistan'daki ilerlemesinin finansmanına yardımcı oldu. On sekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'deki herkesin günde bir iki fincan içmesine yetecek kadar çay ülkeye girmekteydi. 1757'de bir gözlemcinin belirttiğine göre,

“Richmond yakınında, yaz mevsiminde genellikle çay içen dilencilerle karşılaşılacak dar bir yol vardır. Yolları onaran emekçileri çay içerken görebilirsiniz. Hatta cüruf taşınan el arabalarında bile içiliyor; bir o kadar saçma olanı ise fincanlarda samancılara satılıyor olması⁷⁸.”

Yoksullar için çay giderek güç yettirilebilir bir lüks iken zorunlu bir ihtiyaç haline gelmiştir. Öyle ki 1750 yılında Londralı bir işçi ailesi gelirinin ortalama yüzde beşini çay harcıyordu⁷⁹. Az miktarda çayı fazla suyla demleyerek çoğaltma ya da kullanılmış çay yapraklarını yeniden kullanma gibi hileler, sonunda çayı bir biçimde herkesin menziline soktu. On sekizinci yüzyılın ortasından itibaren ev hizmetçilerinin ücretlerine özel çay ödenekleri eklendi; 1755'te bir İtalyan “sıradan hizmetçi kızlar bile günde iki kez çay içmelidirler” demiştir.⁸⁰ Çay bu andan itibaren sudan sonra en ucuz içecek olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın başında İskoç bir gözlemci şu değerlendirmeyi yapmıştır:

⁷⁷ İngiltere'nin doğudaki fiili sömürge hükümeti haline gelen bir ticari örgütlenmedir: Doğu Hindistan kumpanyası. Ayrıntılı bilgi için bkz: Standage, s.188

⁷⁸ Standage, s.200–201

⁷⁹ Stephan Reimertz, *Çayın Kültür Tarihi*. Mustafa Tüzel(çev.), Ankara: Dost Yayınları, 2003, s.82

⁸⁰ Standage, s.207

“Ticari ve mali sistemimiz o kadar oturmuştur ki, dünyanın doğu ucundan getirilen çay ile Batı Hint adalarından getirilen şeker birleşip biradan ucuz bir içki meydana getirirler⁸¹.”

1784’te bir Fransız,

“Bütün İngiltere’de çay içmek yaygındır... en sıradan köylü, zenginler gibi günde iki kez çay içer; toplam tüketim muazzamdır” derken bir İsveçli de, “İngiliz’in gerçek temel ögesi sudan sonra çaydır. Bütün sınıflar tüketir ve sabahleyin erkenden Londra sokaklarına çıkan biri, birçok yerde açık havaya kurulmuş masaların etrafında oturup çaylarını yudumlayan kömürcüleri ve işçileri görebilir”

Diye gözlemde bulunmuştur⁸². Alman çay bürosu İngilizlerin çay tüketimi hakkında şu yorumu yapar:

“O dönemde iktidar açlıklarını gölgede bırakan tek şey, çaya susamış olmalarıydı⁸³.”

1784 yılına kadar⁸⁴ bir İngiliz yılda ortalama 740 gram çay demlerken, bu oran on sekizinci yüzyıldan itibaren 900 grama çıkmıştır⁸⁵. Çay yapraklarını, çaydanlıklarını, porselen fincanlarını ithal eden Avrupalılar tattıkları egzotik içeceğin keyfini ülkelerine getirmek istemişlerdir. Kibar öğleden sonraları çayları ve işçilerin çay molalarıyla bu içecek, yeni topraklar fethedebilirdi: İngiltere’den sonra dünyada sudan sonra en fazla tüketilen içkisi olmuştur.

İngiltere’de ise on sekizinci yüzyılın başına kadar çok geniş bir kesime yayılmayan çay içimi, yüzyılın sonunda çay tüm tabana yayılmıştır. On sekizinci yüzyılın başında Doğu Hindistan Kumpanyası, Çin’de ticaret noktaları kurup doğrudan

⁸¹ Standage, s.207

⁸² Standage, s.208

⁸³ Reirmartz, s.82

⁸⁴ 1784 yılına kadar devlet çaydan çok yüksek vergi almaktaydı, bu da çay kaçakçılığını arttırmıştır.

⁸⁵ Reirmartz, s.82

ay ithalatına bařladıęı zaman, çayın miktarının artması sonucu, fiyatı dūřerek çok daha geniř bir kesim için ulařılabilir bir içecek olmuřtur. Yapılan ithalat sonucunda çayın fiyatı yūzyılın bařındaki fiyatının yirmide birine kadar dūřmūřtur. Bunun yanında tūketilen miktar ise ithal edilen miktardan çok daha fazla oranda gerçekleřmiřtir. Ŗyle ki on sekizinci yūzyılın sonunda İngiltere’de herkesin gūnde bir iki fincan içmesine yetecek kadar ay Ŗlkeye girmiř oluyordu. Isaac D’Israeli ayın yaygınlařmasını řu sūzleriyle ifade etmektedir:

“Bu Ŗnlū bitkinin ilerlemesi, hakikatin ilerlemesine çok benzedi; tatma cesaretini gōsterenlere çok lezzetli gelmesine karşın, başlangıçta kuşkuyla karşlandı; sınırları aşınca karşı duruldu; popŖlerlięi artınca kōtūye kullanıldı ve sonunda zamanın yavaş ve karşı konulmaz çabalarıyla ve kendi erdemleriyle saraydan kulŖbeye kadar tŖm Ŗlkeye zaferini kabul ettirdi⁸⁶.”

Çayın yŖkseliři İngiltere’nin bir dŖnya gŖcŖ olarak bŖyŖmesiyle i içe geçti ve İngiltere’nin ticari ve emperyal gŖcŖnŖn daha da genişlemesinin yolunu atı⁸⁷. Çayın ŖykŖsŖ bu anlamıyla emperyalizmin, sanayileşmenin ve dŖnya egemenliğinin ŖykŖsŖdŖr⁸⁸. ŖdŖn verme ve ticaret bunun ilk dışa vurumlarıdır. Avrupa’da kapitalizmin ilk ortaya çıkışıyla birlikte bu dōnemdeki eğilimleri, ticaret sermayesinin bazı Ŗzelliklerini anlayabilmek açısından onemlidir. Ticaret sermayesinin işi, karlı bir satış yapabilmek için satın almaktır. Faaliyeti başlangıçta kŖltŖrlere Ŗtesi olmasa bile bōlgeler Ŗtesidir ve gŖcŖ tarihsel olarak dış ticarete yatmaktadır. Daha Ŗnce meta Ŗretimini tanımayan ticaret sermayesi, yerel pazarlara girebilmek veya bōlgelere doğru genişlemek için, belirli meta kategorilerine ihtiyaç duymuştur. Ŗ grup meta Ŗzellikle ticari ilişkilerde kŖresel değişimin ŖnŖnŖ amıştır. Bunlardan birincisi *askeri malzemeler*, ikincisi *tekstil* ve ŖŖncŖsŖ de duyulara hitap eden *egzotik lŖks mallardı*. Ateşli silahların ve “ateş suyunun” Yeni DŖnya’ya yayılması gibi, Avrupa tarihine de tŖccar sermayesini değerlendirmenin aracı olarak gŖlŖ uyarıcılar girmiştir. Bu araçlarla

⁸⁶ D’Israeli’den aktaran, Standage, s.209

⁸⁷ Standage, s.208

⁸⁸ Standage, s.188–189

dünya egemenliğini kazanan Avrupa güçleri ortaya çıkış sırasına göre Venedik, Hollanda ve İngiltere'dir⁸⁹.

18. yy'ın sonunda Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası devri kapanırken, 1833 yılında İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ticari ayrıcalıklarını yitirerek, Hindistan'daki sömürge yönetiminin emrindeki bir devlet acentesine dönüştürülmüştür. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyasının ayrıcalıklarını yitirmesiyle birlikte Çin ile yapılan çay ticaretine tüccarlar yön vermeye başlamıştır. Ancak tüccarlar alınan çayların bedelini afyon ticaretinden kazandıkları paralarla ödemeye çalışınca, Çin bu ticareti engellemeye çalışmış ve Afyon Savaşı başlamıştır. Bunun üzerine İngilizler yeni çay bahçeleri aramaya başlamışlardır. Çayın tüketiminin artması İngilizler için çayın alımı konusunda Çin'e bağımlılık riskini arttırdığından İngiltere çay üretimiyle ilgili alternatifler aramaya başlamıştır. Bu konuyla ilgili olarak 1788'de Doğu Hindistan Kumpanyası botanikçisi olan Sir.Joseph Banks'tan, Bengal'in dağlık bölgelerinde *hangi ürünlerin karlı yetiştirilebileceğine* dair görüş isteğinde bulunmuştur. Banks'ın listesinde ilk sırada çay yer almasına rağmen, kumpanya Banks'ın önerisini dikkate almamıştır. Çay yetiştirilmesi konusunda atılan diğer bir önemli adım ise 1822'de Kraliyet Sanat Derneği'nin İngiliz Batı Hint adaları, Ümit Burnu, Yeni Güney Galler ve Doğu Hint adalarında en fazla Çin çayı yetiştirip hazırlayanlara verilmesini öngördüğü 50 Ginelik ödül olmuştur⁹⁰. İlk çay ağaçları Java'da 1827'de dikilirken, Seylan'da kahve plantasyonlarının mahvolması nedeniyle 1877 yılından sonra kahve yerine çay ekilmiştir⁹¹. Doğu Hindistan Kumpanyası, 1834 yılına kadar Çin ile ticaret tekelinin değerinin düşmesini istemediği için bu çabaların hiç birini değerlendirmemiştir. 1834 yılında Çin ile ticaret tekeli sona erince, çay yetiştirme fikriyatı egemen hale geldi. Bunun için 1728'de Java'da çay yetiştirme çalışmaları yürüten Hollandalılardan bilgi alınması ve Hindistan'da çay yetiştirmek için uygun yerlerin araştırılması kararı verildi. İngiltere'nin çay için Hindistan'ı seçmesinin en önemli nedeni, bu bölgede İngiltere'nin Hindistan'ın geleneksel dokuma sanayini bitirmesi sebebiyle işsiz kalan Hintlilerin,

⁸⁹ Hang, s.26-27

⁹⁰ Bu ödül hiçbir zaman verilmemiştir.

⁹¹ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları Birinci Cilt*, Mehmet Ali Kılıçbay(çev.), Ankara: İmge Kitabevi, 2004, s.230

önemli bir emek-gücü oluşturmaları yatmaktaydı. Assam dışında Bengal'den insanların çay tarlalarında çalışmaya gelecekleri öngörülüyordu. Aynı zamanda Hindistan'da çay üretiminin teşvikiyle birlikte tüketimi de teşvik edilecek ve böylelikle yeni bir Pazar yaratılmış olacaktı.

Çay tarımı kar vaat eden bir alandı. Çin'de çay üretimi, sınaî bir üretimden çok küçük üreticiler tarafından yapılıyor ve toplanan çaylar yerel araçlara satılıyordu. Daha sonra botlarla ya da insanların sırtında taşınarak kıyılara götürülüyor ve burada çayları tüccarlar satın alıyorlardı. Tüccarlar satın aldıkları çayları harmanlayıp, paketleyerek, Kanton'da Avrupalı tüccarlara satıyorlardı. Yol boyunca her aracı kendi payını alırdı. Bu durumda taşıma maliyeti, vergi ve harçlarla birlikte çaya ödenen fiyat, ilk üreticinin satış fiyatının iki katı olması anlamına geliyordu. Bu yolla üretilen çayın üretimden tüketime giden sürecinde maliyetlerinin yüksek oluşu sebebiyle pahalıya mal oluyordu. Hindistan'da çay üretilmesinin tüccar sermayesi açısından avantajları; hem aradaki farka el koyabilmesi hem de yeni sanayi yöntemlerinin uygulanarak, plantasyonları “çay fabrikalarıymış” gibi yönetmek ve işlemin olabildiğince çoğunu otomatikleştirmesini sağlayarak, karı daha da arttırabilme olanaklarına kavuşabilirlerdi. Çay, İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesine yardımcı bir işlev görmüştür.

1834 yılında yapılan araştırmalar sonucunda Hindistan'da çay yetiştirmek için en uygun bölgenin Assam bölgesi⁹² olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda araştırma yapan Nathaniel Wallich adlı Kalküta Hükümeti'nin botanikçisi, çayın Assam'da yetiştirilebileceğini tespit etmiş ve şu değerlendirmeyi yapmıştır:

“Çay çalısı her türlü kuşkunun ötesinde yukarı Assam'ın yerli bitkisidir. Bu buluşun imparatorluğun tarımsal ya da ticari kaynaklarıyla bağlantılı konularda bugüne kadar yapılmış en önemli ve en değerli buluş olduğunu ilan etmekten çekinmiyoruz⁹³.”

⁹² Assam, kumpanyanın Birminyalılara karşı tampon oluşturmak için işgal ettiği bir bölgedir.

⁹³ Standage, s.225–226

Assam ile ilgili İngiltere'nin asıl olarak yapmak istediği yabani çay bitkisi üzerinden gelişen bir çay sanayisi yaratabilmektir. Bunun için Çin'den çay tohumları ve iki Çinli çay işçisi getirilir. Charles Bruce adında bir kâşifin yardımlarıyla Assam halkının dili, görenekleri ve bilgisiyle Çinli çay işçilerinin bilgileri birleştirilerek en iyi çayın nerede yetiştirileceği, yabani çay ağaçlarının evcilleştirilmesi, çay ağaçlarından düzenli çay bahçelerinin oluşturulması, yaprakları toplama ve kurutma ile ilgili düzenlemeler yapılır. 1838 yılında Assam'da oluşturulan plantasyonlarla ilk çay sevkiyatı Londra'ya yapılır ve çay tüccarları tarafından bu çay beğenilir. Bundan sonra Hindistan'da üretilen çayın denetimi Doğu Hindistan Kumpanyasına geçer. Doğu Hindistan Kumpanyası, sermayedarların çay plantasyonları kurmalarına, toprak kiralamalarına izin vermiştir. Böylelikle Doğu Hindistan Kumpanyası, üretilen çayları vergilendirerek kendisine yeni bir kar alanı yaratmış olur. Çay, büyük bir kar kaynağı ve ulusal önemi büyük bir nesneydi. Charles Bruce çay ile ilgili hazırladığı raporda şunları belirtmiştir:

“Çin'deki gibi yeterli sayıda imalatçıya sahip olduğumuz zaman, ürünün ucuzluğu konusunda Çin ile rekabet etmeyi umabiliriz; hatta onlardan daha ucuz bile satabiliriz.”

Çay tarımının Hindistan'da yapılabileceğinin kanıtlanmasının ardından Hindistan'da düzinelerce yeni çay şirketi açılmıştır. 1860'ların sonunda da sınaî yöntemler ve makineler kullanılarak üretim yapılmaya başlanmıştır. Çay tarımı ve sanayisi yeniden düzenlenerek, çay bitkileri düzgün sıralar halinde ekilmiş, işçilerin sıra sıra dizilmiş kulübelerde barınmaları sağlanmış, çalışma düzenleri yeni bir sisteme konulmuş ve bu yeni sisteme göre yemek yemeleri ve uyumaları istenmiştir. 1870'lerde de çay işlemek için makineler kullanılmaya başlanmıştır. Geliştirilen makinelerle çay toplama, kurutma, ayıklama ve paketleme işleri makinelerle yapılmaya başlanmıştır. Çay sanayisinin giderek büyümesi ve bu sanayinin makineleştirilmesi üretim maliyetlerini düşürmüştü ve bunun yanında demiryolları ve buharlı gemiler de çayın taşınma maliyetlerini düşmesini sağlamıştır. 1850 yılında Sir Thomas Lipton adlı sermayedar, çayı dünyada ilk kez paketleyerek, Lipton markası altında satmaya başlamıştır. Bu artık yeni bir dönemi işaret etmekte ve tüccar sermayesinin üretken

sermayeye dönüşünü ifade etmektedir. Çayın tüketiminin giderek artmasıyla birlikte çayın üretim maliyetleri de düşmüştür. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde İngiliz malı tekstil o kadar ucuz ve boldu ki, İngiltere Hindistan’a tekstil ihraç etmeye başlamış ve Hindistan’ın geliştirmekte olan geleneksel dokumacılığını mahvetmiştir

1872’de yarım kilogram çayın üretim maliyeti Hindistan ve Çin’de aynı iken, 1913 yılında Hindistan’da üretim maliyeti dörtte üç oranında düşmüştür⁹⁴. İngiltere 1859’da Çin’den 31 bin ton çay ithal ederken bu oran 1899’da 7 bin tona düşmüş ve Hindistan’dan ithal edilen çay 100 bin tona çıkmıştır⁹⁵. Nasıl ki on yedinci yüzyılda masa başında çalışan kâtipler, işadamları ve entelektüeller kahveye sarıldılarsa, on sekizinci yüzyılın yeni fabrikalarındaki işçiler de çayı kucakladılar. İngiltere’nin çay tutkusu, yeni oluşan sanayi kentlerinden hastalıkları uzak tutmuş ve uzun vardiya saatlerinde açlığı yatıştırarak kendi rolünü oynamıştır. İlk fabrikalarda çay, işçileri ateşleyen içkiydi, fabrikalar ise, hem insanların hem makinelerin kendilerince buhar gücüyle çalıştıkları yerd⁹⁶. Kapitalist üretimin yükselmesiyle birlikte çayın özellikleri aynı zamanda ucuz bir emek gücü havuzu oluşturmuştur. Çay, bu yeni sanayileşmeye birçok sebepten en uygun içecek işlevi gördü ve sanayileşmeye yardımcı oldu. Fabrika sahipleri işçilerine ikramiye olarak bedava “çay molaları” vermeye başladılar⁹⁷. Genellikle tarım işçilerine verilen biradan farklı olarak, kafeinin varlığı sayesinde çay zihni donuklaştırmıyor, aksine keskinleştiriyordu. Çay, işçileri uzun ve sıkıcı vardiyalarda uyanık tutuyor, hızlı hareket eden makinelerle çalışırken yoğunlaşmalarını sağlıyordu. Fabrika işçileri iyi yağlanmış bir makinenin parçaları gibi çalışmak zorundaydılar ve çay, fabrikaların pürüz çıkmadan çalışmalarını sağlayan yağdanlık işlevi görüyordu⁹⁸.

⁹⁴ Standage, s.229

⁹⁵ Standage, s.229

⁹⁶ Standage, s.213

⁹⁷ Çay, bedenin tüm uzuvlarında kan dolaşımını kolaylaştırır, böylelikle uyanık kalmayı ve zihin açıklığını sağlar, canlandırır, insanın kendini iyi hissetmesini sağlar, sayısız hastalığa karşı bedenin direncini artırır. Reimertz, s.8

⁹⁸ Standage, s.211

Çayın anti bakteriyel özellikleri de bir avantajdı; çünkü çay yapımında kullanılan su yeterince kaynatılmadığında bile, suyla bulaşan hastalıkların yaygınlığının azalmasına sebep oluyordu. İngiltere’de dizanteri vakalarının sayısı 1730’lardan itibaren azalma göstermişti. Bunun en büyük nedenlerinden biri çayın tüketiminin yaygınlaşması olduğu düşünülüyordu. On dokuzuncu yüzyılın başında doktorlar ve istatistikçiler, ulusun sağlığındaki iyileşmenin en olası nedeninin çayın popülerliği olduğu konusunda hemfikirdi. Bu durum, British Midlands’ın sanayi kentlerindeki fabrikaların etrafında kurulan yaşam alanlarında hastalık riski olmadan daha fazla işgücü paketlemeye olanak veriyordu. Aynı zamanda çaydaki anti bakteriyel tanen asidinin anne sütüne kolaylıkla geçmesi sebebiyle bebek ölüm oranlarını da düşürmüştür⁹⁹. Bu da sanayi devrimi İngiltere’de kök salarken fabrikalar için gerekli işgücü havuzunun oluşmasını sağlıyordu.

Buharlaşan bir dünya da ise sadece tüketim maddelerini büyük bir coşkuyla tüketen ve tükettiği ölçüde bireysel kimlikler edinen insanlar aynı zamanda düşünce üretim sürecinin de hızının artmasına neden olmuştur¹⁰⁰. Bir metanın tüketimi kendi tüketimi yanında başka metalarla özdeşleştirilerek yeni tüketim biçimleri ortaya çıkarırken aynı zamanda bu tüketim biçimlerinin her birine de yeni anlamlar kazandırır. Çayın ortaya çıkışı ve yaygınlaşması bir içecek olarak tüketilmesinin yanında “çay takımı” olarak ifadelendirilen çayın sunumuna ve içilmesine dair olan tüm malzemelerin de ayrı bir sanayi kolu olarak gelişmesini sağladı. Fincan ve porselenin çayla birlikte yaygınlaşması ve aynı zamanda bir sosyal statüye işaret etmekteydi. Önceden çay tüketimi elit toplumun elit kısımları tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu sınıf, varlıklı Avrupalılar tarafından yüksek bir sosyal statü anlamını taşımaktaydı.¹⁰¹ Aynı zamanda sahip olunan çay takımı birtakım sosyal anlamlar da taşıyordu. Örneğin; güzel bir çay takımına sahip olmanın hem zenginler hem de yoksullar için büyük bir sosyal önemi vardı. Güzel bir çay takımına sahip olmak zenginler için bir sosyal statüye işaret ederken yoksullar için de o sosyal statünün taklit edilmesi anlamına geliyordu. 1828 yılında bir gözlemci bunu şöyle ifadelendirmektedir:

⁹⁹ Standage, s.212

¹⁰⁰ Ercan, “Tarihsel ve Toplumsal Bir süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, s. 667

¹⁰¹ John Burnett, *A Social History of Drinks in Modern Britain*, London: Routledge, 1999, s.58

“İplik makinelerinde çalışan dokumacılar küçük bahçeleri olan temiz ve düzgün konutlarda yaşarlardı. Bütün aile iyi giyimliydi, her erkeğin bir cep saati vardı ve kadınlar zevklerine göre giyinirdi. Her ev; maun kasalı bir duvar saatiyle, Staffordshire¹⁰² malı güzel çay takımlarıyla, gümüş ya da gümüş kaplama şeker maşaları ve kaşıklarıyla süslüydü.”¹⁰³

Çay ve çay gereçlerinin pazarlanması ticarete yeni bir alan yaratmış ve çay tüketiminin artışıyla birlikte çay gereçlerinin artışını da hızlandırmıştır. Bir diğer örnek de, çay tüketiminin Batı Hint adalarındaki şeker olan talebi arttırmasıdır. Çayın acılığını gidermek için kullanılan şeker, şeker ticaretinin gelişimiyle doğrudan bağlantılıdır. Çayla birlikte şeker yeni bir kullanım alanı yaratılmıştır. Susan Willis, Avrupalılar topraklarına el koyup sömürgeleştirdikleri Karayip havzasını tropik malların üretildiği bir fabrika haline getirerek, kendi ülkelerindeki sanayinin ileriki gelişmesi ve ücret sisteminin oluşması için gerekli sermaye birikimini sağlayacak kaynağı oluşturdular, diye yorumlamaktadır. C.L.R. James, Karayipler’deki köleliğin özelliği olan yüksek düzeyli örgütlenmenin ve şeker üretiminin mevsimlere ve zamanlaya bağlı oluşunun kapitalist üretimin ilk belirtileri olduğuna işaret eder¹⁰⁴. Kapitalizmin meta üretimi sürecinde en kötü durumdaki üretici/tüketicilerin hayatları ve geçim kaynakları kendileri bunun farkında olmasa da birbirine bağlıdır ve bu sektörler arasındaki ilişki kapitalist sınıfın çeşitli mensuplarına neredeyse sonsuz kar sağlar. Aztek ve İnkaların altın zenginliği bile Avrupa’nın ekonomik değişiminde şeker ve birlikte tüketildiği çay ve kahve kadar etkili olamamıştır¹⁰⁵. Bunun en önemli nedeni, altının az sayıda insanın elinde toplanan lüks bir kalem olmasıyla ilgilidir. Bunun aksine şeker ve çay gibi ürünler, çok karlı olmalarının yanında özellikle birkaç kişinin tekelinden kurtulup kitlesel meta pazarı haline gelmeleri nedeniyle Avrupa ekonomisinin yapısı üzerinde büyük bir etki yaratmışlardır. Bir meta ne kadar yaygın dağıtılırsa o kadar kar alanı sağlar. Şeker, Avrupa’nın ilk kapitalist sınıflarına bunları

¹⁰² Staffordshire’lı çömlekçiler Çin porselenleriyle rekabet edebilecek şekilde çay takımları ürettiyordu. Bu şirketlerden Wedgwood adlı girişimcinin şirketi III. George’un karısı kraliçe Charlotte’un tam bir çay takımı siparişi vermesiyle birlikte onun için hazırlanan takımları daha sonra “kraliçe takımı” altında satışa sunmuştur.

¹⁰³ Standage, s.212

¹⁰⁴ James’dan aktaran, Willis, s.160

¹⁰⁵ Willis, s.159–160

öğretmiş ve şekerin tüketim tarihi bunları doğrulamıştır. 18.yy.'da şeker talebi önce iki katına sonra dört katına çıkmıştır¹⁰⁶. Şeker tüketimi ilk kez geniş ölçekli bir kitlesel meta pazarını tanımlarken aynı zamanda bu pazarda kendileri de ücretli emek saflarında yer alan, hayatları ve üretim potansiyelleri uzaklardaki, onlar için görünmez olan köle emeğine ayrılmaz biçimde bağlı olan tüketicileri de ortaya çıkarır. Kölelerin üretim potansiyelinin Avrupalı işçilerce yapılabildiği plantasyonlara gönderilen mallara bağlı olduğu ve hala devam eden esaretlerinin(kölelik ve sözleşmeli işçilik) Avrupalı işçilerin şeker tüketimi sayesinde süregittiği dikkate alınırsa, hayatlarına ipotek konmuş olduğu görülür.

19. yy'da şeker talebi işçi sınıfının kitlesel nitelikli ilk egzotik ihtiyaç maddesi haline gelmiştir¹⁰⁷. Şeker ve çay imtiyazlı sınıfların tekelinde olan lüks maddelerken tarihi bir dönüşüm geçirerek işçi sınıfı için ana kalori kaynağı ve içecek maddesi olarak gündelik "ihtiyaç" maddesi haline gelirler. 18. yy. boyunca şeker, tütün, kahve ve çay gibi besin değeri olmayan bu yeni maddeler birçok insanın beslenme rejimine girmiş ve "ihtiyaç" maddesi olmuştur. Aynı zamanda kahve ve çaya şeker atılması da tüketim alışkanlıklarını yeniden biçimlendirmiştir. Öyle ki 19.yy.'da pek çok kadın ve çocuğun beslenmesini beyaz ekmek, reçel, çay ve şekerden oluşturmaktaydı.¹⁰⁸ Bu dönemde tahıl ve gıda üretiminin artırılması yerine bu metaların üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte işçilere enerji veren hazır bir kaynak olarak gıda yerine şeker sunulmuştur. Çay ve kahvenin yeteneği, fiziksel olarak açlık hissini azaltmak ve kahve ve çaya şeker atılmasıyla birlikte yoksullara ucuz kalori sağlamış ve Avrupa'da sahiplenilmesini teşvik etmiştir. Çay da işçilerin uzun süre aynı işi yapmalarını sağlamıştır.¹⁰⁹ Burada önemli olan şey şudur ki, metaların zaman için de üretimden tüketime giden süreçte, metaların üretilmesi kahve, şeker ve çay örneklerinde olduğu gibi herkesi tüketici durumuna sokmalarıyla ortaklaştırır. Örneğin, şeker köleler ve ücretli emekçiler arasında bir üretim ilişkisi oluşturmalarının yanında her ikisini de şeker tüketicisi

¹⁰⁶ Willis, s.161

¹⁰⁷ Mintz, s.46

¹⁰⁸ 19.yy. aynı zamanda kadınların ücretli işgücüne dahil olarak çalışmalarını ve bunun toplumsal sonuçlarını ifade etmektedir. Kadınların ücretli çalışması eve giren parayı artırıyor olsa da kadınların yemek pişirememesi de işçi ailelerini yüksek enerji veren, pahalı ve besin değeri düşük besinler olan ekmek, reçel, çay ve şeker tüketimini artırmıştır. Willis, s.167

¹⁰⁹ Willis, s.162

konumuna sokar. Kapitalizmin güçleri işçi sınıfını ucuz uyarıcılara bağımlı hale getirmiş, işçi sınıfının beslenme biçiminde enerji ayarlaması yaparak genel sağlığı ve ömür uzunluğunu erozyona uğratmış ve çok karlı bir üretim/tüketim sistemi ortaya çıkartmıştır. R.J. Davis'in söylediği “en yoksul tarım işçisinin karısının” bile şekerli çay tüketicisi haline geldiğini¹¹⁰ belirtmesi metanın bu kitleleri tüketici saflarına sokmakta ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda metaların tüketiminin toplumun en alt kesimi olarak ifade edilen sınıflara dahi yayıldığını göstermektedir. Günlük ihtiyaçları karşılarken işçi sınıfının kontrol edilebilmesini sağlayacak biçimde bir kitlesel meta pazarı oluşması en az fark edilen sonuçlardan birisidir¹¹¹.

¹¹⁰ Willis, s.166

¹¹¹ Willis, s.165

3.2.Türkiye’de Çayın Metalaşması

“çayı icat etti bir pir,
Sabah iki, akşam bir”
Sivas tekerlemesi¹¹²

Bu bölümde Türkiye’de çayın meta olarak ifadelendirilmesi süreci anlatılacaktır. Çayın doğada var olan bir bitki iken “emek ürünü” bir meta haline dönüşmesi tarihsel ve toplumsal ilişkilerin değişimi/dönüşümü sonucunda ortaya çıkmıştır. Metaların meta üretimine konu olabilmeleri için Pazar için üretiliyor olmaları gerekmektedir. Çayı Türkiye’de meta olarak tanımlayan en önemli şey de budur. Çayın Türkiye’ye girişiyle birlikte çayı diğer ürünlerden ayıran en önemli özellik geçimlik üretimden ziyade satmak için üretilmesi yani Pazar için üretilmesidir. Türkiye’ye girişi sınıfl bir bitki olarak gerçekleşen çay, bitki olması sebebiyle tarımsal bir faaliyet olarak gelişmesinin yanında aynı zamanda kendi sanayisini de yaratmıştır. Türkiye’de çay tarım ve sanayisinin geliştirilmesi, devlet eliyle olmuştur. Sivas tekerlemesinde çayı icat eden pirin kendisi olarak devlet karşımıza çıkmaktadır¹¹³.

Bu bölümde iki temel dönemlendirme yapılmıştır. İlk olarak çayın meta üretimine konu olması ele alınmıştır. Çayın meta üretimine konu olması, Türkiye özelinde baktığımızda devlet eliyle çay tarımının ve sanayisinin geliştirilme çabaları olduğunu görmekteyiz. İkinci olarak da çayın Türkiye’de metalaşması ele alınmıştır. Çayın Türkiye’de metalaşması, çay üretiminin tarımsal bir faaliyet olarak gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla birlikte başlatılmış ve bu doğrultuda çay sanayisinin gelişimiyle bağları kurulmuştur. Yapılan dönemlendirme de ele alınan toplumsal ilişkiler temel olarak-meta olarak ele alınması sebebiyle-emek, üretim ve tüketimdeki değişimleri/dönüşümleri üzerinden ele alınmıştır¹¹⁴. Bu sürecin kendisi bize aynı

¹¹² Aktaran Deniz Gürsoy, **Demlikten Süzülen Kültür: Çay**, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2005, s.43

¹¹³ Devlet, burada sınıfsal ilişkilerin bir tarafı olarak ele alınmaktadır. Türkiye’de sermaye birikiminin devlet eliyle olmasını ifade etmektedir.

¹¹⁴ Metanın toplam döngüsü olarak ifade edilenretim-dolaşım-bölüşüm-tüketim süreci bu haliyle ele alınamamıştır. Çünkü dolaşım ve bölüşüm bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu sebeple temelde üretim ve tüketim üzerinden gidilmekte ancak dolaşım ve bölüşüm alanına değinmeler içermektedir.

zamanda Türkiye’de sermaye birikimi oluşumunun çay özelinde kendine zglklerini de vermektedir.

3.2.1.Çayın Meta Üretimine Konu Olması

Çayın meta üretimine konu olması ele alınırken yapılan dönemlendirme, çay tarım ve sanayisinin oluşturulmasına göre dönemlendirilmiştir. Buna göre yapılan dönemlendirme bir süreklilik arz ettiğini göstermesi açısından Osmanlı'dan başlatılmıştır. Ancak bu başlangıç temelde çay yetiştirme çabalarının bu döneme denk gelmesinden ötürüdür.

Asıl olarak çay tarımının oluşturulma çabası, Cumhuriyet'in ilk yıllarına denk gelmektedir. Bu dönemde çay tarımının oluşturulması yönünde adım atılmasından öte bu konuda yasal düzenlemeler yapılmış ve pratik uygulamalarına başlanıldığı yılları ifade etmektedir. Bu uygulamalardan itibaren Türkiye'de çay işi adım adım tariflenmiş ve ilerleyen yıllarda çay tarımı geliştirilmiş ve küçük kapasiteli atölyelerde işlenmeye başlanmıştır. Aynı zamanda çay tüketimi de üretiminin artmasıyla birlikte giderek artmaya başlamıştır. Fabrikasyon üretime geçilmesiyle birlikte çay tarım-sanayi birlikteliği kurulmuş ve çayın Türkiye'de metalaşma süreci başlamıştır. Aynı zamanda bu toplumsal ilişkileri oluşturan özneler belirginleşmiş ve yaş çayı toplayan çay üreticileri ve çayı işleyen işçiler oluşmuştur.

3.2.1.1.Osmanlı'da ay Tarımı Denemeleri

19.yy Osmanlı tarımı dış Pazar göstergelerine duyarlı, ülkenin iç ekonomik göstergelerinden kopuk, dış Pazar için üretim yapan adacıklardan ve kendi yağıyla kavru lan, geçimlik ekonominin hakim olduğu geniş bir hinterlandtan oluşur.¹¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 19.yy.'ın ikinci yarısından sonra, dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, meta üretimini ve dış ticareti arttırmıştır. Pamuk, tütün, afyon, zm, susam tohumu, incir, bakliyat ve zeytinyağı üretimi, ihracatın temel kalemlerini oluşurmaktaydı.¹¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu 1840'lardan başlayarak tarımın üretim yapısında önemli değişiklikler olmuş, ihracata yönelik üretim artmış ve yaygınlaşmıştır. Tarımsal yapının değişimi için iç pazarın oluşması zorunludur. Geleneksel, kapalı kırsal yapı çözülmeli, pazara aılmalıdır¹¹⁷.

Osmanlı toplumunun sosyo-ekonomik yapısının değişmesinde Tanzimat önemli bir dönüm noktasıdır. Tanzimat ile birlikte tarımda meta üretimine geçişin n koşulları yaratılmaya ve Osmanlı ekonomisi dış pazarlara açılmaya çalışmıştır.¹¹⁸ Tanzimat ile gerçekleştirilmek istenen en önemli hedef, endüstriyel bitkilerin ülke içinde üretilmesi olmuştur.

Bu dönemde dünya pazarında kıymetli ve önemli bir ürün olan ayın, Tanzimat döneminde ülke sınırları içerisinde yetiştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına dair önemli vurgular yapılmaktadır. ay, Avrupa'nın doğuyla ticaretinin gelişmesine temel sağlamaktadır. ay ticaretinden elde edilen karlar İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın¹¹⁹, İngiltere'nin doğudaki fiili sömürge hükümeti haline gelen ticari bir

¹¹⁵ **Türkiye'de Tarımsal Yapılar(1923–2000)**, şevket Pamuk ve Zafer Toprak(drl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1988, s.20

¹¹⁶ Mehmet Ecevit, **Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri**. Çiğdem ıdamlı(ev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, s.6–7

¹¹⁷ **Türkiye'de Tarımsal Yapılar(1923–2000)**, şevket Pamuk ve Zafer Toprak(drl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1988, s.20

¹¹⁸ Zafer Toprak, **“Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”**, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1341

¹¹⁹ Doğu Hindistan Kumpanyası 1608 yılında kurulmuştur. İngiltere'nin çayını tedarik eden bir örgüttür.

örgütlenmenin Hindistan'daki ilerlemesinin finansmanına yardımcı oldu.¹²⁰ Kıtılığı ve yüksek değeri dikkate alındığında, çay kişisel ticaret için ideal bir metaydı: Bir ton çayın karı bir kaç yıllık ücret değerinde olabiliyordu.¹²¹

Daha önceleri ithal edilen çay, tarımsal faaliyet olarak Türkiye'de 1900'lü yıllarda yaygınlaşmaya başlamış olsa da ağaç olarak 100 seneden fazla bir zamandır bulunmaktadır.¹²² Bu dönemde çay, çok tanınan bir bitki değildi. İlk çay tiryakileri, rütbeli devlet memurlarıyla, Avrupa'da çayla tanışmış bulunan eşraftan kişilerdi.¹²³ Çay risalesi adlı kitabı yazan Mehmet İzzet Efendi, çayın yayılmasında rol oynamıştır. Adana Valiliği sırasında çay içme alışkanlığını Çukurova'ya yaymasıyla tanınır. Makamına ziyarete gelenlere çay ikram ederek çayın içecek olarak o dönemde tanınmasını sağlamıştır.¹²⁴ 1900'lü yıllar çay tarımının, ülke içinde tarımsal bir faaliyet olarak uygulanmaya başlandığı yılları ifade etmektedir. Çayın yetiştirilmesinden 1800'lü yıllarda bahseden ve bu konuda Hacı Mehmed İzzet Efendi'nin "Çay Risalesi"¹²⁵ adında bir kitabı olduğunu görmekteyiz. Ancak bahsedilen dönemde çay, sadece meraklıları tarafından Yıldız Sarayı'nın limonluğunda, Boğaziçi'nde Azeryan Efendi'nin yalısında, Büyükdere'deki Orman Mektebi'nde ve İstanbul Tıp Fakültesi'nin Nebatat bahçelerinde yetiştirilmekteydi.¹²⁶ Bunun dışında çay ile ilgili yayınlanmış olan ilk eserler 1731 yılında Damat-zade Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi tarafından yazılan "Çay Risalesi", 1879 yılında Mehmet İzzet Seyit B. Ahmet Hamdi tarafından yazılan "Çay Risalesi", 1883 yılında Ali Nazıma tarafından yazılan "Çay" ve 1910 yılında Mehmet İzzet Efendi tarafından yazılan "Çay Hakkında Malumat"dır.¹²⁷ Çay tüketimi bölgesel olarak farklılık göstermekteydi. Sadece belli bir kesimin ulaşabildiği çayı çoğu insan

¹²⁰ Standage, s.188

¹²¹ Standage, s.202

¹²² Muhammed Safi, "Osmanlı'da Çay Tarımı", <http://muhammetsafi.blogcu.com/osmanli-da-caytarimi/121107> (09 Mayıs 2008)

¹²³ Gürsoy, s.43

¹²⁴ Gürsoy, s.43

¹²⁵ Mehmet İzzet Efendi'nin "Çay Hakkında Malumat" adlı kitabında çayın, 1844 yılından itibaren tanındığından ve yetiştirildiğinden bahsedilmektedir.

¹²⁶ Murat Bardakçı, "Çayı İzzet Efendi ile Zihni Bey'den öğrendik", Hürriyet Gazetesi, 03 Aralık 2001, <http://hurariv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=40458> (09 Ekim 2008)

Bahsedilen yerlerde yetiştirilen çayın bugün yetiştirilen ve içilen çay olup olmadığına dair kesin bir bilgi yoktur.

¹²⁷ Türk Çayı, <http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm> (06 Kasım 2008)

tanımadı. İstanbul'da İstanbul'a yerleşmiş olan İranlılar ve Şii Azerilerinin açtığı çayhanelerle¹²⁸ yaygınlaşmıştır. İstanbul'da çay içme adeti henüz adet haline gelmiş, lüks bir içki olarak zengin muhitlerde kullanılırdı.¹²⁹ Sonra 1877-1878 savaşı sonrasında İstanbul'a göçen Balkan ve Rus göçmenlerin çay içme alışkanlığının yerleşmesinde önemli bir rolü olmuştur. İstanbul konaklarında genellikle varlıklı ailelerde ziyarete gelenlere çay, semaverde hazırlanıp, telkari gümüş muhafazalar içinde porselen fincanlara koyularak servis edilirdi.¹³⁰

Çayın bilinmesi çok eski tarihlere dayanıyor olsa da tarımsal anlamda üretilmesi daha ileri tarihlere denk gelmektedir. İlk üretim denemeleri Osmanlı'da 1876-1909 yılları arasında II.Abdülhamit'in padişahlık dönemine denk gelmektedir. II. Abdülhamit, çay yetiştirilmesi için çaba göstermiş, emri altındaki başbakan ve bakanlara çalışmalar yaptırmıştır. Çay tarımı ile ilgili tarifname hazırlatmış, Orman, Madenler ve Tarım Bakanı Selim Paşa'nın derlediği çayla ilgili kitap bastırıp ve dağıtılmasını onaylamıştır. Asıl amacı ise çayla birlikte dünya pazarlarından pay kapmaktır.

Bu denemelerden ilki 1891 yılında Çin'den getirilen çay tohumları ile Bursa'da olmuş ancak olumlu sonuç alınamamıştır. Diğer yandan 1889 ve 1892 yıllarında iki kere daha üretim denemesi olduğunu görmekteyiz. 1889 yılında II. Abdülhamit'in numüne çiftliklerinde çay bitkisinin yetiştirilmesi ve tarımının başlatılması için alt yapı çalışmalarının başlatılmasına dair emri ile yapılan çalışmalar sonucunda dönemin Orman, Madenler ve Tarım Bakanı tarafından Çay Tarifnamesi adıyla II.Abdülhamit'e sunulan raporla çay tarımı deneme faaliyetlerinin başlatılmış olduğunu görmekteyiz. Buna göre bu yılda Japonya'dan getirilen çay tohumları ile Bursa'da ilk çay üretimi denemesi yapılmıştır. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu ile Japonya arasında her türlü bağın kurulmaya çalışılması, çay tohumlarının Japonya'dan getirilmesinde etkili

¹²⁸ Çayhaneler döneminde iyice yayılmış olan çay alışkanlığıyla birlikte çay ithalatı artar. Çay ithalatının artması zengin çay tüccarlarının ortaya çıkmasına sebep olur. Gürsoy, s.47

¹²⁹ Tarkan, s.49

¹³⁰ Gürsoy, s.44-45

olmuştur.¹³¹ Çay bitkisinin önemini II. Abdülhamit'in Orman, Madenler ve Tarım Bakanı Selim Paşa, kendi imzasıyla, 06.10.1894 tarihli ve 250 sayılı ve Sadrazama yazdığı yazısında şöyle ifade etmektedir:

“Çay bitkisi, besleyici ve iyileştirici özellikleri olduğu için *ticaret pazarında ehemmiyetli bir konuma* sahiptir. Bundan dolayı Osmanlı topraklarında da yetiştirilmesi ve tarımının yaygınlaştırılması hususlarına teşebbüs edilmesi padişahımızın buyruklarına bağlıdır. Ülkemizin çeşitli yerlerinde bulunan nümüne çiftlik ve tarlalarında daha önceleri hazırlanmış olan birer dönümlük arazilerde deneme amaçlı olarak ekilmesi ve yetiştirilmesi için Japonya'ya yeterli sayıda tohum ve fidan sipariş edilmiştir.”¹³²

Bu dönemde adı geçen metinde Trabzon, Maraş, İzmit ve Bursa civarlarında kendiliğinden yetişen bir bitkiden bahsedilmektedir. Bu bitkiden de numüne çiftliklerine ekilmesinden bahsedilmektedir. Selim Paşa Japonya'dan getirilen ve kendiliğinden yetişen bitkinin numüne çiftliklerine ekilmesi için on beş bin kuruşun Ziraat İşleri için Ziraat Bankası'ndan 1894 senesi bütçesine mahsup ve “Yararlı Bitkiler Üretilmesi ve Ziraatının Yaygınlaştırılması Ödeneği” olarak dahil edilmesini de istemektedir. Bu bitkilerin ekimi için Kızıltoprak Amerika Asma Fidanlığı Müteahhidi Mösyö Ekriln'in gönderilmesini ve onun masraflarının karşılanmasını talep etmektedir. II. Abdülhamit istenilen fermanı vermiştir.¹³³

Bu dönemde deneme fidanlıkları için seçilen yerlerin çay tarımına elverişli olmaması, çay yetiştirme çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. II. Abdülhamit'e sunulan “Çay Fidanları Yetiştirilmesi Hakkında Tarifname” adlı raporda çay için uygun iklim koşulları belirtilmektedir. Buna göre raporda; “çay için

¹³¹ Rahmi Arer, *Türkiyede Çaycılık ve Turistik Sosyal Kültürel Ekonomik*, İstanbul: Çoker Matbaası, 1969, s.59

¹³² Muhammet Safi, “Osmanlı'da Çay Tarımı”, <http://www.biriz.biz/cay/osmanlida/index.htm> (06 Ekim 2008)

¹³³ Sadrazam Cevat Paşa'nın çay tarımı için istediği fermanın verildiğini II. Abdülhamit'in Başkatibi, Özel Kalemi Süreyya Bey'in 21.10.1894 tarihli yazısından anlıyoruz.bkz: Safi, “Osmanlı'da Çay Tarımı”, <http://www.biriz.biz/cay/osmanlida/index.htm> (08 Kasım 2008)

hafif ve orta derecede killi ve serin arazi tercih olunur. Fazlasıyla rutubetli ve serin topraklar asla yaramaz.” denilmektedir.¹³⁴ O dönemde yer alan raporlarda çay bitkisinin yetiştirilmesi için “Çay ağacı Osmanlı topraklarının pek çok yerinde yetiştirilebilir. Çayın tabiatına uygun vilayetlerimiz ise, Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa, Aydın, Adana, Halep, Suriye vilayetleriyle İstanbul civarları” olarak sayılmaktadır.¹³⁵ Sayılan bu yerler çay için uygun koşullara sahip olmadığı için tüm girişimler olumsuz sonuçlanır. Çay raporda belirtilenin aksine bol yağışlı ve rutubetli iklim koşulunda yetiştirilebilir. Tevfik Tarkan girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanmasının nedenini Osmanlı Devleti’nin şartların elverişli olmasına rağmen doğal güç ve varlıklarından faydalanılamamasına bağlamaktadır.¹³⁶

1912 yılında çay ekimi konusunda denemeler devam etmiştir. Dönemin Rize Ticaret Odası Başkanı Hulusi Karadeniz, Batum’dan getirdiği çay tohumlarını Rize’de kendi bahçesine dikmiştir. Ancak I.Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Rize’yi terk etmiş, sonuç olarak bu çaba da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Çay yetiştirilmesi konusunda 1917 yılında dönemin Halkalı Ziraat Okulu mühendislerinden Ali Rıza Erten¹³⁷, Batum¹³⁸ ve çevresinde bir grup heyet¹³⁹ ile birlikte çayla ilgili incelemeler yaparak çay yetiştirilmesi hakkında bir rapor hazırlamıştır. Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya’da Tetkikatı Ziraiye¹⁴⁰ adlı raporda Erten, Batum’un iklim ve toprak özelliklerinin Rize ve dolaylarına benzer olduğunu ve Batum’da yetiştirilen çay, narenciye ve bambunun bu söz konusu çevrelerde ekilebileceğini belirtmiştir. Erten, mandalina, limon, portakal, bambu ve çay yetiştirilmesini ele alarak,

¹³⁴ Tam tersine çay yetiştirilmesi için bol yağışlı ve rutubetli bir iklim gereklidir.

¹³⁵ O dönemde çay bitkisinin yetiştirilmesi için uygun vilayetlerin sayıldığı rapor “Çay Fidanları Yetiştirilmesi Hakkında Tarifname” başlıklı rapordur. Ayrıntı için bkz: ali rıza saklı, türk çayının dünü ve bugünü

¹³⁶ Tarkan, s.63

¹³⁷ Bazı kaynaklarda Ali Rıza Ertem olarak geçmektedir.

¹³⁸ 1892 yılında Çin, Japonya ve Seylan’a yapılan inceleme gezisi sonucunda fidan ve tohumlar Tiflis, Sohum ve Kutais’de bahçelere dikilerek, yapılan deneme üretimine göre çaylık alanlar genişletilerek Gürcüstan’da çay tarımı başlatılmış oldu.

¹³⁹ Söz konusu heyet Batum’daki incelemelerini çayın yetiştirme şartlarını ve işleme tekniğini incelemek üzere görevlendirilmiştir.

¹⁴⁰ Raporun Türkçe adı: “Kuzeydoğu Anadolu ve Kafkasya’da Tarımsal İnceleme”

bunların içinde özellikle çay üzerinde durarak; çay bitkisinin ekonomik anlamı, botanik özelliği, yetiştirilmesi ve işlenmesi ile ilgili ilk defa detaylı bilgiyi vermiştir.¹⁴¹ Aynı zamanda raporda adı geçen sınai bitkilerin bölgede yaratacağı iktisadi ferahlatıcı durumu belirtilmiş, Türkiye'nin iktisadi egemenliğine yardımı dokunacak başlı başına önemli bir konu olduğunu ileri sürülmüştür.¹⁴² Raporda, çay yetiştirilecek bölge olarak da bugünkü Sarp sınırından Trabzon'un Of ilçesine kadar olan bölge gösterilmiştir. Erten Rize'de çay yetiştirilmesinin önemini, İstanbul Gümrüğüne gelen çay miktarlarını ve değerlerini vererek, Rize'de çay yetiştirilmesi ile bu paranın dışarıya ödenmesine gerek kalmayacaktır diye ifade etmektedir. Fazla olan çay ithalatını önlemek ve dışarıya döviz çıkışını engellemek amacıyla Rize ve dolaylarında çay tarımı yapılmasının gerekliliğine işaret eder.¹⁴³ İthalat ile karşılanan çay tüketimi bu dönemde düşük miktarlarda gerçekleşmektedir. 1923 senesinde toplam çay tüketimi 662 ton iken, nüfus başına tüketim ise 50 gramın altındaydı.¹⁴⁴

Tablo 1: İthal edilen çay miktarları

YILLAR	1919	1920	1921	1922	1923
Miktar(kg)	527.586	433.550	127.103	120.430	670.930

Kaynak: <http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm#uy>

¹⁴¹ Saklı, s.52–53

¹⁴² Arer, s.60

¹⁴³ Ali Rıza Erten'in raporu dikkate alınmaz o dönem için.

¹⁴⁴ Bu zamanda Asya ülkelerinden çeşitli ad ve kalitelere göre çay ithal edilir ve kalitelere göre fiyatlandırılırdı. Örneğin Hint çayının kilosu 340 kuruş olduğu halde Akkuyruk 800, Altınbaş adlısı 325 kuruş, Rusya'dan çay yetiştirmeye öncülük yapan hem de çay ticareti ile meşgul olan Popof çayı 600 kuruşa satılmaktaydı. Tarkan, s.24

3.2.1.2.Cumhuriyetin İlk Yılları

Tanzimat döneminde üretilmek istenen ve üretim denemeleri yapılan çay bitkisi, ihraç potansiyeli olan bir ürün olarak değerlendirilmiştir. Bundaki en büyük etken Tanzimat döneminde işaret edildiği gibi çay bitkisinin dünya pazarlarında ticaret için kıymetli bir bitki olarak değerlendirilmesiydi.

1923'ten itibaren hükümet politikaları tarımın ticarileşmesini hedeflemiş ve bu politikaların temel aracı olarak da, devletin tarımsal meta piyasalarına ve böylelikle de tarımsal metaların alım ve pazarlamasına müdahale etmesi olarak görülmüştür. Bu doğrultuda devlet endüstriyel girdileri destekleyecek ve tarım kredilerini yaygınlaştıracak¹⁴⁵ ekonomi politikaları uygulamaktaydı. Bu dönemde Türkiye tarımında farklı bölgelerin varlığına dikkat çekilmekte ve aralarında eşitsiz bir yapı olduğu vurgulanmaktaydı.¹⁴⁶ Bu eşitsiz yapı içinde hükümet, politikalarını bu farklılıklar üzerinden tarımın ticarileşmesi olarak hedeflemiştir. 1920'lerde bahçe tarımındaki araştırmaların örgütlenmesiyle başarılmaya çalışılan, bahçe tarımının yapıldıkları yerlerin tüm tarım alanları içinde küçük olmasına rağmen Türkiye'nin ihracatında önemli bir yer tutmasıdır. Bir diğer yanı da meyve türlerinde ve bahçe ürünlerinde yeni çeşitlerin sokulmasıyla çeşitlenmenin artırılması ve bu yolla ithal ikamenin sağlanması olmuştur.¹⁴⁷

Bu dönem temelde Osmanlı döneminden devralınan mirasın etkilerinin hüküm sürdüğü bir dönemi ifade etmektedir. Yani bir kopuşu değil sürekliliğe işaret etmektedir. Bu nedenle bu dönemde atılan her adım Osmanlı döneminde yarım bırakılan her şeyin devamı niteliğinde adımlar olarak okunabilir. Türkiye'de Osmanlı döneminden itibaren kapitalistleşme yönünde adımlar atılmış; ancak bu süreç Osmanlı toplumunu kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğu bir topluma dönüştürmemiştir.

¹⁴⁵ Ecevit, s.10

¹⁴⁶ Rize'nin sürekli göç veren bir il olması ve buna bağlı olarak çok yoksul olduğuna dair yapılan vurgular.

¹⁴⁷ Tekeli İlhan ve Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi ve Tarım Politikaları", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar(1923–2000)**, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak(drl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1988, s.67

Çay üretimiyle ilgili denemelerin aradan geçen uzun senelere rağmen yeniden gündeme gelmesi bu sürekliliği destekler niteliktedir. Kapitalist üretimin en belirgin özelliklerinden biri olan meta üretimidir. Meta üretiminin amacı ise Pazar için yapılmasıdır. Kapitalist sistem her türlü üretimi meta üretimine dönüştürmek ister.¹⁴⁸ Türkiye’de tek bölgede yetiştirileceği raporlarla işaret edilen çay bitkisi de, geçimlik üretimden¹⁴⁹ pazar için üretime geçişi sağlayacak bir bitki olarak değerlendirilmiş ve Rize ve havalisi için bu yönde çalışmalara girişilmiştir.¹⁵⁰ Burada çay, portakal ve mandalina ziraatine ağırlık verilmesi ise 1917 yılında Ali Rıza Erten’in Rize ve havalisinde bu bitkilerin yetiştirilebileceğine dair hazırladığı rapor ile işaret edilen, Batum ile benzer iklim koşulları sebebiyle Batum’da başlanan çay ziraatının Rize ve havalisinde de gerçekleştirilebileceği düşüncesidir. Erten’in raporuyla, Türkiye’de tarımı kalkındırmak, çeşitlendirmek, dışarıdan ithal yerine birçok tarımsal ürünün ülke içinde yetiştirilmesi, prodüktivite edilmesi ve artış elde etme düşünceleri yayılmaya ve ön plana geçmeye başlamıştır.¹⁵¹

Bu dönemde bölgesel gelişmenin sınai bitkiler üzerinden ele alınması Doğu Karadeniz’de çayın yetiştirilmesine işaret edilmesi gibi Adana’da pamuk yetiştirilmesinin öngörülmesi benzer nitelikler taşımaktadır. İktisat Bakanlığı, bölgelerin hangi ticari ürünlerde uzmanlaşması gerektiğini şöyle örnek vermektedir:

“Mesela Adana bir portakal, limon mıntukasıdır. Fakat istikbali ziraisi daha ziyade pamuktur. Yalnız pamuk o kıtayı dünyanın en zengin bir parçası haline koyabilir.

¹⁴⁸ Marks, “Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı”, s: 42–43

¹⁴⁹ Burada geçimlik üretim olarak kastedilen bu bölgede yaşayanların kendi yaşamlarını devam ettirebilmeleri için yaptıkları tarımsal faaliyetleri ifade etmektedir. Bu dönem ağırlıklı olarak yapılan tarımsal faaliyetler mısır, karalâhana ve fasulye üzerinden şekillenmektedir. Bu tarımsal faaliyetleri çay tarımından ayıran en önemli neden bu faaliyetlerin üreticilerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yapıyor olmalarıdır.

¹⁵⁰ Bu dönemde çay tarımının oluşturulması için yapılan denemelerin Osmanlı döneminde yapılan denemelerden en önemli farkı bu dönemdeki çalışmaların Rize ve çevresinde yoğunlaşmış olmasıdır.

¹⁵¹ Arer, s.60

Hâlbuki Rize’de kazanç verebilecek mahsulatı ziraiye çay, fındık, mandalina ve emsaline inhisar eder. Bilhassa çay Türkiye’nin yalnızca bu vilayetinde yetişir.”¹⁵²

Bu koşullar altında daha önce ekimi denenen ama bir türlü tarımsal bir faaliyet olarak gerçekleştirilemeyen çay bitkisi, Doğu Karadeniz Bölgesi’nin kalkınması için önemli bir görev üstlenecek bir bitki olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde bu konuyla ilgili çıkarılan kanun,¹⁵³ bu temelde çay ziraatı ile ilgili altyapının oluşturulması ve bu doğrultuda yapılacak desteklemeleri yasal bir çerçeveye sokma çabalarının bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kanunu öneren Lazistan mebusu Esad Bey,¹⁵⁴ *“tercihen ve çabucak müzakeresini kabul buyurduğunuz bu kanun memleketin hayati ziraiye ve iktisadiyesine ait bir kanundur”* diyerek kanunun bu anlamda önemini ifadelendirmektedir.

1924 yılında çay tarımının oluşturulmasıyla ilgili diğer bir yasal düzenleme de 1932 yılında çayın dış alımıyla ilgili olmuştur. 2054 sayılı kanun ile çay, şeker ve kahve ithalinin bir elden idaresi düzenlenmiştir. Yasanın 1. maddesine göre, hükümete çay dış alımı için yetki verilmiştir. Yasada dış alım yapmak isteyenlere, hükümet tarafından belirlenecek dış alım değerinde bir Türk malının dışsatımını yapmak koşuluyla izin verilmiştir. 1930’larla başlayan dünya ekonomik buhranı yıllarında müdahaleci ve korumacı politikalar dış ticareti de etkilemiştir. Bu yıllarda dış ticarete müdahalecilik yoğunlaşarak, serbest dövizle ticaretten takas ve kliring anlaşmalarıyla yürütülen ticarete kayılmıştır.¹⁵⁵

¹⁵² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.567

¹⁵³ 407 sayılı kanun

¹⁵⁴ Esad Bey(Özoğuz), o dönemde Lazistan’a Lazistan vilayetini Türkleştirmek için gönderilir. 1940 yılında Kars milletvekili olarak meclise girer.

¹⁵⁵ Çay dışalımına getirilen takas sisteminde, ithalatçıya dışarıdan aldığı çay değerinde malın dışsatımını yapma zorunluluğu getirilmiştir. Türkiye, çay dışalımı için döviz gereksinimini azaltıcı takas sistemini 1942 yılına kadar uygulamıştır. 1942 tarihli 4223 sayılı yasa ile her çeşit çayın tüketim amacıyla dış alımının yapılması devlet tekeli altına alınmıştır. 1942–45 yılları arasında ikinci dünya savaşı sebebiyle dış alımlar azalmıştır. 1963 yılına kadar ülke tüketimini karşılamak için yapılan dış alımlara bu tarihten sonra son verilmiştir. Çay üretimi böylelikle ülke düzeyinde bir ithal ikamesi sağlamış, tüketim yurt içi

Rize için çayın getireceği karı, İzmir mebusu Rahmi Bey ise şöyle ifadelendirmektedir:

“Eğer hükümet; buranın halkını zengin etmek isterse buraya mahsus ve buranın istidadı tabiyesi ne ise ona göre bir program çizip öyle çalışmak mecburiyetindedir. Yoksa eskiden bildiğimiz gibi dört senede bir defa beş senede bir defa ekip de buğday alacağım derse bu halk, açlıktan kırılırlar efendiler. Fakat iki dönüm, beş dönüm çay fidanlığı yüz dönüm buğdaya eşittir. Binaenaleyh böyle düşünersek kadimden beri böyledir diye bu halkı kendi haline bırakamayız ve onları zengin edecek esbaba başlamanız gerekir.”¹⁵⁶

Bu dönemde çay, bölgenin kalkınması için olmazsa olmaz bir ürün olarak değerlendirilmiştir. Dönemin milletvekilleri “*Halk, eğer bu ticari ürünleri ekmezse senede sadece iki aylık yiyeceklerini tedarik edebilirler*” diye değerlendirirken, Rize için çayın seçilmesinin sebebini, “*Türkiye’nin başka vilayetlerinde yetişmeyen- bir mahsulü yetiştirmek ve elde etmek için buraya bir muafiyet koymaya menfaati memleket namına lüzum gördük*” diye ifade etmişlerdir.

Bu dönemde çay bitkisi için uygun bölge olarak işaret edilen Rize ve yöresinde geçim, daha önce genellikle gurbete çıkan erkek nüfusunun kazandığı para ile sağlanmaktaydı. Erkeklerin göç etmesi sebebiyle bölgede sadece kadınlar, çocuklar ve yaşlılar vardı. Kadınlar, erkeklerden gelecek parayla ve mısır tarlalarından elde ettikleri mısır, fasulye, kabak ve lahana üreticisiydiler. Aynı zamanda da yaygın olmasa da hayvancılıkla uğraşıyorlardı.¹⁵⁷ Bu dönemde göçmen parası başlıca gıda maddesi olan şeker, un ve diğer ihtiyaçları alabilmek için önemli bir gelir kaynağı olmaktadır.¹⁵⁸

üretimden karşılanır hale gelmiştir. Bu dönemde aynı zamanda ilk çay ihracatı gerçekleştirilmiştir. 1984 yılında çayın dışalımını izne bağlı mallar listesine alınarak, dışalımında devlet tekeli kaldırılmıştır.

¹⁵⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.578–579

¹⁵⁷ Asım Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara: TÜBİTAK Yayınları, 2002, s.8

¹⁵⁸ Bölgenin ekolojik koşulları tahıl ekip biçmeye uygun olmadığı için temel gıda maddelerini para ile satın almak zorundaydılar.

Temel tarım ürünü mısır olan Rize’de, mısır ekmeğini tarladan sağlayan aile varlıklı olarak görülürken, halkın büyük bir kesimi toprağından elde ettiğı mısırla ekmek ihtiyacını karşılayamamaktaydı. Tarım gelirleriyle geçimini sağlayamayan ailelerde erkekler, belli bir mevsimde ya da belli zamanlarda iş merkezlerine giderek, oralarda belli bir süre çalışır ve kazandıkları parayla geçimlerini sürdürebilmekteydiler. Bunun en önemli sebeplerinden biri Rize’nin, dar ve dağık arazisine rağmen, yoğun bir nüfusa sahip olması olarak ifadelendirilmiştir. Tüm bu sebeplerden kaynaklı olarak Rize ve çevresi, geçim darlığı çeken illerden biri olarak sıralanmıştır. Asım Zihnioğlu o dönemi şöyle ifadelendirmektedir:

“Toprak vermeyen, sanayi ve ticaretin olmadığı bu topraklarda başka ne yapılabilirdi ki? Bölgede erkekler göç ediyor, kadınlar ise küçük topraklarında mısır, fasulye, kabak ve karalahana yetiştiriyorlar ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Kadınların en önemli gelir kaynağı göçmen parasıydı, onun dışında ettikleri ürünler ve hayvanlardan elde ettikleri ürünler sadece kendi ihtiyaçlarını karşılıyordu.”¹⁵⁹

Bölgeden erkeklerin göçünün yoğun olduğunu dönemin nüfus sayımlarından da görülmektedir. 1935 yılı nüfus sayımına göre Rize’deki kadın sayısının 165.000, erkek sayısının da 150.000¹⁶⁰ olması, bölgeden erkek göçünün yoğun olduğunu ortaya koymaktadır.

Göçler ise daha çok Rusya’ya ve Romanya’ya olmaktaydı. O dönemde İstanbul ve diğer bölgelerde bugünkü gelişmiş sanayi ve ticaret olmadığı için denizin karşı tarafı onlara daha yakındı.¹⁶¹ 1917 Ekim Devrimi’yle birlikte sınır kapısının kapanmasının ardından eli kazma kürek, mala ve keser tutanlar ve fırıncılık, pastacılık gibi işleri yapabilen vasıflı işçiler olarak ülkenin çeşitli yerlerine iş için dağılmışlardır.¹⁶² Vasıfsız işçi durumundaki erkekler ise Zonguldak’ta kömür işçiliğı, İstanbul Boğazı’nda

¹⁵⁹ Zihnioğlu, s.20–21

¹⁶⁰ **Cumhuriyetin 50. Yılında Rize**, 1973 İl Yıllığı, s.13–14. Bu konuda ayrıca bkz. Haşım Karpuz. **Rize**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, s.8

¹⁶¹ Zihnioğlu, s.12–13

¹⁶² Çarlık Rusyası döneminde oraya göç edenler inşaat işlerini öğrendikleri için daha rahat iş bulabiliyorlardı. Ayrıca bkz: Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*.

balıkçılık, Ankara ve diğer büyük kentlerde inşaat işçiliği ve ustalığı yapmak için göç ediyorlardı.¹⁶³ O dönemki Rize’yi Lazistan mebusu Esad Bey,

“Mahsulatı mahalliye mısır, kenevir gibi şeylerdir. Diğer meyvaya tealluk eden şeyler de limon, portakal, fındık gibi şeylerdir. Başlıca mahsülü olan mısır, memleketin ancak altı aylık ihtiyacına kafi gelebiliyor. Üst tarafı da Romanya’dan, Samsun havalisinden geliyor. Geçim derdi olan halk geçimini temin etmek için taşraya gitmek mecburiyetinde kalıyor. Gemicilik gibi, ziraat gibi şeylerle uğraşarak hariçten temini maişet ediyor. Harbi umuminin zuhuru münasebetiyle Romanya’ya, Rusya’ya gitmek kesbi müşkülât etti. Ahali zıykı maişete düçar oldu. Bu zıykı maişet sebebiyle memlekette sirkatler, gasplar, gibi birtakım tedbir düşünmek lazımdır”

Diyerek tanımlamaktadır. Rize Mebusu Ekrem Bey ise Rize’de o dönemki durumu şu sözlerle ifade etmektedir:

“Rize pek sarp ve sığ bir arazide kısacık ve dar bir saha sarp bir mıntıkadır. Buna mukabil ahalisi son derece fazla, o kadar fazladır ki, eğer nispet edilirse en fazla nüfusu olan vilayetlerimizden birisidir... Evvelce Rize ahalisi Rusya’da, Romanya’da bir çok para kazanıyordu, ve birçok iş yapıyordu. Fakat bugün bu membalar kurumuştur... istermisiniz ki; zeki, cesur, çalışkan olan ve şark vilayetlerimizde kesif bir halde bulunan bu ahali tutup da Garba hicret etsin... Fakat mesele, en sefil ve feci bir halde kalan şu Rize ahalisi için ve onların ihtiyacını tatmin etmek içindir.”¹⁶⁴

Süleyman Kazmaz o dönemde Rize’deki yoksunluk halinin iyileştirilmesi için adımlar atıldığını, ancak başarılı olunamadığından bahsetmektedir.

“Rize’de yokluklardan kurtulmak için gurbetçilik dışında bir çıkış yolu bulmanın imkanı yıllar yılı araştırılmıştır. Tarım hayatı sadece bölge insanının ihtiyaçlarını karşılayabiliyordu. Sınırlı üretimden elde edilen gelir, üstün bir hayat yaşamayı

¹⁶³ Zihnioğlu, s.20

¹⁶⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.574

mümkün kılacak durumda değildi. Geliri arttırmak için ilk atılım meyvecilik alanında yapıldı. Kıyı şeridinde narenciye, portakal, limon ve mandalina yetiştirilmesine önem verildi; devletçe fidan dağıtıldı; ağaçlar büyüdü, az çok ürün elde edildi ama, yine de bütün bölgenin kalkınması sağlanamadı. Mısır kabuğundan örme mobilyasına başlandı. Fakat o da kesin bir çözüm getirmedi. Böylesine darlık ve yokluk, başka bir anlatımla, imkansızlıklar içinde bulunan halkın, bugünkü deyiimiyle, özel teşebbüsün daha iyi çalışma ve yaşama şartları sağlayacak yatırım yapması, hele fabrika, sanayi tesisi kurması bile hayal edilemezdi; kalkınma ancak devlet eliyle gerçekleştirilebilirdi.”¹⁶⁵

Bu dönemde çay ziraatının Rize ve havalisinde geliştirilmesine dair vurguların iki önemli anlamı vardır. Birincisi daha önce ekimi denenilen ama başarısız olunan çay bitkisinin ilgili raporlarda işaret edildiği gibi bilimsel olarak sadece bu bölgede yetiştirilebileceğinin ortaya çıkmasıdır. İkinci olarak da 1917 Ekim devrimiyle birlikte daha önce Rusya’ya giden bölgenin erkek emek gücünün, sınır kapısının kapanmasıyla nedeniyle bu bölgede kalmak zorunda olmasıdır. Toprak ve iklimin uygunluğu ve erkek işgücünün bölgede yoğun bir şekilde var olması sermaye birikiminin sağlanması için uygun koşulları sağlıyordu. En önemli sorun, oluşturulacak olan ticaretin masraflarına kimin katlanacağıydı. Bu da bu dönemdeki genel iktisat politikaları ve bölge üzerine yapılan yorumlar üzerinden anlaşılmaktadır ki; burada bu işi üstlenecek olan devletin ta kendisiydi... Bu konuda gösterilen gerekçeler açıkça işaret etmektedir ki, bu dönemde toprağın ihracat için çok önemli olan ve ülke içinde tüketimi giderek yaygınlaşmaya başlayan bir ürün için uygun olduğunun öğrenilmesi ve Ekim devrimiyle birlikte açığa çıkan işgücünün varlığı ticaretin geliştirilmesinin koşullarının uygunluğuna işaret etmekteydi. Bölgede ziraatın geliştirilmesiyle ilgili kanun görüşmelerinde Rize’ye verilecek ayrıcalıkların kendilerine de verilmesini isteyen Giresun mebusu Tahir Bey’in *“rica ederim efendim, portakal da var, turunç da var, fındıkta var, adam da var, arazi de var... hem verimlidir de ve Lazistan’a da her suretle üstündür”*¹⁶⁶ ifadeleri durumun böyle olduğunu göstermektedir.

¹⁶⁵ Süleyman Kazmaz, *Rize Çayeli: Halk Kültürü Araştırmaları II*, 2001, s: 38

¹⁶⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.433

Bu sebeplerle Rize ve havalisinde çay tarımı denemeleri tekrar gündeme gelir. Bölgede ay ticaretinin sağlanabilmesi için ilk elden çay ziraatının oluşturulması temel alınmış, Ali Rıza Erten'in hazırladığı rapor ve edinilen tecrübeler doğrultusunda bir kanun hazırlanma çalışmalarına girişilmiştir.  rnek olarak Rusya'ya bakılmış, Rusya'nın Batum'da geliştirdiği çay, bambu, portakal ziraatı ile halkı yoksulluktan kurtardığı ve bu ürünlerin geliştirilen ziraat kolunun yanında fabrika ihtiyaı da doğurması bu bölge için önemli bir model olarak g r lm ştir. Ali Rıza Erten, Rize ve havalisinde çay yetiştirilebileceğine dair raporu vermeden önce Batum'a gitmiş ve Batum ile Rize'nin iklimlerinin benzer olduğu sonucuna ulaşmıştır. İktisat Vekaleti yapılan bu girişimi,

“Bu alışkan halkı vilayetlerinde yaşatabilmek için iki are kalmıştır: birincisi: ahaliye Rusya'daki kazançlarına muadil bu vilayet dahilinde vesaiti maişet(geçinme) temin etmek. İkindisi: bu ahaliyi başka zengin vilayete nakil ve iskan eylemek. şark cephemizde siyasi ve içtimai(sosyal)bir ehemmiyeti mahsusası olan bu vilayetin teksiri(oğaltma) nüfus ve terfihi ahvali gayelerimizden biri olduğuna göre birinci şıkkı tercih etmek zaruridir(zorunludur). Bunun da çaresini Batum havalisinde Rusların tarzı hareketi bize pek sarih(açık) olarak öğretmiştir”

Diyerek değerlendirmiştir. Rize Mebusu Ekrem Bey de “*Rize'nin a sefil kalması*”nın yeni bir girişim için önemli bir neden olduğunu belirtir.¹⁶⁷

Hazırlanmaya çalışılan kanunla ilgili en önemli düzenlemelerden biri, işaret edilen ürünlerin nasıl ekileceğiydi. Hükümet desteğiyle mi yoksa halkı kendi haline bırakarak mı? Yürütülen bu tartışmalar temelde çay ziraatı için yapılacak yatırımların nasıl olmasına dair yürütülen tartışmalardı. Yani yaratılacak olan ticaretin temel maliyetlerine kimin katlanacağı sorusuna cevap aranıyordu. Söz konusu dönemde, devlet eliyle altyapı çalışmaları ve üretici teşvikleriyle çay ziraatı oluşturulmaya çalışılmış ve bunun için kanun hazırlama çalışmaları başlatılmıştır. Bu yasa teklifini veren Lazistan mebusu Esad Bey, kanunun amacını şöyle ifade etmektedir:

¹⁶⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.574

“Kızılağacın¹⁶⁸ faydası az, zararı çoktur. Bunun için kendiliklerinden, kendi masraflarıyla bunu temin edemeyeceklerine kani olduğumuz için bunlara karşı mecburiyet konması lazımdır. Sonra efendiler! Bu, yalnız kendi fikri mahsusum değildir. Dairei intihabiyemin umum ahaliyesiyle müzakere edilerek tesbit edilmiştir. Ahali kendisi arzu ediyor. Ticaret odası, mahalli meclisi idare, hulasa ahali kamilen buna taraftırlar. Bu mecburiyeti vaz edin, biz bunu sökelim. Bunların yerine diğerlerini dikelim. Onun için hükümet buna tahsisat vaz etsin. Onun için birtakım tekaliften(vergiden) falan muaf tutsunlar deniyor. Binaenaleyh bu mülahazayı düşünerek şu lahiyayı Heyeti Celilenize takdim ettik. Buna müsaade buyurulduğu takdirde, az müddet zarfında memleket bu zarurettten kurtulacak. Netice itibariyle servet, ticaret hasıl olacak. Tabii. Hükümeti Milliye'nin, Türkiye Cumhuriyeti'nin yegane arzusu ahaliye refah ve saadet temin etmektir.”¹⁶⁹

İktisat Bakanlığı da hazırlanan kanunun kimlerin istekleri doğrultusunda hazırlandığını “teklifi kanuni yalnız bir mebusun mahsülü kerihası zannolunmamalıdır. Rize vilayeti Ticaret ve Ziraat odaları¹⁷⁰ memurini vilayeti, meclisi idare ve umumiyeleri ahali ve bu halkın içinden doğmuş dertlerine en yakından vakıf mümessilleri olan mebusları tarafından bilittifak ve hararetle kabul ve müdafaa edilen ve çok kuvvetli esbabı içtimaiye ve iktisadiyeye iptina eden bir tekliftir”¹⁷¹ diyerek ifade etmektedir.

Oluşturulacak olan yasa da yapılması öngörülen en önemli düzenleme, halka çay, mandalina, portakal ziraatının yasal zorunluluklar çerçevesinde düzenlenecek olmasıydı. Kanun görüşmeleri esnasında uzun tartışmalara vesile olan bu konu, çıkarılacak olan kanunda “**mecburiyet**” olarak düzenlenmiştir.¹⁷² Bunun nedeni halkın, zorunlu tutularak kendi geçimlik ürünlerinden ziyade ticari ürünleri ekmeye

¹⁶⁸ Kızılağaç, bölgede çaydan önce varolan ağaç. Bazı kaynaklarda çay tarlalarının kıızılağaçların sökülerek oluşturulduğu ifadelendirilmektedir. Bkz: T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340. bazı kaynaklarda da mısır tarlalarının yerine çayların ekildiği ifadelendirilmektedir. Bknz: asım zihnioglu

¹⁶⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340

¹⁷⁰ Bu dönemde yeni oluşan burjuvazi ticaret ve sanayi odalarında örgütlenmeye yönelmekteydi. Daha sonra ticaret ve ziraat odaları birleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Özgür Öztürk, **Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi**, İstanbul: SAV Yayınları, 2010, s.30

¹⁷¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.568

¹⁷² 407 sayılı kanun, madde 1

yönelmesini sağlamaktı. İktisat Bakanlığı bunu şöyle ifade etmektedir: “*Rize vilayeti halkını babadan gördüğü gibi birkaç dönüm mısır veya fasulye ekerek geçinmesine bırakırsak birkaç sene sonra bu vilayet nüfusunun muhacereti(göç) sefalet sebebiyle dörtte bire ineceğine hiç şüphe etmemelidir.*” Bunu da ancak hükümet eliyle yapmak mümkündür. Çünkü yeni baştan bir ziraat oluşturmaının maliyetine ancak devlet katlanabilirdi ve bunun desteklerini ancak devlet sağlayabilirdi. Rize mebusu Ekrem Bey, “kanun <mecburidir> diyor, hatırdan geçebilir ki, niçin bir adama illa sen bu ağacı sökeceksin ve yerine fındık veyahut portakal dikeceksin diyoruz. Bu biraz garip gelebilir. Fakat efendiler, arz ettiğim gibi bu teklif tamamiyle halkın menfaati içindir. Halk filvaki(gerçek) menfaatini düşünür, fakat bir kuvvet olmazsa onu yapmaz. Ondan başka bir nokta vardır ki; biz doğrudan doğruya ziraat memuruna diyoruz ki, kanunda gösterdiği veçhile ağaçları kestireceksin peki ağaçlar kesildi. Bu kadar yer için şu kadar yer fidan lazımdır diyerek tespit edildi. Fidanlar geldi. Fakat o adam dikmedi. Halbuki dikilmediği için fidanlar çürür. Halbuki buna hükümet ve millet masraf edecek ve bu masrafa mukabil o fidanları oraya gönderiyor. Ziraat memurlarının keşfine nazaran orası için o kadar adet fidan tahsis edilmişti. Ahalisini serbest bıraktığımız için dikmiyor. O vakit o fidanlar ne olacak. Kalacak mı? Bunun için mutlaka bir mecburiyet ve bunu yapmayanlara da hakiki bir ceza tertibi lazımdır.”¹⁷³ Diyerek devletin yeni baştan oluşturacağı bu ziraatın maliyetlerine dikkat çekerek, bu işin maliyetini ancak devletin üstlenebileceğini belirtmektedir. İktisat Bakanlığı Batum’u örnek göstererek bu konuyu şöyle örneklendirir:

“Bizim elimizde iken Rize vilayetinin şimdiki hali perişanesinde olan Batum vilayeti Ruslarca takip olunan devamlı siyaseti ziraiye sayesinde bir mamurei medeniyet olmuştur. Bu halk kendi teşebbüsü ile zengin olmamıştır. Hükümet, hükümet ulemasını ta Hind’e, Çin’e yollayarak kıymetli bitkiler ve ağaçlar getirmiş, laboratuvarlarında tetkikatı medide ve amikada bulunmuş, numüne tarlalarında tecrübeler yaparak bizzat çay, mandalin, bambu ve emsali bahçeleri ve fabrikalar idare ederek millete rehber olmuş ve milleti kolundan cebren tutup yükseltmiş ve zengin etmiştir. Hükümetin faal

¹⁷³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.574–575

ve himeyakar teşebbüsü olmasaydı bizde olduğu gibi Batum vilayeti de kızılağaç ve çalılıklar içinde kalır ve iptidai hayat ve fakrû sefalet devam eder giderdi.”¹⁷⁴

İzmir mebusu Mustafa Rahmi Bey de bunu “halkı böyle kendi kendine bırakmak doğru değildir. Kendi hallerine bırakacak olursanız, portakal, çay dikilecek diye asırlarca bekletirsiniz bir hasıl olmaz. Hükümetin velayeti ammesi, bu milletin mukadderatı elimizde ise bu ahaliyi bir çocuk farz ederek bir baba şefkatiyle onların iyiliği namına her şeyi yapalım. Bunda tereddüt etmeyelim”¹⁷⁵ diyerek ifade eder. Rahmi Bey “mecburiyet”in diğer örneklerini de vererek durumun böyle olması gerektiğini savunur.

“Daima mevzuatı kanuniyemizden bahsederiz. Bunlar daima halkın istifadesi için yapılmış şeylerdir... nitekim Bulgaristan şeker ticareti için pancar ziraatına zürai mecbur etmiştir. Çiftçi ben pancar ekmeyeceğim, buğday ekeceğim derse, hayır ekeceksin diyor. Bunda bir menfaati azime-i milliye var ki yapıyor. Sonra harb zamanında İngilizler, çiftlik sahiplerini hububat zar'ine mecbur etmişlerdir. Bu hususta misal olacak pek çok kanunlar vardır.”¹⁷⁶

İzmir mebusu Rahmi Bey, çay ziraatının yerleştirilmesini muhakkak devletin yapmasını vurgular:

“Ahali kendi kendine çay ekemez. Çay yetiştirmek bir ihtisas meselesidir. Çay sanatını herkes bilmez. Bunun mütehassısları gelecek ve çay şu suretle ekilir, biçilir. Böyle yetişir, böyle kurutulur diye öğretecektir. Bu, öyle bir iktisat işidir ki, bunu Türkiye’de yapabilecek bir fert yoktur. Halk ihtiyacım vardır diye bilmediği bir şeyi yapamaz. Mutlaka hükümetin rehberliği lazımdır.”¹⁷⁷

¹⁷⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340,

¹⁷⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.433

¹⁷⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340

¹⁷⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.581

Çay bahçesi kuracakların desteklenmesi amacıyla 1924 yılında çıkarılan 407 sayılı “Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesine Dair Kanun” hakkında yapılan tüm tartışmaların ardından yürürlüğe sokulur. Çıkarılan bu kanun ile çay tarımının altyapısının oluşturulması ve çay bahçesi kuracaklara yapılacak destekleme ödemeleri ve teşvikleri içeriyordu. Buna göre, kanunda on sene müddetle çay bahçesi kuranlardan arazi vergisi alınmaması düzenlenmiştir.¹⁷⁸

Kanunun yürürlüğe girmesinden hemen sonra çay tarımı ile ilgili ön denemeler yapmak, bölgede meyveciliğin gelişmesini sağlamak amacıyla Rize’de Bahçe Kùltürleri İstasyonu kuruldu. İşlerin yürütülmesi için de Ziraat Mühendisi Zihni Derin görevlendirilmiştir. Batum’dan bir miktar tohum satın alınarak Rize Merkez Fidanlığı’nda¹⁷⁹ çay fidanı üretimine başlanır. Rize’nin Müftü mahallesinde kiralanan sekiz dönümlük bahçede basit aletlerle çay bahçesi kurulur ve burada üretilen fidanlar¹⁸⁰ yöre halkına dağıtılır.¹⁸¹

Tablo 2: Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı, Çay Yetiştirilmeye Ayrılan Alanlardaki Gelişmeler(1924-1938)

Yıllar	1924–1938
Çay yetiştiren Çiftçi sayısı	-

¹⁷⁸ 407 sayılı kanun, madde 5. kanunun önerilen halinde bu maddeye ek olarak çay bahçesi kuracaklara 10 lira mükâfat verilmesi geçmesine rağmen meclisten maddenin bu kısmı onay almadığı için, yürürlüğe giren kanunda bu bölüm çıkarılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, , 16.02.1340.

¹⁷⁹ Rize Merkez Fidanlığı, bugün Çay Araştırma Enstitüsünün olduğu yerdir.

¹⁸⁰ Üç yıl içinde Rize fidanlığından üreticilere 200.849 adet çay fidanı dağıtılmıştır.

¹⁸¹ Ülkemizde Çayın Tarihi, <http://www.caykur.gov.tr/detay.aspx?ID=142> (07 Mayıs 2008)

Çay yetiştirilen Alan(dekar)	20
-------------------------------------	----

Kaynak: 1924–1938 yılları arasında 20 dekar çaylık alan tesis edilmiştir. Keskin, s.31¹⁸²

Çıkarılan kanuna göre; Rize vilayetinde ve Borçka kazasında çalılık ve kızılağaçlık arazi sahipleri, ziraat fen memurlarının verecekleri rapor üzerine bunları kesecek, temizleyecek, toprağın cinsine göre fındık, portakal, mandalina, çay ve buna benzer gelir getirici fidanları dikmeye zorunlu tutulacaklardır. Fidanları hükümet bedelsiz verecek, açılan arazilerden on sene boyunca vergi alınmayacak, hükümet, kanunun yayılmasından başlayarak altı ay içinde fenni tetkikatı yaptırarak bölgeleri tespit edecek, yerlisine tebligatta bulunacak, tarla sahipleri de en çok üç sene içinde verimli fidanların dikimiyle zorunlu tutulacaklardır. Hükümet ise vilayetin en elverişli mahallinde çay ve mandalina fidanlığı kuracak, idaresini pratik bilgi sahibi bir uzmana emanet edecektir.¹⁸³

Çıkarılan kanun temelde iki şeyi öngörüyordu; bunlardan birincisi çalılık ve kızılağaçlarla kaplı olan arazilerin “verimli” yani tarımsal bir ürün ekilebilir bir hale getirilmesi ve ikinci olarak da çay ve portakal için dış memleketlere gitmekte olan paraların içerde kalması için bu ürünlerin ülke sınırları içerisinde üretilme koşullarının sağlanmasıdır.¹⁸⁴ Bunun en önemli sebeplerinden biri de çay üretimi olmamasına rağmen ciddi bir çay tüketiminin olmasıdır. ilgili kanun görüşmelerinde İzmir mebusu Mustafa Rahmi Bey, çayın önemini şöyle açıklıyor: “biz burasını imar edecek olursak

¹⁸² Dağıtılan fidan sayısı 200.849 olduğu için dekar başına ortalama 1000 çay bitkisi düşünüldüğünde üç yıl içinde yaklaşık 200 dekar kurulmuş olması gerekirdi. Arife Sema Keskin, “Türkiye’de Çay Politikası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989)

¹⁸³ Arer, s.61–62

¹⁸⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340

portakal, limon ve çay gibi memleketin ihtiyaı olan şeyler için harice para vermeyip bu paraları memleketimizde bırakacağız.”¹⁸⁵

Bakanlık eliyle Rize Bölgesi’nde ziraatı yaptırılan portakal ve mandarin ziraatı çok ilerlemiş olmasına rağmen çay ziraatı bu ürünler kadar gelişme gösterememiştir. ay tarımının geliştirilmesini düzenleyen 407 sayılı özellikle yaş yaprağın alıcısının kim olacağı ve nerede işleneceğı konusunda eleştirilere maruz kalmıştır. 1939 yılına ait meclis tutanaklarında bu kanunun başarısız olma nedenleri, çay kurutma fabrikaları kurulamaması ve el ile çay terbiyesinin çok zor ve halka meçhul bulunması ve kuru çay alım ve satımının ve toprak işlerinin düzenlenmesi ve halka yardım edilmemesi olarak sıralanmaktadır.¹⁸⁶ Rahmi Arer, ay ziraatının geliştirilememesinin nedeninin, 407 sayılı kanunun çaylık kurmayı teşvik etmesine rağmen ticari ve endüstriyel anlamda boşluk bırakması olarak değerlendirmektedir.¹⁸⁷ Bunu Muhlis Erkmen şöyle ifade etmektedir:

“ay bahçesi kurmak masraflıdır ve mahsul alıncaya kadar beş yıl beklemek lazım geliyordu. O halde köylüye bu kazançlı şeyi temin edebilmek için ona maddi imkan ve takatı da temin etmek lazımdır.”¹⁸⁸

ay tarımının oluşturulması için baştaki maliyetlere devletin katlanması ve tarımının devlet tarafından teşvik edilmesi gerekliliğı düşüncesi yaygındır.

Bu dönemde çay ziraatının yaygınlaştıramaması çay sanayisinin yokluğu olarak eleştirilirken, yöre halkı, bu yeni ürünün ne getireceğini bilmediklerinden ve mısır, fasulye gibi doğrudan gıda maddesi olarak kullanılamayan bu bitkiyi ekmek istememişlerdir. Yöre halkı, başlangıçta mısırı bırakıp da sınırlı olan toprağını birden çaya tahsis etmek istememiştir. Bunun başlıca iki sebebi vardı: ay yaprağı mısır gibi

¹⁸⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.433

¹⁸⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940

¹⁸⁷ Arer, s.63

¹⁸⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940, s.9

değildi; işlenecek, kuru çay elde edilecek, satılacak parayla mısır alınacak, ihtiyaçlar karşılanacak. Yöre halkı mısırı kurutarak kendi geçimlik üretimini yapıyordu. Ancak çay yetiştirdiği zaman toprak sahibi sadece çayı yetiştirecek, yaprağı kesecek, yaş çay yaprağını satacaktı. Bunun için yaş çay yaprağını satın alacak bir kuruluş olmalıydı. Yöre halkı üreticiler olarak ona güvenmeli, yaş çay yaprağının bedelinin ödeneceğine inanmalıydı.¹⁸⁹ Yöre halkı çayın, mısırın yerini, tutacağına, çay yaprağının satın alınacağına inanmalıydı ki mısırın yerine çay eksin ve böylece mısırdan çaya geçebilsin.¹⁹⁰ Burada çayın mısırdan önemli bir farkı ortaya çıkmaktadır. Mısırı insanlar kendileri işleyerek gıda maddesine dönüştürebilirlerken çayın başkaları tarafından işlendikten sonra gelir getirmesi, insanların çayı tercih etmemesindeki en önemli nedenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönemde çıkartılan söz konusu kanunun süresi 1927 yılında bitmiştir.¹⁹¹ Üç yıl içinde Rize fidanlığından üreticilere 200.849 adet çay fidanı dağıtılmıştır.¹⁹² Bu kanunla çay tarımı denemeleri sınırlı kalmış ve geniş bir alana yayılamamıştır. Bunun en önemli nedenleri olarak üreticilerin ne getireceğini bilmediği bir ürünü ekmek istememesi ve yaş çayı işleyecek bir fabrikanın yokluğu olarak sıralanmaktadır. Rize’de köylüler ilk beş yıl gelir getirmeyen çay bitkisine arazilerini ayırmak istememişlerdir. Yaş çay yaprağını nasıl değerlendirebileceğini bilmeyen üretici, yasada yer verilen diğer ürünlerin yetiştiriciliğine yönelmiştir.¹⁹³ Yaş çay yaprağının değerlendirilebilmesi için ilk olarak alıcısının olması ve yaş çay yaprağını işleyecek fabrikaların kurulması gerekmektedir. Oysaki kanun görüşmeleri esnasında İzmir Mebusu Rahmi Bey, çay işine başlamayı aşamalı bir süreç olarak tarif etmekteydi. Buna göre,

“Binaenaleyh biz henüz başlıyoruz ve bu sene derhal büyük masrafa ihtiyacımız yoktur. Evvela yapacağımız iş tarlayı izhar etmektir. Evet hakikaten masraf lazımdır. Evvela o

¹⁸⁹ Kazmaz, s.43

¹⁹⁰ Kazmaz, s.43

¹⁹¹ Kazmaz, s.63

¹⁹² Tutanak dergisi 1340, aktaran Arife Sema Keskin, “Türkiye’de Çay Politikası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989)

¹⁹³ Arife Sema Keskin, “Türkiye’de Çay Politikası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989)

bahçenin dönümünü, miktarını, fidanlıkların miktarını tezyid edeceğiz. Binaenaleyh birinci senede derhal çay fabrikaları ve saire lazım değildir. Çay fidanlıkları laakal üç, beş sene sonra meydana gelecektir. Evvela bunlar dikilecek, büyüyecek ve bu çay fidanları meydana geldikten sonra, yani 3-5 sene sonra büyük fabrikalara ihtiyaç hasıl olacaktır.”¹⁹⁴

Kanun önerisi tartışılırken, yaş çay yaprağını işleyecek fabrikaların kurulması için beş yıl süre olduğu,¹⁹⁵ ilk olarak çay bahçelerin kurulması gerektiği görüşünde bileşilmiştir.¹⁹⁶ Rahmi Bey, çayla ilgili planı açıklarken bu işe yeni başladıklarını ve ziraatı oluşturulduktan sonra sanayisinin oluşturulacağını öngörmüştür. Zira bir sonraki süreç tam da bu yol da ilerlemiştir. Rahmi Bey’in açıkladığı yol haritası

“Maksat, bu memleketin serveti tabiyetini arttırmaktır. Sonra bu teklifin teşmilini isteyen arkadaşların tekliflerini biz de Ziraat Müdürü Umumisine söyledik. Dediler ki: biz tetkikat yaptırıyoruz. Raporlara istinaden her memleketin hangi şeye kabiliyeti varsa o memleketlerde numune tarlaları tesis ederek ve meccanen fidanlar vermek usulünü kabul ederek tedricen bu esası temin edeceğiz. Fakat bu, bütçe meselesidir. Çünkü bütün memlekete şamil bir teşkilat meselesidir. Fen memurlarının adedi meselesidir, bunu derhal bütün memlekete teşmil etmek maddeten imkansızdır. Erbabı fen bulamayız, paramız kifayet etmez, teşkilatımız noksandır. Bunları tedricen(azar azar) yapacağız.”¹⁹⁷

Diye ifade edilmektedir. Bu söylem çay yetiştirme işinin bu dönemde başarısız olsa da devam edeceğine dair önemli bir göstergedir. Bu dönem, ileride anlatılacağı gibi çay tarım-sanayisinin oluşturulması konusunda ilk adımın atılması olarak yorumlanabilir.

¹⁹⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.586

¹⁹⁵ Çay bahçesi kurulduktan beş yıl sonra yaş çay yaprağı toplanabilir.

¹⁹⁶ 1968’deki yasal düzenlemeden aktaran Arife Sema Keskin, “Türkiye’de Çay Politikası”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989)

¹⁹⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Cilt 5, 16.02.1340, s.579

3.2.1.3.Çay Tarımının Oluşturulması(1938–1947): Tarımsal Bir Faaliyet Olarak Çay Yetiştiriliyor

1930’lu 1940’lı yıllar Türkiye’inde milli gelirin büyük bir kısmı tarımda yaratılıyor, emeğin büyük kesimi yine tarımda istihdam ediliyor ve nüfusun büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşıyordu. Bu durumdaki bir ekonomide tarım, ekonomik politikaların esas ilgi odağı olur. Bu dönemde ekonomi politikaları sanayideki devletçilik uygulamaları üzerine yoğunlaşmış olsa da, tarım kesimini de ilgilendiren önemli uygulamalar olmuştur. Bunlar daha çok olguların zorlamasıyla uygulamaya konulmuş parça parça kararlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yıllarda yaşanan ekonomik krizin Türkiye’yi izlemeye yönelttiği ekonomi politikaları, tarımdan üç ayrı işlevi yerine getirmesini beklemiştir: bunlardan ilki, yurtiçi tüketimin yurtiçi üretimle karşılanması. İkinci olarak, tarımsal sanayiye hammadde sağlamak olarak sıralanırken, üçüncü olarak da, dışsatımı artırarak sanayi kalkınmasına gerekli olan ekonomik kaynağın sağlanması olarak ifadelendirilmektedir.¹⁹⁸ İlk iki madde 1930’larda uygulanan devletçilik politikasında “kendimize yeten tarım” olarak formüle edilmektedir.

1930’ların devletçilik döneminin söylemi içinde tarım, “kendimize yeten ziraat” diye formüle edilmekteydi. Şevket Raşit Hatipoğlu, “Kendimize yeten ziraat davasının başarılmasında Türkiye ziraatının önünde her şeyden evvel, ülkede yetişmesi olanaklı olduğu halde o döneme kadar her nedense yetiştirilemeyen ziraat ürünlerinin çiftçiliğe sokulması gerekmektedir”¹⁹⁹ diyerek “kendimize yeten ziraatın” gerçekleştirilmesinin önemini vurgulamaktadır. “Kendimize yeten ziraat” olarak formüle edilen, tarımın ve tarımsal ürünlerin çeşitlendirilmesidir. Hatipoğlu, tarımın çeşitlendirilmesini, iklim ve toprak koşulları çeşitli tarımsal üretime olanak vermesine karşın, Türkiye tarımının tek yönlü geliştiğine vurgu yaparak açıklar. Tarla tarımının hemen hemen tamamını hububatın oluşturduğunu, bakliyatın ve endüstri bitkilerinin

¹⁹⁸ Tekeli ve İlkin’den aktaran, Keskin, s.51

¹⁹⁹ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Kendimize Yeten Ziraat”, Ziraat Gazetesi Beşinci Cilt 5, No: 9, Eylül 1934, s.265

payının çok küçük kaldığını, aynı tarlada yıllarca aynı ürünün yetiştirildiğini ve verim alınamadığını söyler. Bu durumun çözülmesi ise, tarımın çeşitlendirilmesidir. Tarımın çeşitlendirilmesi rasyonel çiftçiliği zorlayacağını söyleyerek dönemi değerlendirmektedir.²⁰⁰

1933 yılında çay tarımı denemeleri hükümetin “kendi kendine yetme ilkesi” çerçevesinde yeniden gündeme gelir. Bu dönemde çay üretim alanları²⁰¹ ülke ihtiyacını karşılamadığından amaç, çay üretim alanlarını genişletmek ve buna bağlı olarak çay üretimini arttırmak olmuştur. Çay tarımının bir plan ve program dahilinde ele alınması “kendimize yeten tarım” politikasıyla olmuştur. Hükümet, sıcak memleketler ürünlerinin dışarıdan getirilmeyip ülke içinde yetiştirilmesini öngörmekteydi. Bu konuyla ilgili olarak bu dönemde hurma, muz, çay ve kahvenin ülke içinde yetiştirilmesi için uygun koşulların olup olmadığına dair araştırmalar yürütülmüştür. Çayın ülke içinde üretilmesine dair çabaların yeniden gündeme getirilmesiyle, Rize’de yeni ürünler yetiştirilmesine dair çalışmalar tekrar başlatılmıştır. Hatipoğlu, *“Türkiye’de çay işi memleketin tabii varlıklarını istismar memleket ziraatının çeşitlendirilmesi bakımlarından bizi öteden beri alakalandırmaktaydı”* diyerek çay işini *memleketin ekonomik davası* olarak nitelendirir.²⁰²

“Çay üretiminin genel ekonomik şartları, zorunlulukları, doğal kaynakların varlığı ve doğal varlıkların istismarı, ziraatın çeşitlenmesi, Türkiye’nin iktisaden kendi kendine yetmesi, dış ticaretin aktifleşmesi ve döviz meselelerinde belirginleşiyor. Türkiye’de çay bitkisinin yetiştirilmesi Türkiye’nin güttüğü ekonomi politikasının karakteri ve bir tarafa meyletmesiyle alakalıdır.”²⁰³

Türkiye’de çay üretimi denemeleri daha eskilere dayansa da bir ziraat kolu olarak çay tarımının geliştirilmesi bu yıllara denk gelmektedir. Bu dönemde İsmet

²⁰⁰ Şevket Raşit Hatipoğlu, “Çeşitli Ziraat”, Ziraat Gazetesi Beşinci Cilt 5, No: 9, Eylül 1934, s.265

²⁰¹ 1924–1938 yılları arasında kaç dekar çay tarım alanı oluşturulduğu Tablo 2’de gösterilmiştir.

²⁰² Şevket Raşit Hatipoğlu. *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*. Ankara: Ziraat Vekâleti Yayını, 1939, önsöz

²⁰³ Hatipoğlu, *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*, s.78

İnönü Rize'ye gelerek, getirttiği bir avuç çay yaprağını halka gösterir ve niye çay istemiyorsunuz, bölgeyi kalkındıracak ürün budur, der.²⁰⁴ İnönü'nün bu sözü daha başlanılan ancak yarım bırakılan sürecin devam ettirilmesine dairdir. Nitekim 1935 yılında dönemin Ziraat vekili Muhlis Erkmen'in bir bilim heyeti ile Samsun'dan Rize'ye kadar olan bölgenin doğal, ekonomik ve sosyal şartlarını araştırmak üzere bir inceleme gezisine çıkması bu bölgenin ticari anlamda geliştirilmek istenmesine dair önemli bir işarettir. Yapılan gezi sonucunda, ilmi bir araştırma için en önemli konu olarak çay seçilmiş ve detaylı bir araştırma yapılması kararı çıkmıştır.²⁰⁵ Geziye katılan Hatipoğlu, geziyle ilgili düşüncelerini,

“Gerek tabi, iktisadi ve içtimai şartları araştırılması gerekse bu şartlar içinde bulunan köylünün ekonomik varlığının, halinin tespiti, bu memleket parçasında halkın geçinme seviyesinin yükseltilmesi onun içindir ki bu seyahatte Karadeniz kıyılarının ekonomik kalkınmasına ve gelişmesine ait bütün meseleler seçilmeye özenilmiştir. İşte çay işi de, bu araştırmalar esnasında Rize’de mahalli, hususi ekonomik bir mesele olarak belirtilmiştir”²⁰⁶

Diye değerlendirir. Karadeniz kıyılarında tespit edilen meseleler arasında en ehemmiyetli olarak çay işini seçildiğini ve ilmi bir araştırma için ilk konu olarak ele alacaklarını söyler. Erkmen, Rize bölgesine çayın iyi bir geçim ve bir servet kaynağı olmak üzere oraya Cumhuriyet Hükümetinin kıymetli bir hediyesi olacağını söyler. Yapılan gezi sonrasında Rize ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder:

“Yapılan tecrübeler gösterdi ki, Rize mıntıkası, nefis çay yetiştirmek için, gerek iklimi ve gerekse toprak şartları bakımından, çok elverişlidir. O mıntuka da nüfusun çok kesif(yoğun) olması, toprağın mahdud(sınırlı) olması aynı zamanda orası için çaya iktisadi bir kıymet ve içtimai(sosyal) mahiye(nitelik) verdirmektedir.”

²⁰⁴ Kazmaz, s.64

²⁰⁵ Ali Rıza Saklı, *Türk Çayının Dünü ve Bugünü*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008, s.70

²⁰⁶ Hatipoğlu, *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*, Önsöz

Bu araştırmadan çıkarılacak sonuçlardan biri yapılan gezi itibariyle bölgede çaycılığın doğal ve ekonomik şartları ile çaycılık tekniği araştırılmıştır.

Toprağı sınırlı olan Rize’de emek gücünün varlığı ve toprağın, iklimin çay için uygunluğu bölge halkının endüstriyel anlamda geliştirecek bir ürün üzerinden desteklenmesi ve söz konusu ürünün yaygınlaştırılması düşüncesi ortaya çıkar. Bundan sonraki adımda Hatipoğlu, lke genelinde çay tüketime ve çay ticareti üzerine araştırmalarda bulunduğunu belirtir. Artık bu dönemde fidan üretilip dağıtmakla yetinilmeyeceği bilinmekte, çayın işlenmesi ve tktilmesi için gerekli çalışmalar ayrıntılı olarak hesaplanmakta, iştinin bu işe adaptasyonu için her türlü destek ve faaliyet planlanmaktadır.²⁰⁷ Aslında bu dönem bir önceki dönemde atılan adımların ikinci aşamasını oluştırmaktadır. Bu dönemde hem 1924’te başlayan süreç devam ettirilecek hem de üreticilerin nasıl desteklenecekleri yasal ve kurumsal bir nitelik kazanacaktı. Aynı zamanda çay ziraatına dair düzenlemelerin yanında üreticilerden alınacak yaş çayın nerede işleneceği düzenlenecekti. Çünkü bu dönemde temelde tartışılan konu, oluşturulmaya başlanan çay tarımıyla birlikte çay sanayisinin de oluşturulmasının adımlarını atmak ve bunun için yasal ve kurumsal çerçevenin oluşturulmasıydı.

1930’lardan başlayarak devletin, tarıma müdahalesi artarak sürmüştür. Devlet, sistemin yeniden üretim koşullarını sağlamada dolaylı müdahalelerini artırdığı gibi, yoğun biçimde doğrudan müdahalelerde de bulunmuştur.²⁰⁸ Dönemin Tarım bakanı Raik Kurdoğlu da çay işini tekrar gündemine alır. ayla ilgili alınan kararlar doğrultusunda Ziraat memuru Zihni Derin ay tarımının yerleştirilip geliştirilmesi, kanun, program ve talimat hazırlamak üzere tam yetki ile görevlendirilir. Zihni Derin, mısır tarımının çay tarımına dönüştürülmesi ve bütün bölgeye yayılması gerektiğini düşüncesiyle hareket eder. Derin, Rize ve havalisinin düzgün ve sakin bir hayata ermesinin ancak buradaki halkı geçindirecek iş ve kazanç imkanları bulunmasına bağlı

²⁰⁷ Saklı, s.82

²⁰⁸ Necdet Oral, “**Tarımda Cumhuriyet Masalları**”, <http://www.antimai.org/bs/noralcum.htm> (20 Ekim 2008)

olduğu düşüncesindedir. Bu sebeple Rize ve havalisinde halka iş kuvvetlerini kıymetlendirecek işler bulmayı da üzerine almıştır.²⁰⁹ Asım Zihnioğlu, Zihni Derin ile ilk karşılaşmasında bunu anlatır.

“Zihni Hoca, önce laboratuvar kuruluşu ve gerekli malzemenin tedariki, daha sonra da ülkemizin bu köşesinde kurulacak çay bahçeleri ve bunu gerçekleştirme konusuna geliyor, bu davanın artık başarıya ulaşma zamanının geldiğini, burada hep birlikte el ele vererek yapacağımız işlere ait düşüncelerini anlatıyordu.”²¹⁰

Yetiştirilecek çay fidanlarının dikileceği yeni alanların araştırılması, yeni çay yetiştiricilerinin belirlenerek yeni çay bahçelerinin hazırlanması, çay bahçesi yapacakların çay dikimi ve bakımı konularında bilinçlendirilmesi çalışmalarına başlanması kararlaştırılıyor.²¹¹ Bu doğrultuda çalışmalara başlayarak, yetiştirilecek çay fidanlarının dikileceği yeni alanların araştırılması, yeni çay yetiştiricilerinin belirlenerek yeni çay bahçelerinin hazırlanması, çay bahçesi yapacakların çay dikimi ve bakımı konularında bilinçlendirilmesi çalışmalarına başlanması kararlaştırılıyor.²¹² Çay memurları için kurslar açılır ve çaylık kurmak amacıyla bölge teknisyenlerinin kontrolünde çay ustaları yetiştiriliyordu. Rusya’dan usta bahçıvan getirilir.²¹³ Bakanlık kanalı ile Rusya’dan getirilen 30 ton çay tohumu çeşitli çevrelerde ve 300 yerde köylüye kurdurulan fidanlıklarda ekilir. Böylelikle 20 milyon çay fidanının yetiştirilmesi sağlandı.²¹⁴ Asım Zihnioğlu, o günlerde yapılan çalışmaları,

“Böylelikle köylerden bir yıllıkna tedarik edilecek olan bu toprakların teşkilatımız tarafından setlendirilip, bu setler üzerinde çukurlar açılarak çay fidanları dikildikten sonra arazinin, bir çay bahçesi olarak tarla sahibine teslim edilmesi kararlaştırılıyor. Ve öyle de yapılıyor. Bunun karşılığında da tarla sahibine hiçbir bedel ödenmiyor, ondan da hiçbir bedel istenmiyordu. Böylece toprağını, çay fidanı yetiştirilmesi için teşkilata

²⁰⁹ Hatipoğlu, s.14

²¹⁰ Zihnioğlu, s.4

²¹¹ Zihnioğlu, s.5

²¹² Zihnioğlu, s.5

²¹³ Hatipoğlu, s.15

²¹⁴ Kazmaz, s.64-65

bir yıllığına vermiş olan üreticiler hazır çay bahçesine emeksiz kavuşmuş oluyorlar ve bu şekilde kurulmuş olan çay bahçeleri bölgede örnek teşkil ediyordu.”²¹⁵

Diye anlatır. Aynı zamanda bu yıl içinde tohum damızlık bahçesi kurmak, fidan üretip yeniden üreticiye dağıtmak amacıyla Bakanlık kanalı ile Rusya’dan getirilen 30 ton çay tohumu çeşitli çevrelerde ve 300 yerde köylüye kurdurulan fidanlıklarda ektirilir. Böylelikle 20 milyon çay fidanının yetiştirilmesi sağlanır.²¹⁶

Bu dönemde devlet, aynı zamanda yürürlüğe koyduğu birtakım yasalarla sistem içi çelişkilerin törpülenmesini ve sistemin aksamadan kendini yeniden üretebilmesini amaçlamıştır.²¹⁷ 1939 yılında geziye çıkan dönemin Sağlık ve Sosyal Yardım bakanı Hulusi Alataş, çayın bölgenin kalkınması için önemli bir ürün olduğunu vurgulayarak, bu konuyu düzenleyecek yeni bir kanunun hazırlanmasının meclisinin gündemine alınması gerekliliğini belirtir.²¹⁸ Yapılan çalışmalar doğrultusunda, 1940 yılında 3788 sayılı kanun çıkarılarak, bölge halkına kredi vermek, bölgede çay fabrikası kurmak ve kuru çayın imal, tasnif, harman, ambalaj ve satış işlemlerinin bir elden yapılması düzenlenir. Ziraat encümeninin meclise sunduğu tutanakta bu kanuna ihtiyaç duyulmasının sebepleri şöyle sıralanmaktadır:

“Her sene memleketten mühim miktarda bir paranın dışarıya çıkmasına sebep olan çay ithalatı karşısında bunun ziraatine çok elverişli sahalar içeren ve hususiyle yıllık ortalama 2 600 mm gibi yüksek bir yağmuru bulunan Rize Bölgesinde 1921 senesinden beri başarıyla yetiştirilmekte olan çay ziraatının ilerlemesi lüzumu kendiliğinden anlaşılır. Çeşitli ve imtiyazlı mahsuller yetiştirmeye müsait bir iklim arzeden memleketimizde çay ziraatı de Rize bölgesinde bu en müsaid toprak ve iklim şartlarını bulmuş ve yapılan tecrübelerde mahsulün keyfiyetçe yüksekliği bilimsel araştırmalarla tespit olunmuştur. Arazinin çok dar ve nüfusun en yoğun mıntıkalarımızdan biri olan ve geçim zorlukları bulunan Rize havalisinde kıymeti yüksek bir mahsul yetiştirme

²¹⁵ Zihnioğlu, s.5

²¹⁶ Kazmaz, s.64–65

²¹⁷ Necdet Oral, “Tarımda Cumhuriyet Masalları”, <http://www.antimai.org/bs/noralcum.htm> (20 Ekim 2008)

²¹⁸ Kazmaz, s.65

zorunluluğu karşısında çay ziraatının tamimi yolunda hazırlanan bu kanun lahiyasını encümenimiz sevinçle karşılayarak çok yerinde bulmuş maddelerde yapılan ufak değişikliklerle lahiyayı kabul eylemiştir.”²¹⁹

Kanunun gerekçesi ise şöyle izah edilmektedir:

“Memleketimize her sene ortalama olarak dış pazarlardan 870 638 lira kıymetinde 973 950 kilo kuru çay girmektedir. Bakanlığımız bu sene çay yapraklarından en yeni usullerle çay kurutulması tecrübeleri yaptırdığı gibi kuru çayın kimyevi analizini de yaptırmış, bu bölgede Hindistan ve Çin çaylarına eşit hakiki ve nefis çay yetiştirilebileceğini de kesin olarak tespit edilmiş ve halka 30 bin dekar çay bahçesi yaptırıldığı takdirde memleketimiz çay ihtiyacının tamamıyla karşılanabileceği ve bunun için de maddelerin mucib sebeblerinde izah edildiği veçhile çok fakir olan bölge halkına para ikrazı suretiyle yardım etmek ve bölge dahilinde 3-4 tane çay kurutma fabrikası kurmak ve kuru çayın imal ve tasnifi ve harman ve ambalaj ve satış işlerini bir elden yapmak lazım kanaatine varmış ve bu maksatla çay kanun lahiyası hazırlanmıştır.”²²⁰

İlgili kanun ile çay tarımının ve çay tarımı yapacak üreticilerin desteklenmesiyle ilgili düzenlemeler yer almıştır. Aynı zamanda bu kanuna dayalı olarak çıkarılan kararname ile birlikte çay tarımı yapılacak alanlar belirleniyor. Buna göre, çay tarım alanları, Araklı deresinden Gürcistan sınırına kadar sahilde 15 km içeriye olmak üzere belirlenir. Aynı kararname ile 1940 yılında Hopa, Sürmene ve Of'ta çay tarımı yapılmasına izin verilir. Belirlenen alanlar dışında çay bahçesi kuranlara da iki liradan on liraya kadar para cezası öngörülür.²²¹

²¹⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940, s.70

²²⁰ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940

²²¹ 3788 sayılı kanun, madde 13.

Bu kanun ile çay tarımı ve üretimi, girdi ve kredi sübvansiyonları ile önemli ölçüde desteklenmiş, ayrıca bahçe tesis edecekler arazi vergisi bağışıklığı²²² ve çay bahçesi ruhsatnamesi²²³ alma zorunluluğu getirilmiştir.²²⁴ 30 bin dönüm arazi çay tarımı için ayrılmıştır. Bölgede işgücünü tutabilmek için çaylık kuracak olanlara Ziraat Bankası eliyle 127.000 Lira köylüye dağıtmak üzere gönderilir. Bir dönüm çaylık kuracaklara, önce 12,5 lira kuruluş avansı, sonra 625 kuruş birinci yıl bakım avansı ve ikinci yıl bakım avansı olarak da yine 625 kuruş verilmesi kararlaştırılır.²²⁵ Verilen avanslar, insanları çaylık kurmaya özendirmişti. Bunu Asım Zihnioğlu şöyle anlatıyor:

“Ele geçen bu avans sayesinde Batum’dan gelen çay tohumlarından elde edilen fidanlarla çaylık kurma hareketi başlamış oldu. Artık işin ciddiyeti ve önemi bölge halkı tarafından anlaşılmaya başlamıştı. Bir çaylık sahibi olmak ve yakın gelecekte gelir kaynağına kavuşmak isteği bölgeye yayılıyor, gurbetten izinli dönenler topraklarını hazırlama çalışmasına giriyorlardı.”²²⁶ 30 bin dönüm çay bahçesi kurulana kadar çay tohumu ve fidanı, kimyevi gübre ve ilacı ve yeşil gübre tohumunu, bahçeye tohum ekiminden veya fidan dikiminden itibaren beş sene müddetle faizsiz olarak, Ziraat Bankasınca, alınacak yaş çay bedelleriyle geri ödenmek üzere para verilmesi öngörülmüştür.²²⁷

Avans olarak alınan bu paraların zamanında ödenmemesi²²⁸ ve para alındığı halde çay bahçesi kurulmaması halinde Ziraat Bankası tarafından köy kanunu

²²² Vergi bağışıklığı, doğrudan devletin bütçe harcamalarında görünmediği için gizli sübvansiyon olarak adlandırılmaktadır. Burada devlet, çay üretiminin yerleşmesi için gelirinin bir bölümünden vazgeçmektedir ki bu da devlete mali bir yük getirmektedir. Arazi vergisi bağışıklığı ile diğer üreticilere oranla çay üreticisine ekonomik yönden bir güç sağlamaktadır. Bu açıdan vergi bağışıklığı çay üretimini özendirici unsurlar arasında yer almaktadır. Aktaran Keskin, s.26

²²³ Çay üretimini özendirildiği için denetimsiz bir artış gösterebilir ve devlet ziraat işletmeleri bu konuda yetersiz kalabilirdi. Çay üretim alanlarının ekolojik alan dışına çıkması, verilen kredilerin boşa çıkmasına neden olurdu. Kurulacak çay bahçeleri için ruhsatname alma zorunluluğu getirilmesi, çay üretiminin miktarı ve çay üretim alanlarının genişliğinin bilinmesi açısından önem taşımaktadır.

²²⁴ Türkiye’de Çayın Tarihçesi, Ekonomideki Yeri ve Gelişimi, <http://www.hocibat.com/cay/tarih.html> (16 Kasım 2008)

²²⁵ Zihnioğlu, s.9

²²⁶ Zihnioğlu, s.9

²²⁷ 3788 sayılı kanun, madde 4 ve 5

²²⁸ Ödeme süresi madde 6’da düzenlenmiştir. Maddeye göre; Ziraat Bankası tarafından bahçe sahiplerine ödünç verilen bu para, bunların Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumuna satacakları yaprak bedelinden kesilmek suretiyle ödenir. Ödeme muamelesi bahçeye tohum ekildiğinin veya fidan dikildiğinin altıncı senesinin başından başlayarak beş senede nihayet bulur.

hükümlerine göre tahsil edilmesi düzenlenmiştir.²²⁹ Bunun yanında bu kanunla birlikte getirilen en önemli cezai yaptırımlardan birisi de, kurulan çay bahçelerinin sökülmemesidir. Böyle bir teşebbüste bulunanlarla ilgili 100 liradan 500 liraya kadar ağır para cezası öngörülmüştür.²³⁰ Aynı zamanda kanun devlet ile çiftçi arasında noter huzurunda bir anlaşma yapılmasını öngörür. Yapılacak anlaşmaya göre, devlet arazi vermek, çiftçi çay bahçesi kurmak zorundadır.²³¹ Bu madde çay bahçelerinin kurulduktan sonra sökülmemesini, devamlılığını sağlamak üzere düzenlenmiştir.²³² Bununla birlikte çaya bazı ayrıcalıklar verilmiştir. Buna göre, hariçten getirilen çay tohumu gümrük vergisinden, çay bahçelerinin kuruluşundan itibaren sekiz sene müddetle arazi vergisinden, ruhsatnamelerle verilen taahhütnamelerden, çay bahçelerinin temlik muamelelerinden ve tescil işleriyle ilgili her türlü harç ve resimlerle damga vergisinden muaf tutulmuştur.²³³ Çay tarımı ve işlenmesini düzenleyen yasal zeminin oluşturulması ve planla birlikte programa bağlanmasıyla birlikte, çay tarımı ilk olarak Rize merkez, Der pazarı, İyidere, Gündoğdu, ve Çayeli'nin sahil kesimlerinde yayılmıştır. Uygulamanın ilk yılı olan 1939 yılında 2130 dekar çaylık alan tesis edilmiş ve 1939–42 yılları arasında da bu miktar 14.000'e çıkmıştır.²³⁴ Buna göre 1938–1947 yılları arasında çay yetiştirilen alan ve söz konusu dönemler arası çiftçi sayısı Tablo 3'de gösterilmiştir. Çaylıkların gelişmesi sonucu, mısır üretimine ayrılan tarlalar azalmaya başlamıştı. 1949 senesinde hükümet, bölgede ambarlar kurarak, satış mağazaları açarak halka 24 kuruştan buğday teminini organize, teşkilatlandırma ile toprak mahsulleri ofisini ödevlendirdi. 1950'de iktidar değişti, teşkilat daha da genişletildi. Buğday fiyatı 20 kuruşa indirildi. Halk artık, genellikle, buğday ekmeği yemeye alıştı. Mısır unu ve ekmeği ikinci planda kaldı.²³⁵

²²⁹ 3788 sayılı kanun, madde 14.

²³⁰ 3788 sayılı kanun, madde 15.

²³¹ 3788 sayılı kanun, madde 9.

²³² Keskin, s.27

²³³ 3788 sayılı kanun, madde 12.

²³⁴ Saklı, s.178

²³⁵ Arer, s.47

Tablo 3: Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı, Çay Yetiştirilmeye Ayrılan Alanlardaki Gelişmeler(1939–1947)

Yıllar	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
Çay Yetiştiren Çiftçi sayısı	1.824	5.052	5.393	5.853	7.588	8.776	9.736	11.092	11.650
Çay Yetiştirilen Alan(dekar)	1.548	7.301	8.923	9.812	12.597	15.521	17.823	20.518	25.254

Kaynak: Keskin, s.31

Bu kanunla birlikte getirilen en önemli değişiklik, kanun çay bahçelerinin düzenlenmesi yanında yetiştirilen çay yaprağının satın alınması, işlenmesi, paketlenmesi ve satılması gibi konuları da düzenlemektedir. İlgili kanun için mecliste yapılan görüşmelerde, çay tarımının üretimi, dağıtımı ve pazarlanmasının devlet eliyle mi yoksa ferdi teşebbüs ile mi yapılması tartışma konusu oluyor. Milletvekilleri bu konuda satışın serbest bırakılması ve devlet tarafından yapılması konusunda uzlaşmıyorlar. Dönemin İzmir Milletvekili Halil Mentеше, satışın serbest bırakılmasını isterken,²³⁶ Tarım Bakanı Muhlis Erkmen, devlet eliyle yapılması gerekliliğini savunur. Bu tartışmalardan bir diğeri de meclis görüşmeleri esnasında Seyhan milletvekili Damar

²³⁶ Bunu şöyle gerekçelendirir: parti programından benim anladığım istihsalde ferdi teşebbüsün olmasıdır, der. T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940, s.10. Büyük millet meclisinde devletin altyapı kurma ve işletmelerini kurma meselesi sermaye çevrelerine yakın mebusların çok şiddetli itirazları ve ağır eleştirileri ile karşılaştı. İzmir mebusu Halil Bey(Halil Mentеше) devlet müdahalelerinin artmasının iş sahalarını daralttığını, işsizliği arttırdığını ileri sürmektedir. Halil mentеше o dönem devletçilikle ilgili her teşebbüse karşı çıkar. Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

Arıkoğlu ve Rize milletvekili Saim Ali Dilemre arasında gerçekleşir. Arıkoğlu, dışarıdan gelen çay miktarını öne sürerek meseleyi şöyle izah eder:

“mesele şudur; dış piyasalardan 870.638 liralık senede, çay ithal etmekte imişiz. Esbabı mucibede böyle yazılmıştır, doğru mu, yanlış mı bilmiyorum. Senede 870.638 liralık ithal edilen çay için şimdi 4 fabrika kurarsak bir milyon lira gider. Her fabrikayı 250.000 liraya kuracağımıza göre bilmem ki her fabrikaya ne kadar işletme masrafı yapılacaktır? Fabrikaların tesisi için bir milyon lira vereceğiz ve bunları işletmek içinde şu kadar binlerce lira sarfedeceğiz, memlekete ithal ettiğimiz sekiz yüz küsur bin liralık çay için, böyle paraya ihtiyacımız olduğu bir zamanda bunu kabul etmek doğru mudur, değil midir? Madem ki, kıymetli malumata sahiptirler, bizi bu hususta tenvir etmelerini rica ediyorum.” Dilemre, yanıt olarak şunu söyler: “efendim, böyle bir hars(tarla sürme) işine teşebbüs ederken böyle düşünülür mü? Karabük’te fabrika kurarken böyle mi düşündük? Başka fabrikaları yaparken böyle mi düşündük? Bu fabrikalar yapmakla memleket endüstrisine, ziraat endüstrisine de sokmuş olacağız. Dışarıdan şu kadar geliyor, içeriden şu kadar gidiyormuş, ne biliyorsunuz ileride dışarıya çay satmayacağımızı? Degustasyon, tat konusunda çayı maniye eden adamlarla konuştum, bunun popof çayının ayarında olduğunu söylediler. Onun da kilosuna bugün 700-800 kuruştur. Belki, çay, fabrikaları kendi kendine yapacaktır. Bendeniz böyle bir endüstrinin kendi sermayesini getireceğine kaniim. Sonra ziraat kendi kendisine kurulur. Bu, yalnız çayda değildir. Bir kere onu kurduktan sonra bir de bakıyorsunuz onun için sarfettiğiniz 2-3 yüz bini verdikten maada size o kadar da kar temin ediyor, bu böyledir.”²³⁷

Çay işinin devlet eliyle yürütülmesini ısrarla savunanlardan biri olan Dilemre, bunun şöyle gerekçelendirir:

“Çay yetiştirmek işi, yalnız alelusul bir çay istihsal edipte ortaya koymak değil, içindeki teinini ve saireyi meydana koyarak, şu kadar hassası vardır, demek için mütahassıs ellerle idare edilmesi ve bu işi sermayedarların yapması lazımdır. Bu unsurlar ise Hükümetin elinde vardır. Çay meselesini Hükümet, elinde bulundurmak istiyorsa bunda

²³⁷ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940, s..11

çok haklıdır. Çünkü memlekette çayın bir sıhhat ve ziraat unsuru olarak yetişebilmesi için ancak devletin elinde bulunması lazımdır derim.”²³⁸

Çay alımlarını bir devlet kurumunun yapması, üretici açısından çay tarımını yapma konusunda güvence vermektedir. Devletin alım garantisinin olması, üreticiyi çay bahçesi kurmaya yönelten en önemli nedenlerden biridir.²³⁹ Devletin, üreticinin desteklenmesi yanında, çay tarımı için altyapıyı kurması öngörülen devlet, bundan sonra faaliyetlerini bir kurum eliyle yapmalıydı. Buna göre, yetiştirilen yaş çay yaprağını satın almak, çay kurutma fabrikaları kurmak, çay yaprağını işlemek ve harman yapıp paketlemek ve satmak ve sattırmak işleri Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu eliyle olması düzenlenmiştir.²⁴⁰ Çay yapraklarını saptanan bedel ile almaya kurum zorunlu tutulmuştur. Üretici açısından yaş çay yaprağına alım garantisi verilmesi, üretici açısından çay tarımını gelir getirici bir faaliyet olarak gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Muhlis Erkmen, geline süreci şöyle ifade eder:

“Demek ki, bizim derpiş ettiğimiz 30.00 dekarın 10 bini bahçe haline gelmiş ve tahakkuk ettirilmiş bir vaziyete getirilecektir. Şu itibarla ziraat bakımından muvaffak olmakla iş halledilmiş, bitmiş olmuyor. Çayın kurutulması ve onun harman edilmesi, ziraatı kadar, hatta ondan daha fazla itina istiyor.”²⁴¹

Çayla ilgili, 1924 yılında çıkarılan kanun bu yönde eleştirilmiştir. Erkmen, bu zamana kadar çayla ilgili yapılan girişimler sonucunda çay bahçesi kurmanın masraflı olduğundan, bunun sebebini de mahsulün alınması için beş yıl beklenmesi olarak tarif etmekteydi. Bunun için de köylüye bu kazançlı şeyi temin edebilmek için ona maddi imkân ve takati da temin etmek lazımdır, diye belirtirken, bu yardımı yapacak daire olarak da Devlet Ziraat İşletmelerini işaret eder. Devletçiliği savunanlardan biri olarak İsmet İnönü, 1933’de kadro dergisinde devletçilikle ilgili çıkan yazısında devletin

²³⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940, s.11

²³⁹ Keskin, s.28

²⁴⁰ 3788 sayılı kanun, madde 10.

²⁴¹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940

doğrudan müdahalesine dair önemli vurgular vardır. Bu yazıda, “*memleketin muhtaç olduğu sanayi teşkilatı... en serbest zannolunan bir sanat ve ticaret, refah ve varlık içinde olabilmesi için mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir... En karlı ve verimli bir sanat veya ziraat, ... rekabet karşısında perişan olur. Yediğimiz ekmeğin ununu dahi memleket dahilinden alamayız... en serbest nice müesseseleri sert fırtınalara karşı tutunduran devlettir.*” diye yazmıştır.

Bu dönemde uygulanan devletçilik, bugün sermayece yetersiz olduğu için büyük teşebbüsler kuramayan özel şahıslar yerine devletin büyük yatırımlara girişmesi ve bu şekilde kurulan teşebbüslerin, zamanı gelince özel şahıslara devredilmesinden başka bir anlam taşımamaktadır.²⁴² Dönemin Rize milletvekili Salim Ali Dilemre, çay hakkında yapılan girişimleri “*böyle bir endüstrinin kendi sermayesini getireceğine kaniiyim*”²⁴³ diyerek değerlendirir. Bir önceki çay kanunu öneren Esad Özoğuz da, çay işinin getirilmesinin en önemli sebeplerini Rize ve havalisindeki ticaretsizlik ve bölgedeki yoğun nüfusun herhangi bir işinin olmaması olarak sıralar. Atılan her adım bölgede ticari faaliyetlerin geliştirilmesi için bir sonraki aşamaya işaret etmektedir. Çay ziraatının kendi başına bir anlam ifade etmemesi yani toplanan çayın hemen satılması gerekliliği bölgede çayın işlenmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu da çay ziraatının muhakkak çay sanayisini doğuracağı gerçeğini göstermektedir.

Bu dönemde uygulanan politikaların bir sonucu olarak hükümet, 20/05/1942 tarih ve 4223 sayılı kanunla kahve ve çayın alım, satım ve dağıtımını tekel altına almıştır.²⁴⁴ Çıkarılan kanun ile tüketim için yapılan kahve ve çay ithalatı yasaklanarak, Türkiye dahilinde yetiştirilen yaş çay yaprağının işlenmesi, kurutulması ve bu maksatla yaş çay yaprağının satın alınması devlet inhisarı altına alınmış ve bunun yetkili kurumu da Devlet Ziraat İşletmeleri olmuştur.²⁴⁵ Kahve ve çay satmak için de inhisarlar idaresinden ruhsat alması zorunluluğu getirilmiştir.²⁴⁶ Yasayla her çeşit çayın tüketim

²⁴² Boratav, s.176

²⁴³ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940, s.11

²⁴⁴ Kazmaz, s.69

²⁴⁵ 4223 sayılı kanun madde 2

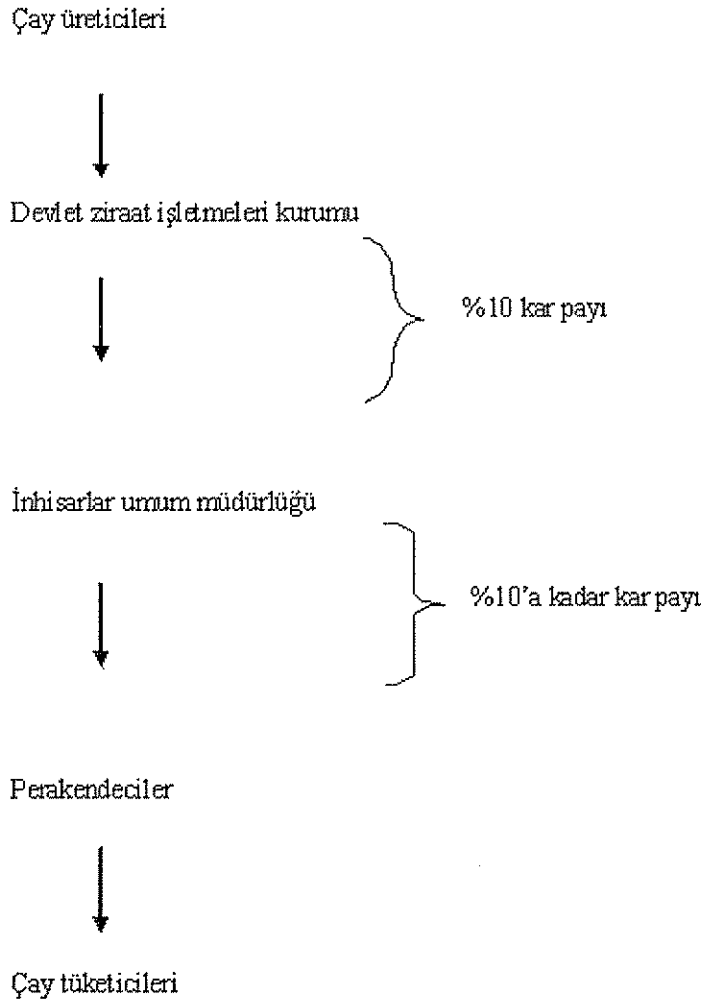
²⁴⁶ 4223 sayılı kanun madde 6

amacıyla dış alımının yapılması devlet tekeline alınmıştır.²⁴⁷ Çay da tekel konulmasındaki en önemli nedenlerden biri, II. Dünya Savaşı nedeniyle kendisine kaynak arayan devletin, çayın vergi kanalıyla ağır şekilde fiyatlandırılarak, bunun üzerinden kendisine gelir sağlamak istemesi olarak değerlendirilebilir. Çay tekeli ile çayın işlenmesi, pazarlanması, devlete gelir sağlamak amacıyla, yasa ile düzenlenmiştir.²⁴⁸ Yasayla düzenlenen çayın pazarlama kanalları sayesinde toptancı, yarı toptancı, komisyoncu ve aracılardan Pazar payları devlete kalmış olacaktır.²⁴⁹

²⁴⁷ 1932 yılında çıkarılan 2054 sayılı yasa ile her çeşit çayın dışalımının devlet tarafından yapılması kabul edilirken, takas sistemi koşuluyla özel sektöre de dışalım hakkı verilmiştir. Keskin, s.53

²⁴⁸ Keskin, s.53

²⁴⁹ Keskin, s.52

Şekil 3: 4223 Sayılı Yasa Gereğince Çayın Pazarlama Kanalları

Kaynak: Keskin, s.53

Yapılan düzenlemelerle birlikte, çay üretimi giderek yaygınlaşmaya ve bölge halkı tarafından da yapılmaya başlanmıştır. Tohum damızlık bahçeleri kurmak, fidan üretip yeniden üretmek amacıyla 1937, 1939 ve 1940 yıllarında Sovyetler Birliği'nden

getirilen 70 bin ton çay tohumu ile üretimi yaygınlaştırılmış ve çay bahçesi genişliği 235.000 dekarı bulmuştur.²⁵⁰

Tablo 4: Yıllara Göre Çay Tarım Alanlarının Genişlemesi

Yıllar	Yasa No	Planlanan Çay Alanlarının Genişliği(Dekar)
1940	3788	30.000
1951	5748	35.000
1955	6133	70.000
1956	6754	100.000
		Toplam:235.000

Kaynak: <http://www.biriz.biz/cay/caysorun.htm>

Çay üretim alanlarının artışına paralel olarak, üreticiler aynı zamanda tüketiciler olarak da kurgulanmış ve üretim-tüketim artışı arasında paralellik sağlanması hedeflenmiştir. Ancak bu düzenlemelerin anlamı, Osmanlı'dan beri dile getirilen çayın dış alıma son verilmesi ve ülkeden döviz çıkışının engellenmesidir. Bunun koşullarının sağlanması için ikna edilmesi gereken ilk kişi çayı tarlalarına ekecek olan; çay

²⁵⁰ Keskin, s.30

üreticileriydi. Bu sebeplerle çay üreticileri yasal düzenlemeler ve teşviklerle çay bahçesi kurmaya özendirilmeye çalışılmış, çayın, ülke içinde yetiştirilerek dışarıdan alınan çay miktarının azalması ve böylelikle dışarıya döviz çıkışını engellemek amacıyla güdülmüştür. Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve 1938 yılında Ziraat Kongresi'ne sunulan "Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program" da bu niyet açıkça ifade edilmiştir. Rapora göre çay ziraatı, hem "*arazisi dar ve geçim vasıtası sınırlı*" bir bölgenin ekonomik kalkınması, hem de dışarıya ödenen ve "*ehemmiyetli bir yekun tutan paranın memleket dahilinde kalması*" amacıyla başlatılmaktadır.²⁵¹ Nitekim ilgili kanuna ait meclis tutanakları açıkça buna işaret etmektedir:

"Her yıl 1 milyon liraya yakın bir dövizin memlekete kalmasını temin edecek olan çay işinin hazineye yük ettiği külfet sadece yapılacak ikrazatın faizine inhisar ediyor. Yaklaşık hesaplar, bu fedakarlığın, elde edilecek kıymetli neticelerle mukayese edilemeyecek kadar küçük olduğunu göstermektedir."²⁵²

1938 yılında hazırlanan raporda ayrıca 900 ton kuru çay üretebilmek için 3000-4500 hektar çaylık kurulması hedeflenmiş ve çaylık kurma işi bir plana bağlanmıştır. Ayrıca 900 ton çayın işlenmesi için de üç ayrı yerde 300'er tonluk üç küçük fabrikanın kurulması kararlı alınmıştır. Çaylık tesisi için, 10 yılda geri alınmak üzere faizsiz olarak 440.000 liranın çiftçilere borç verilmesi planlanmış ve ikinci beş yılda, ilk dört yılda yapılan yardımın devamı olarak 190.000 lira, ayrıca yeni tesis edilecek 3000 hektar alan için de 1.350.000 lira borç verilmesi öngörülmüştür. Çaylık tesisinde, işlenmiş tarlalar için 10 lira, orman açmaları için ise 20 lira tesis masrafı verilmesi, yardımın ilk ürün alınana kadar ve alındıktan sonra da üç yıl daha devam etmesi öngörülmüştür.²⁵³

²⁵¹ Saklı, s.177

²⁵² T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940

²⁵³ Saklı, s.177-178

Geçim koşulları zor, tarıma uygun olan toprağın bulunmaması sebebiyle yöre halkı, geçimini sağlayabileceğini düşündüğü bu yeni bitkiyi mısır tarlalarının yerine ekmekte ve çayı yetiştirmeyi öğrenmeye başlamıştır. Asım Zihnioğlu anılarında mısır tarlasını çay tarlasına çevirmek için Yusuf Ziya Kotil isimli kişiyi ikna edişini şöyle anlatmaktadır.

“Yıl 1938, Ekim ayı. Rize’nin Gündoğdu Bölgesi’ndeyim. Çay tohumlarını ekip yetiştirmek için toprak bulma peşindeyiz. Dağınıksu Köyü’nden Yusuf Ziya Kotil’in dere kenarındaki, hafif meyilli mısır tarlasına göz koymuştum...Kendisine şu teklifi yaptım: Fidanlar söküldükten sonra bu tarlayı çay bahçesi haline getirip teslim edecektim...Mısır yerine çayın daha karlı olduğunu anlatmaya çalıştım...Birlikte yaptığımız hesapta mısırın kilosunu 5 kuruştan, çayın kilosunu da o zamanki fiyat olan 60 kuruştan değerlendirdik, hesap sonunda çay lehine arada on misli fark çıktı.”²⁵⁴

1946 yılına gelindiğinde 5–6 dönüm çaylık kurulmuştu.²⁵⁵

Osmanlı’dan beri ekimi konusunda çalışmalar yapan çay üretimine başta üreticiler sıcak bakmazken, gelir getireceğine inanmaya başladıkları anda çay bitkisini ekmeye başlamışlardır. Bunu Asım Zihnioğlu şöyle anlatır:

“İlk günlerde çay üretimine pek sıcak bakmayan köylülerimiz, bölge çalışmalarının düzenli ve sürekli olduğunu gördükten sonra işin ciddiyetine kanaat getirerek mısır tarlalarına tohum ekmemize izin veriyorlardı, böylece hazır çay bahçesi sahibi olmanın avantajını elde ediyorlardı. Bizler de büyük bir sorunu çözmüş olmanın gönül rahatlığı içinde, onlara verdiğimiz sözü noksansız ve en iyi şekilde yerine getirmeye uğraşıyor, teşkilatın itibarı ve sözünün inanılabilirliği konusunda en ufak bir açık vermemeye özen gösteriyorduk.”

²⁵⁴ Zihnioğlu, s.32

²⁵⁵ Kazmaz, s.66

Emek yoğun tarımsal faaliyet olan çay, ilk ekilmeye başlandığı yıllarda geleceği belirsiz olarak ekilir, büyümesi beklenirdi. Ancak 3 yıl sonra 10 kilo yaş çay yaprağı veren bu ürün 10 sene sonra geçim kaynağı haline gelmiştir. Çayın yetiştirilmesiyle birlikte insanlar daha önce yaptıkları gelir getirici faaliyetlerden vazgeçmişlerdir.²⁵⁶

Bölgedeki ekonomik darlık ve sıkıntı bölgedeki erkeklerin göç etmesine neden olduğu için sadece kadınlar vardı. Çayın ekilmeye başlandığı ilk yıllarda erkekler göç ettikleri için kadınlar, erkeklerden gelecek parayla ve mısır tarlalarından elde ettikleri mısır, fasulye, kabak ve lahana yetiştirerek geçimlerini sağlamaktaydılar. Aynı zamanda da yaygın olmasa da hayvancılıkla uğraşıyorlardı.²⁵⁷ Bölge halkının çay ekimine başlamasıyla birlikte yeni bir döneme girilmiş ve tarlalarına ektikleri mısır, fasulye, kabak ve karalahana gibi başlıca yiyecek ürünlerinin ekiminden vazgeçmişlerdir. Çay tarımının yaygınlaşmaya başlamasıyla birlikte insanların alım güçleri de artıyordu. 1938–1939 yılı başlarında 3 kuruş olan bir kilo mısırın fiyatını, ilk kuruluş avansı ile olan 12,5 lira ile bir aile, mısır ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayabiliyordu. Bu dönemde bir erkek işçinin günlük ücreti 1 liraydı. Böyle bir olanağın ele geçtiğini duyan ve öğrenen bazı gurbetçiler yıllık izinlerini erken kullanma yoluna başvuruyor ve evlerine dönerek kendi çaylıklarını kurmaya yöneliyorlardı.²⁵⁸ II. Dünya Savaşı sebebiyle zaten gurbetçilik nedeniyle erkek işgücü bulma zorluluğu bir de askere çağırılma nedeniyle büsbütün azaldı. Devlet de bu dönemde tahıl cinsi ürünlere el koydu. Ve mısırın kilosu 3 kuruştan 150–200 kuruşa çıktı. Ve mısırın tedariki zorlaştı.²⁵⁹ Bu da çay tarımını olumsuz etkiledi. Çay tarımının sekteye uğramaması için 1940 yılında

Ankara’da gerçekleştirilen bir toplantıda çaylık kuracaklara para olarak verilen avans yerine Samsun-Çarşamba arasında kurulmuş olan Gelemen Devlet Üretim Çiftliği’ndeki mısırların verilmesi kararı alındı. Çay programının aksamaması için Gelemen Devlet Üretim Çiftliği’nden Toprak Ofisine aktarılabilecek olan mısırlar çay

²⁵⁶ Kazmaz, s.67

²⁵⁷ Zihnioğlu, s.8

²⁵⁸ Zihnioğlu, s.9

²⁵⁹ Zihnioğlu, s.10

üreticisine tahsis edildi.²⁶⁰ Böylelikle bir dönüm çay bahçesi yapacaklara 100 kiloluk bir çuval mısır verilmesi kararlaştırıldı. Bu dönemde Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'ndan gelen para desteği mısır bedellerinin ödenmesini kolaylaştırıyordu.

Çayın gelişiyile birlikte ağırlı olarak tek cins ürünün yetiştirilmesi hayvancılığı, meyveciliği, balıkçılığı, kendir ipliği ve bezi üretimini²⁶¹ azaltmıştır. Bu da bölgede çok önemli bir değişime işaret etmekteydi: Kendi geçimini sağlamak amacıyla üretim yapan küçük köylüler artık yeni bir ürün üzerinden piyasa için üretim yapan çiftçiler haline gelmeye başladıklarını göstermekteydi. Daha önce ürettikleri mısır, fasulyeyi kendileri üreten ve tüketen köylüler, mısır tarlalarını sökerek yerine çay ekmeleriyle birlikte artık ettikleri ürünü satmak için yetiştireceklerdi. Bölgede çaycılığın yerleşmeden önce, hiçbir zaman kendi kendine yetmeyen, dışarıya işgücü sevk eden bir bölge iken bilhassa çaycılığın bir meslek ve çay ziraat ve endüstrisinin halkın geçiminde en büyük rolü oynayan bir işkolu haline geldikten sonra, Doğu Karadeniz bölümü ikinci bir Çukurova özelliği kazanmıştır.²⁶²

²⁶⁰ Zihnioğlu, s.10

²⁶¹ Kadınlar çaydan önce kendir yetiştirip, onu dokuyup pazarda satıyorlardı. Kendirden elde edilen bu bez bugün bölgede Rize Bezi olarak bilinmektedir.

²⁶² Tarkan, s.56

3.2.2.Türkiye’de Çayın Metalaşması

3.2.2.1.Devlet Eliyle Birikim (1947–1984)

3.2.2.1.1.Çay Sanayinin Oluşturulması (1947–1971): Çay Tarımı Kendi Sanayisini Kuruyor

Bu dönemde iktisadi politika olarak benimsenen ithal ikameci sanayileşme stratejisi tarım ve ticaret sermayesinin birikimine dayalı bir modelden ağırlıklı olarak iç pazara yönelik sanayi sermayesi birikimine dayalı bir modele geçişi ifade etmektedir. İç pazara ve yerli tarımsal girdilere dayanan hızlı sanayileşme, sanayiyle tarımın önemli ölçüde bütünleşmesini sağlamıştır. Bu dönemdeki devlet politikaları, üretimin artırılması ve tarımsal üretimin ticarileştirilmesini amaçlıyordu.²⁶³ Bu gelişmeler sonucu tarımsal üretim, özellikle sanayi girdileri alanında önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde çay gibi sınai bitkilerin üretimi de önemli oranda artmıştır.²⁶⁴ 1950'lerden önce Türkiye’de, küçük üreticiler genellikle kendi tüketimleri için üretim yapar ve bunların çok küçük bir kısmını pazara çıkarmalarına rağmen,²⁶⁵ çay üretimi direk pazara çıkmak için üretilmeye başlanmıştır. 1950 sonrasında ise 1939 yılında başlanan çay üretimin giderek artması küçük üreticinin pazarla kurduğu ilişkini farklı mekanizmalarla yeniden üretilmesini sağlamıştır.²⁶⁶

Çay tarımının yerleştirilmesiyle ve yaygınlaşmasıyla birlikte çayın işlenmesinin nasıl olacağı önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. 1924 yılında çıkarılan 407 sayılı kanun ile çay bahçeleri oluşturulması “mecburiyet” esasında devlet eliyle kurdurulması öngörülmüştü. Bu dönemde kurulan çay bahçelerinden elde edilen

²⁶³ Umut Ulukan. *Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği*. İstanbul: SAV Yayınları, 2009, s.74–75

²⁶⁴ Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk. *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008, s.88

²⁶⁵ Oral,Necdet, *Tarımda Cumhuriyet Masalları*, Bianet, 29 ekim 2003, <http://www.antimai.org/bs/noralcum.htm> (20 Ekim 2008)

²⁶⁶ Fabrikaların devletin olması bu ilişkiyi devletin kurduğunu gösterir. 1980 sonrasında da bu ilişkiyi sadece devlet değil özel sektör de kurabilecektir.

1950	11.976	26.423	599
1951	18.880	28.587	2.164
1952	30.962	39.114	10.527
1953	34.681	49.707	10.593
1954	43.565	64.049	14.342
1955	45.342	73.347	9.298
1956	58.142	82.719	9.372
1957	58.843	102.083	19.364
1958	59.076	112.712	10.629
1959	61.625	118.762	6.050
1960	63.497	134.880	16.118
1961	68.188	149.518	14.638
1962	79.733	159.447	9.929

1963	85.365	175.352	15.905
1964	91.254	190.281	14.929
1965	94.273	196.018	5.737

Kaynak: Keskin, s.31

1939 yılında çaylık alanların genişlemesiyle birlikte elde edilen mahsul miktarı da giderek artmıştır.²⁷¹ Tablo 6'da gösterilen 1939 yılından 1940 yılına kadar geçen sürede çay dikilen alanlar ve üretici sayısı yıllara göre hızlıca artarken, bununla birlikte alınan yaş çay miktarı da özellikle 1943 yılından sonra ciddi bir artış göstermiştir (1943 yılında 68.346 iken 1944 yılında 160.224, 1945 yılında 225.088 ve 1946 yılında 382.316 kg'a ulaşmıştır). Bu da çay tarımının giderek genişleyen bir alanda yapılmasının fabrika ihtiyacını doğurmasıyla kurulacak olan yeni fabrikalarla yeni yatırım ve iş alanları yaratılmasının önünü açacaktır.

Bu dönemde imalat, atölyeler aracılığıyla gerçekleştirilmiş ve çay endüstrisinin ilk temelleri atılmıştır. Tablo 5 ve Tablo 6'da görüldüğü gibi bu tarihten itibaren yıllar itibariyle çaylık alanlarının giderek daha da genişlemesi ve alınan yaş çay ve işlenen kuru çay miktarı büyük oranlarda artış göstermesi sebebiyle, artan mahsulün işlenmesi gerekliliği doğmuştur. Bu ihtiyacı gidermek için ilk elden Rize Merkez Fidanlığında kıvrırma makineleri elle döndürülen basit bir atölye kurulmuştur.²⁷² 1940 yılında bu atölye geliştirilerek, genişletilerek kapasitesi arttırılmış ve ardından yeni atölyeler kurularak elde edilen mahsul, adı geçen atölyelerde işlenerek kuru çay elde edilmiştir.

²⁷¹ Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, s.20

²⁷² Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, s.20

Tablo 6: Bölgede Çay Üretimi(1938–1948)

Yıl	Yaş Yaprak (Ton)	Kuru Çay (Ton)
1938	0.135	0.03
1939	0.815	0.181
1940	0.855	0.191
1941	2.7	0.6
1942	32.917	7.001
1943	68.346	16.797
1944	160.244	38.849
1945	225.088	53.945
1946	382.316	93.067
1947	411.319	97.655

Kaynak: Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, s.12

Çayın işlenmesi, dağıtımı ve satışı da yasal olarak düzenlenerek yeni bir çerçeveye sokulmuştur. Fabrikasyon, işletmecilik ve köylüden yaş çay yaprağı alma işiyle, ilk önce, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu görevlendirilmiş ve kurum, 1941 senesinde merkezdeki atölyede bir miktar kuru çay üretmiş, 1942-1943 senelerinde Gündoğdu ve Uzunkaya atölyelerini, 1944'te Çayeli atölyesini kurmuştur.²⁷³ Günlük kapasiteleri 1 ton civarında olan ilk atölyeler şunlardır:

1939 -1946 yılları arasında çalışan Fidanlık Atölyesi

1942 – 1946 " Uzunkaya "

1942 – 1949 " Gündoğdu "

1945 – 1949 " Çayeli "²⁷⁴

Giderek genişleyen çay tarım alanları ve yıldan yıla ürünün artması, mevcut atölyelerin kapasitesini aşmış ve daha büyük kapasiteli fabrikaların kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemde alınan yaş çay miktarları ve işlenen kuru çay miktarları Tablo 6'da gösterilmiştir. Bu sebeplerle 1947 yılında, 60 ton/gün kapasiteli olarak ilk büyük çay fabrikası, Rize Fener mahallesinde, Merkez Çay Fabrikası adı altında işletmeye açılmıştır. Makineleri 11/1/1943 tarihli anlaşma ile Londra'da bulunan bir firmaya sipariş edilmiş ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle fabrika imalata ancak 1947–1948 yılları arasında başlayabilmiştir.²⁷⁵ Böylelikle köylülerden alınan yaş çaylar fabrikada işlenerek çay sanayisi için ikinci adım atılmıştır. Bu artık çayın üretimiyle birlikte işlenerek piyasada dolaşıma girmesini sağlayacak fabrikasyon sürecinin ilk adımı olarak okunabilir. Kurulan bu fabrika 1200 ton kapasite ile üretime başlamıştır. Çay tarımının genişletilmesi konusunda yapılan destekler ve çaylık alanların genişletilmesi çalışmaları, 1951 yılında çıkarılan 5748 sayılı ek bir kanunla, Artvin ve Trabzon vilayetlerinin elverişli bölgelerinde de tatbik edilmek üzere 35 bin dönümlük

²⁷³ Kazmaz, s.68

²⁷⁴ "Üretiminin Yaygınlaştırılması", <http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm#uy> (10 Aralık 2008)

²⁷⁵ Kazmaz, 69

bir arazi daha ayırt etme ve tahsis olunarak bütün miktar 65 bin dönüme çıkarılmasıyla devam etmiştir. İlgili kanunla çay bahçelerinin bir dekarı veya 1000 ağacı için birer yıl arayla üç defada 100 liraya kadar faizsiz kredi verilmesi kabul edilmiştir. Bu yasa ile kurulmuş çay bahçelerine ek olarak 35.00 dekar yeni çay bahçesi kuruluncaya kadar, bahçe kuracaklara 3,5 milyon lirayı geçmeyecek şekilde kredi verilmesi düzenlenmiştir.²⁷⁶ 1955 yılında çıkan 6133 sayılı ikinci kanunla kredi ayrılacak alan 70 bin dekara ve toplam kredi miktarının da 7 milyon liraya yükseltilmesi kabul edilmiştir.²⁷⁷ 1956 yılında çıkarılan 6754 sayılı diğer bir kanunla da, yeni çay bahçesi kuruluncaya kadar bahçe kuracaklara dekar başına toplam 350 lira olmak üzere, 35 milyon lirayı geçmeyecek şekilde kredi verilmesi kabul edilmiştir.²⁷⁸ Bunun için 100 bin dönümlük arazi daha çay tarımı için ayrılmıştır. Son çıkan iki ek kanunla çay tarım alanları, Giresun ve Ordu vilayetlerinin bazı kısımlarını da içine alarak genişletilmiştir.²⁷⁹

1963 yılından sonra doğu Karadeniz bölgesinin ekonomisinin %80-90'ını çay tarımı oluşturmaktaydı. Bu durum bölge tarımının tek ürüne dayalı bir yapıya gittiğini göstermektedir. Devletin destekleme politikaları çaylık alanların artışıını sağlarken, yaş çay yaprağına diğer tarım ürünlerine kıyasla daha yüksek fiyat verilmesi de üreticileri çay yetiştiriciliğine yöneltmiştir. Çay üretim alanlarında yılda ortalama %18.10 oranında genişleme olmuştur.

Çay üretiminin ve giderek çay tüketiminin artması karşısında yetersiz hale gelmiş ve bu sebeplerle yeni fabrikaların açılmasını teşvik etmiştir. 1947'den sonra açılan fabrikalar Tablo 7'de gösterilmiştir. Çay tarım alanlarının giderek genişlemesi sebebiyle fabrika sayısı Tablo 7'de de görüldüğü gibi giderek artmış, 1954 yılına gelindiğinde yaş çayı işleyecek yeni fabrikalar ve yeni açılacak olan fabrikalar için çay makineleri ihtiyacı doğmuştur. Bunu Asım Zihnioğlu anılarında şöyle dile getirmektedir:

²⁷⁶ 1951'deki yasadaki aktaran, Keskin, s.25

²⁷⁷ 1953'deki yasadaki aktaran, Keskin, s.25

²⁷⁸ 1956'deki yasadaki aktaran, Keskin, s.25

²⁷⁹ Mevlüt Kinez, *Çay Ziraatı*, 1966, s.5-6

“Yakın gelecekte ele geçecek olan yaprak ürününü Hindistan ve Seylan’da(Sri Lanka) olduğu gibi işleyerek kuru çay haline getirecek yeni ve modern bir fabrikaya ihtiyaç duymuştu. Bu maksatla İngiltere’de çay makineleri imal eden fabrikalara başvurulmuş, onlardan teklif istenmişti²⁸⁰.”

Böylece atölyeler küçük işletmeler haline gelerek zamanla fabrikalar inşa edilir. Atölye tarzı üretimden fabrika üretimine geçiş üretim kapasitesinin giderek daha da arttığını göstermektedir. 1963 yılına gelindiğinde bundan önce ithalatla dengelenen çay üretimi, artık ülke içindeki üretim ile karşılanabilir hale gelmiştir. Bu tarihte üretim fazlası olan çayın ihracatı yapılır.²⁸¹ Tevfik Tarkan yapılan ilk ihracat ile ilgili şu yorumu yapar:

“1963 yılına kadar yılda ortalama olarak 50 milyon TL’si gibi bir meblağ çay satın alınmasına ödenirken, bu yıldan sonra kendi kendimize yettiğimiz gibi son yıllarda 30 milyon TL gibi bir miktar, çay satışından ülkeye girmiştir.”²⁸²

1963 yılında yapılan ilk ihracattan sonra kısmen çay ihracatı yapılmıştır. Bu yıldan itibaren yapılan ihracat rakamları Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 7: Çay Satış Rakamları(1963–1968)

Yıllar	Çay Satışı(Ton)	Satış Bedeli(TL)	Satış Yapılan Yer
1963	125	535.827	Almanya, Hollanda
1964	1423	973.531	ABD, İngiltere, Hollanda

²⁸⁰ Zihnioğlu, s.37

²⁸¹ 1963 yılında dışarıya satılan çay miktarı 143 tondur.

²⁸² Tarkan, s.64

1965	4103	14.347.937	Hollanda
1966 ²⁸³	29	143.55	ABD
1967	8622	16.924.769	Fransa, İngiltere, Kuveyt, Suudi Arabistan, ABD, Hollanda, Mısır
1968	12500	30.000.000	Libya, Kuveyt, Mısır, ABD, Hollanda, İngiltere, İsviçre, Doğu Almanya

Kaynak: Tarkan, s.63

Tablo 8: Yaş Çay Fabrikaları ve İşleme Kapasiteleri			
Fabrikanın Adı	Bulunduğu Yer	İşletmeye	Yaş Yaprak
		Açılış Tarihi	Kapasitesi
			(Ton/Gün)
1-Rize Çay Fab.	Rize-Fener	1947	120
2-Çayeli Çay Fab.	Rize-Çayeli	1956	168
3-Gündoğdu Çay Fab.	Rize-Merkez	1957	116
4-İyidere Çay Fab.	Rize-Merkez	1959	104

²⁸³ 1966 yılının en düşük yıl olmasının sebebi İngiltere, Almanya ve Hollanda'nın bu yıl üretilen çayın düşük kalitede olduğu endişesini taşımasıdır.

5-Eskipazar ay Fab.	Trabzon-Of	1961	84
6-Arhavi ay Fab.	Artvin-Arhavi	1963	84
7-Hopa ay Fab.	Artvin-Hopa	1965	84
8-Fındıklı ay Fab.	Rize-Fındıklı	1965	84
9-Kalkandere ay Fab.	Rize-Kalkandere	1965	84
10-Sürmene ay Fab.	Trabzon-Sürmene	1965	84
11-Ortapazar ay Fab.	Rize-Merkez	1966	84
12-Ardeen ay Fab.	Rize-Ardeen	1969	96
13-Salarha ay Fab.	Rize-Merkez	1969	120
14-Of ay Fab.	Trabzon-Of	1969	84
15-Açıklar ay Fab.	Rize-Çayeli	1971	84
16-Pazar ay Fab.	Rize-Pazar	1972	84
17-Ulucami ay Fab.	Rize-Merkez	1972	84
18-Selimiye ay Fab.	Rize-Merkez	1972	84
19-Bölümlü ay Fab.	Trabzon-Of	1972	84
20-Sabuncular ay Fab.	Rize-Çayeli	1973	84

21-Araklı ay Fab.	Trabzon-Araklı	1973	48
22-1 Pazar ay Atöl.	Rize-Pazar	1955	72
23-1 Musadağı ay Atöl.	Rize-Çayeli	1958	60
24-4 Büyökköy ay Atöl.	Rize-Çayeli	1958	48
25-4 Pazarköy ay Atöl.	Rize-Merkez	1958	48
26-5 Salarha ay Atöl.	Rize-Merkez	1958	60
27-6 Tirebolu ay Atöl.	Giresun-Tirebolu	1959	32
28-7 Çiftlik ay atöl.	Rize-Merkez	1959	56
29-8 Hopa ay Atöl.	Artvin-Hopa	1960	48
30-9 Veliköy ay Atöl.	Rize-Merkez	1960	60
31-10 Güneysu ay Atöl.	Rize-Merkez	1960	60
32-11 Taşlıdere ay Atöl.	Rize-Merkez	1960	60
33-12 Derepazarı ay Atöl.	Rize-Merkez	1962	60
34-13 Fındıklı ay Atöl.	Rize-Fındıklı	1964	36
35-14 Ortapazar ay Atöl.	Rize-Merkez	1964	60
36-15 Kalkandere ay Atöl.	Rize-Kalkandere	1964	60

Kaynak: Türk Çayı ve Çaycılığımız, s.21–22

Çay tarım ve sanayisinin oluşturulması çalışmaları içerisinde üreticiye verilen destekler yanında devletin çay tarım-sanayi işini üstlenmesi doğrultusunda düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzenlemeler çerçevesinde bu işleri düzenleyecek belli kurumlar görevlendirilmiştir. Çay tarımının oluşturulmasıyla ilgili çalışmaların yasal bir çerçevede hazırlandığı 1924 yılından 1971 yılına kadar geçen sürede çay tarımı ve sanayi, bu dönemler aralığında farklı kurumların idaresinde olmuştur. Bölgede çay yetiştirilmesi, işlenmesi ve bu doğrultuda üreticilerin desteklenmesi 1938–1948 yılları arasında ilk olarak 3788 sayılı kanunda tanımlanmıştır. Kanuna göre bu işin düzenlenmesi konusunda yetkili kurum olarak Devlet Ziraat İşletmeleri belirlenmiştir. Daha sonraki süreçte 1949–1973 yılları arasında çay üretimi, işlenmesi Tekel Genel Müdürlüğü ve Tarım Bakanlığı işbirliği ile gerçekleştirilmiştir. 1942 yılında 4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı adlı kanun ile çay, devlet tekeline alınmış ve üretilen çaylar Tekel İdaresine verilmeye başlanmıştır. Çıkarılan kanun ile kahve ile birlikte çay satışı da Tekel idaresine verilmiştir. Yani çıkarılan kanun ile birlikte çayın işlenmesi ve satışı Tekel İdaresi'ne verilmiş ve bu sebeple kurulan Rize Merkez Fabrikası²⁸⁴ ve daha önceden kurulan Uzunkaya, Gündoğdu, Çayeli Çay Atölyelerinin idaresi de Tekel İdaresi'ne devredilmiştir. Bunun dışında kalan çay yetiştirme, teknik bakım ve araştırma işleri de Tarım Bakanlığı'na verilmiştir. Kahve ile birlikte çayın da satışı konusunda dış alımlara söz konusu kanun ile yasak konulması dönemin politikalarına uygun olarak ülke içi talebin ülke içi üretimle karşılanarak, dışarıya döviz çıkışı engellemek olarak ifadelendirilmektedir ve bu doğrultuda başka alanlarda da bu kanuna benzer düzenlemeler yapılmıştır. 1971 yılına kadar Tekel İdaresi eliyle yürütülen çay işi konusunda bu sene içerisinde yeni bir düzenleme yoluna gidilmiştir. Bölgede çaylıkların hızla genişlemesi sonucunda toplanan yaş çay miktarı ve işlenen kuru çayın miktarının artması (Tablo 8'de gösterilmiştir) sebebiyle bölgede çay yetiştirme, işleme ve ticaretini düzenlemek üzere 1497 sayılı Çay Kurumu kanunu ile Çay Kurumu Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) kurulmuştur.

²⁸⁴ 1947 yılında 60 ton/gün kapasiteli ilk çay fabrikası Fener mevkiinde işletmeye açılmıştır. Bundan sonra, fabrikasyon tekniği ile üretim yapılmasına rağmen, 1960 yılına kadar iç talep karşılanamamış ve dışarıdan çay ithali yapılmıştır.

Tablo 9: 1949–1972 Yılları Arasında ay Üretimi

YILLAR	YAŞ YAPRAK (TON)	KURU ÇAY(TON)
1949	679.063	159.047
1950	883.543	207.796
1951	1444	331
1952	1876	423
1953	2276	513
1954	3214	719
1955	5438	1196
1956	6997	1534
1957	10976	2441
1958	14364	3351

1959	18417	4153
1960	25958	5815
1961	24222	5662
1962	37540	8644
1963	45574	10133
1964	45319	10898
1965	59620	14391
1966	101097	23639
1967	100502	22190
1968	126916	27750
1969	160140	34529
1970	153330	33431
1971	173347	35842

1972	216717	46497
------	--------	-------

Kaynak: Türk çayı ve Çaycılığımız, s.12–13–15

1971 yılında kurulan ÇAYKUR'un fiilen faaliyete geçtiği, 1973 yılından itibaren; üretim kapasitesi, kalite, ambalaj, pazarlama ve tüketim yönünden kurumlaşma dönemini ifade etmektedir. 1973 yılında faaliyete geçen Çay Kurumunun görevleri şöyle tanımlanmaktadır:

“Çay Kurumu bölgede çay üretimi ve tüketiminin memleket ekonomisine yarayışlı bir düzen içerisinde gelişmesi, çay kalitesinin düzeltilmesi ve maliyetlerinin düzenlenmesi için 1973 Mart ayında işe başlamış bulunuyor.”²⁸⁵

Bu dönem bir yanıyla çayda kurumsallaşmayı ifade ederken diğer bir yanıyla da ülke içi üretim fazlasından bahsedilmesiyle ihracata yönelimin ilk adımı olarak görülmektedir. 1963 yılında üretim fazlası olarak ifadelendirilen ve bu fazlanın dışarıya satılmasıyla birlikte ilk ihracat gerçekleştirilmişti. Bu ilk dışarıya yönelme eğilimiyle birlikte başarısız olunmasının en önemli nedenlerinden biri dış pazarlara açılmak için gerekli zeminin ve altyapının hazırlanmamış olmasıdır. Bunun için öncelikli olarak sermaye birikimini oluşturacak aktörlerin oluşması gerekliydi. Tevfik Tarkan ihracat yapılamamasının nedenini çayın dış pazarlarda alıcı bulabilmesi için henüz gerekli tedbirlerin alınmamış olmasına bağlar.²⁸⁶ Tarkan, çay işinin önemsenmemesi gerekliliği üzerinde durarak çay alımı ile kendini gösteren döviz kaybının muhakkak çay satışı ile kazanca dönüştürülmemesi gerekliliğini ifade eder.

“Esas itibariyle çay işi Türkiye’de yeni bir üretim alanıdır. Yeni olmasına rağmen kısa zamanda büyük gelişme göstermiştir. Aynı zamanda çay ziraatı her şeyden önce entansif bir ziraatı gerektirmektedir. Bu modern ziraatın gereği olan bakım, gübreleme

²⁸⁵ Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, s.28

²⁸⁶ Tarkan, s.60

v.s. gibi hususların çaylıklara uygulanması, memleketimizin bu bölgesine her şeyden önce modern ziraatı ve bu ziraatın şartlarını getirmiştir. Bu da memleketimiz için büyük bir kazançtır.”²⁸⁷

²⁸⁷ Tarkan, s.64

3.2.2.1.2.ÇAYKUR Dönemi: Çay Tarım ve Sanayisinin Tek Elde Toplanması

Daha önce Tekel İdaresi ve Tarım Bakanlığı eliyle ortak idare edilen çay tarımı ve işlenmesinin tek elden idare edilmesi konusunda yasa teklifi sunulmuştur. Aralık 1965 tarihinde sunulan yasa tasarısı Aralık 1971 yılında kanunlaşmıştır. Önerilen tasarıda çayın tarımı, işlenmesi ve satışının tek elden kurulması öngörülen İktisadi Devlet Teşekkülü tarafından yürütülmesi talep ediliyordu. 1965 yılında böyle bir talebin gündeme gelmesi değişen tarım politikalarıyla yakından ilgilidir. Kanun tasarısıyla ilgili 1971 yılında yapılan meclis görüşmelerinde Rize Milletvekili Salih zeki Köseoğlu, böyle bir kanuna ihtiyaç duyulmasının nedenini şöyle açıklar:

“Bu bir kanundur muhterem arkadaşlar, son kanundur. Günün ihtiyaçlarına uygun olarak çıkarılan bir kanundur. 440 sayılı kanun tetkik edilmektedir, galiba meclise ve komisyona da gelmiş bir şekli vardır. o zaman bu hususlar orada yer alabilecektir.”²⁸⁸

Köseoğlu’nun “günün ihtiyaçları” olarak değerlendirdiği diğer devletin girişimci olarak yatırım yaptığı alanlarda olduğu gibi çay işinde de yeni bir döneme girmesi gerekliliğini işaret eder. Daha önce 1961 anayasasının 127. maddesinde “Kamu İktisadi Teşebbüsü” olarak tanımlanan devlet işletmeleriyle ilgili 1964 yılında 440 sayılı kanunla yeni bir düzenleme yapılmış ve kamu iktisadi teşebbüsleri iktisadi devlet teşekküllerine dönüştürülmüştür. Bu değişiklikte devlet artık “teşebbüs etme” halinden “teşekkül etme” haline girmiştir. Yani artık devlet işletmelerine yeni görev alanları tanımlanmıştır. 440 sayılı kanunla birlikte iktisadi devlet teşekküllerinin tanımı şöyle yapılmıştır:

“Sermayelerinin yarısından fazlası tek başına veya birlikte Devlet’e (Genel ve Katma Bütçeli İdareler) ve iktisadi devlet teşekküllerine ait olup, iktisadi alanda ticari esaslara

²⁸⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 05.12.1971, s.273

göre faaliyet göstermek üzere kurulan ve kuruluş kanunlarında bu Kanuna (440) tabi olacakları belirtilen teşebbüslerdir.”

Bu doğrultuda iktisadi devlet teşekküllerinin yeniden düzenlenmesiyle birlikte meclis tutanaklarında da yer aldığı gibi “devlet düzeninin yeniden bir esasa bağlanması”²⁸⁹ çalışması doğrultusunda çay konusunda da iktisadi devlet teşekkülü statüsünde yeni bir kurum kurulması konusunda çalışmalar başlatılmıştır.²⁹⁰ 1971 yılında 1497 sayılı “çay kurumu kanunu” ile çay tarımı ve sanayisi tek bir elde toplanmıştır. Kurulan Çay Kurumu, tamamı devlete ait olmak üzere 1.0000.0000.0000 lira sermaye ile kurulmuştur. Merkezi Rize olarak belirlenen çay kurumu Gümrük ve Tekel Bakanlığı’na bağlanmıştır. Çay kurumu, iktisadi devlet teşekkülü olarak 440 sayılı kanuna dayandırılarak kurulmuştur. Meclis tutanaklarında 440 sayılı kanuna göre kurulduğu açıkça ifade edilmiştir.

“440 sayılı kanun esas alınarak ve o kanundaki temel espriler(!) muhafaza edilerek millet meclisinin kabul ettiği metnin karara bağlanması uygun görülmüştür²⁹¹.”

İlgili kanunla çay tekeli el değiştirerek, ilgili kanunla Çay Kurumu adında, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir iktisadi devlet teşekkülü kurulmuştur.²⁹² Çaya özgü bir kurumun kurulmasıyla birlikte çayın üretim ve pazarlaması Tekel İdaresi ve Tarım Bakanlığı olmak üzere iki ayrı kurumdayken söz konusu kanunla çay tarımı ve sanayi tek merkezde toplanmıştır. Bu da tam anlamıyla çayın tarımsal bir faaliyet olarak gelişmesinin yanında çay sanayisinin de ilerlediğini ve tarım-sanayi bütünlüğünün tek bir kurumsal çatı altında birleştirme zorunluluğunu ifade etmektedir.

²⁸⁹ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 05.12.1971, s.272

²⁹⁰ Çayın daha önce kamu iktisadi teşebbüsü olarak kurulmaması diğer ürünlere göre sürecinin geç gelişmesi olarak değerlendirilebilir.

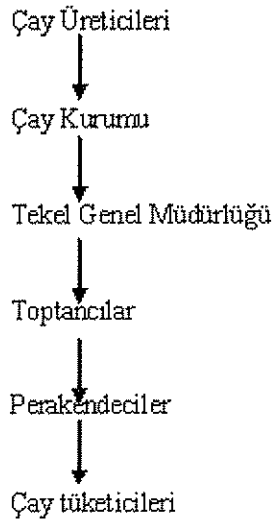
²⁹¹ Geçici komisyon sözcüsü Ali Rıza Uzuner’in konuşmasından, T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 05.12.1971, s.273

²⁹² 1497 sayılı kanun, madde 1

Faaliyet konuları; üreticiden çay yapraklarını tekeli altında satın almak, satın alınan çay yapraklarını işlemek ve değerlendirmek için teknolojik faaliyette bulunmak olarak sıralanmış ve bu faaliyet konuları doğrultusunda Çay Kurumu'na gerekli tesisler kurma ve işletme hakkı verilerek kurumun görevi "*ticarette iştirak etmek*" olarak tanımlanmıştır.²⁹³ Kurumun kuruluş amacı ise şöyle tanımlanmıştır:

"Memleketin tarım politikasına uygun olarak çay ziraatını geliştirmek, çay kalitesini ıslah etmek ve işlenmesini teknik esaslara göre yürütmek, iç ve dış Pazar isteklerine uygun mahsul üretimini sağlamaktır."²⁹⁴

1973 yılında faaliyete başlayan kurumun amacına ulaşması için *karlılık* ve *verimlilik* anlayışı içerisinde olması ve *sermaye birikimine yardım etmek suretiyle daha fazla yatırım kaynağı yaratacak şekilde faaliyette bulunmalıdır*, diye eklenmiştir. Kurumun en önemli amacı bu dönemde "*sermaye birikimine yardım etmek ve bunun için kaynak yaratmak*" olarak tanımlanmıştır. Bu doğrultuda çay kurumu, çay kalitesinin düzeltilmesi ve maliyetlerin düzenlenmesini kendisine esas almıştır.

²⁹³ 1497 sayılı kanun, madde 3

²⁹⁴ 1497 sayılı kanun, madde 4

Şekil 4: ÇAYKUR'un Faaliyete Geçmesiyle Oluşan Pazarlama Kanalları

Kaynak: Keskin, s.59

Çay Kurumu, 1983 yılında çıkartılan 2929 sayılı kanunla Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü "Çay-Kur" adı altında bir Kamu İktisadi Kuruluşu statüsüne kavuşmuştur. Daha önce iktisadi devlet teşekkülü olarak kurulan Çay Kurumu bu kanunla yeniden düzenleniyor. Devlet, üretimini gerçekleştirdiği bazı temel mal ve hizmetleri özel sektöre devretmeyi amaçladığından bu alana dair yeni düzenlemeler getiriyor. Bu düzenlemedeki esas amaç; 24 Ocak kararları olarak yürürlüğe giren ekonomik istikrar tedbirleriyle serbest piyasa koşullarının geliştirilmesinin sağlanması ve bu doğrultuda bu alana yapılacak yeni yatırımların önünü açabilmektir. 1980 sonrasında popüler deyimiyle hür teşebbüsün desteklenmesidir. Bu dönemde devlet artık yeni yatırımlarının önünün açılmasını sağlamakla görevlendiriliyordu. Dönemin popüler söylemlerinden biri olan devletin müdahalesini en aza indirmek olarak kastedilen devletin üreticiyi destekleyici tavrını bırakması ve artık hür teşebbüs olarak ifade edilen sermayenin önünü açmalıdır. Yani artık bu alana sermayenin yatırım yapmasını kolaylaştırmalıdır.

1984 yılında ÇAYKUR'un statüsü yeniden değiştiriliyor. KİT'lerin kuruluşuyla ilgili 60 sayılı Kanun Hükmünde Kararname 1984 tarihinde çıkarınla 233 sayılı kanun hükmünde kararname ile kaldırılıyor. Çay kurumunun yeni statüsü "Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ana Statüsü" olarak tanımlanmıştır. Kararnameye göre ÇAYKUR'un ana statüsüyle getirilen değişiklikler;

1. ÇAYKUR'un ana statü ile örgütlenmesi, KİT'lerin 440 sayılı yasayla kurulması uygulamasının kaldırılmış olmasındandır. Böylece ÇAYKUR'un özel sektöre açılımı veya devredilmesi yasal bir değişiklik yerine ana statüsünün değiştirilmesi ile daha kolay gerçekleşebilir.(anonymous 1986 b)

2. ÇAYKUR'un faaliyetlerini doğrudan veya müessese, bağlı ortaklık, iştirak ve diğer birimlerle yönetilebilmesi, dönem hükümetinin kitlerin özel sektöre devredilmesi politikasından kaynaklanmaktadır.²⁹⁵

3. Çay fiyatlarını(yaş ve kuru)ÇAYKUR yönetim kurulu belirleyecektir. Bakanlar kurulunca maliyetlerinin altında bir fiyat saptamasına gidilirse, uğrayacağı zarar %10 kar payı ile ÇAYKUR'a devlet tarafından ödenecektir.

4. ÇAYKUR'a verilen gizli sübvansiyonlar da(vergi bağışıklığı ve istisnaları) yürürlükten kalkmıştır.

5. Kuru çayın yurt içi pazarlaması da ÇAYKUR'a verilmiştir.

Buna göre ÇAYKUR, sermayesinin tamamı devlet tarafından sağlanan, tekel niteliğinde mallar üreten ve pazarlayan ve kamu hizmeti niteliği ağır basan bir Kamu İktisadi Kuruluşu(KİK) olmuştur.

1986 tarihinde 3291 sayılı yasayla KİT'lerin özelleştirilmesine hukuki bir çerçeve getirilmişse de, ÇAYKUR için böyle bir uygulamaya gidilmemiştir. 1995 yılında ÇAYKUR'un da statüsünün tanımlandığı KİK'lerle ilgili 4046 sayılı kanunla yeni bir düzenleme yapılarak, KİK'lerin tanımı şu şekilde değiştirilmiştir.

²⁹⁵ 233 sayılı KHK KİT'ler iktisadi devlet teşekkülleri ve kamu iktisadi teşebbüsleri olmak üzere ikili ayrıma tabi tutulmuşlardır. Buna göre ÇAYKUR' un statüsü bu kararname ise kamu iktisadi teşebbüsü olarak tanımlanmıştır. Kararnameye göre kamu iktisadi teşebbüsü; "Teşebbüs"; iktisadi devlet teşekkülü(İDT) ile kamu iktisadi kuruluşunun (KİK) ortak adı olarak tanımlanmıştır.

233 sayılı KHK'ya göre:

Müessese: sermayesinin tamamı bir iktisadi devlet teşekkülüne veya kamu iktisadi teşekkülüne ait olup, ona bağlı işletme ve işletmeler topluluğu.

Bağlı ortaklık: sermayesinin %50'sinden fazlası iktisadi devlet teşekkülüne veya kamu iktisadi kuruluşuna ait olan işletme veya işletmeler topluluğundan oluşan anonim şirketlerdir.

İştirak: iktisadi devlet teşekküllerinin veya kamu iktisadi kuruluşlarının veya bağlı ortaklarının, sermayelerinin en az %15'ine, en çok %50'sine sahip bulundukları anonim şirketlerdir. Aktaran Keskin, s.59

“Sermayesinin tamamı Devlete ait olup, tekel niteliğindeki mal ve hizmetleri kamu yararı gözeterek üretmek ve pazarlamak üzere kurulan ve gördüğü bu kamu hizmeti dolayısıyla, ürettiği mal ve hizmetler imtiyaz sayılan kamu iktisadi teşebbüsüdür.”²⁹⁶

Bu değişiklikle getirilen en önemli tanımlama KİK’leri tanımlayıcı unsur olan faaliyetlerinde kamu yararının gözetilmesi ve ürettikleri mal ve hizmetlerin imtiyaz sayılması esasını getirmiş bulunmaktadır. Yapılan bu değişiklikle ÇAYKUR’un statüsü tekrar İktisadi devlet teşekkülü olarak tanımlanmıştır.²⁹⁷

Çay tarım ve sanayisinin Türkiye’de kurumsal olarak gelişim süreci, bize sermaye birikim sürecinin Türkiye’ye özgü süreçlerini vermektedir. Dünya da ve Türkiye’de değişen her ekonomi politikasına göre çay tarım ve sanayi de o şekilde yapılandırılmaya çalışılmıştır. Osmanlı’dan itibaren karlı bir yatırım olarak değerlendirilen çay tarımı, devlet eliyle devletin altyapı ve yatırım maliyetlerine katlanması sonucu başlanmıştır. İlerleyen süreçlerde bu alanın devletin elinden çıkarılması ve “hür teşebbüs”e açılması yönünde düzenlemeler yapılmıştır. 1971 yılına kadar farklı kuruluşlarla gerçekleştirilen çay tarım ve sanayi, çay kurumunun faaliyete geçtiği 1973 yılından itibaren tek bir elde toplanmıştır. Çayla ilgili bir kurumun varlığı ve çay alımı, işlenmesi ve satışının tek elde toplanması, çay işinin özel sektöre devrini kolaylaştırıcı bir işlev görmesi planlanmıştır. Değişen ekonomi politikaları ve piyasa koşulları ile ÇAYKUR’un statüsü de değişmekte ve uygulanan politikalara uygun olarak tanımlanmaktaydı. 1984 yılında çayın özel sektöre açılmasını düzenleyen kanun ile ÇAYKUR, piyasa koşullarına göre alışan ve özel kesime açık bir çalışma dalında faaliyet gösteren bir kurum olarak tanımlanmıştır.

²⁹⁶ “Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Tanımı, Kuruluş Nedenleri, Tarihçesi, Hukuki Yapısı ve Denetim Şekli”, http://www.ydk.gov.tr/kit99/Birinci_Bolum.htm (10 Haziran 2010)

²⁹⁷ 233 sayılı KHK’ya göre - İktisadi Devlet Teşekkülü(IDT)- Teşekkül", sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan kamu iktisadi teşebbüsüdür.

3.2.2.2.Uluslararası Pazara Açılma ve Rekabet Edebilirlik (1984–2009)

Önceki dönemlerde kalkınma ya da sanayileşme olarak adlandırılan süreç aslında kapitalizmin özüne ilişkin olan sermaye birikim mekanizmalarının oluşum süreci olarak ifadelendirilmektedir. 1980 yılı Türkiye'nin siyasi ve iktisadi tarihi açısından belirgin bir dönüşümü işaret etmektedir²⁹⁸. 24 Ocak kararları ile başlayan sermayenin dışa açılması sürecinde siyasal istikrar 12 Eylül askeri darbesi ile sağlanırken, sermayenin talepleri doğrultusunda neoliberal dönüşüm sürecinin başlatılması yönünde kurumsal altyapı ve hukuksal çerçevenin hazırlanması konusunda önemli adımlar olmuştur. Bu sürecin “güçlü devlet ve serbest piyasa” mantığı, 24 Ocak kararları olarak tarihe geçen düzenlemelerin büyük sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulduğunu göstermektedir.²⁹⁹ Bu ihtiyaçların başında ise, içe yönelik sermaye birikim rejimine özgü düzenlemelerin terk edilip yerine dışa yönelik birikim rejimine özgü düzenlemelerin bir an önce getirilmesidir. 1980’de gerçekleştirilen askeri darbe Türkiye’nin dünya ölçeğinde gerçekleşen sürece eklemlenmesi için hem gerekli ortamı sağlamış hem de bu süreçteki temel aktörlerin belirlenmesine zemin hazırlamıştır. Türkiye’nin uluslararasılaşma süreci için gerekli dönüşümü sağlayacak üç temel aktörden bir tanesi, büyük ölçekli sermaye, ikincisi devlet ve siyasal yapılar ve son olarak dünya ölçeğinde sermayenin aktörleri olan Dünya Bankası ve IMF olmuştur.³⁰⁰ 1980 sonrasında Türkiye’de gerçekleşen hızlı değişim ve bu değişimle birlikte açığa çıkan yeni dinamikler, bir sürekliliğin ifadesi olarak sermaye birikiminin olduğu yeni bir aşamayı işaret etmektedir. Sürecin yeni yönü, içe dönük sermaye birikimi rejiminden dışa dönük sermaye birikim rejimine geçilmesi olarak belirlenmiştir. 24 Ocak kararları ile yürürlüğe giren ekonomik istikrar tedbirleri dış pazarlara açılmak için piyasa ekonomisinin kurallarının getirilmesi ve bu kurallar doğrultusunda devletin yeniden yapılandırılması bu değişimin sonuçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaşanan değişim süreciyle birlikte ihracata dayalı büyüme modeli ile hizmetlerden sanayiye, sanayiden tarıma, tarımdan doğaya kadar birçok alan

²⁹⁸ Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan biri 1980 sonrası olarak ifadelendirilen sürecin bir kopuş değil süreklilik içinde ele alınmasıdır.

²⁹⁹ Ulukan, s.108

³⁰⁰ Ercan, s.26

yeniden düzenlenmektedir. Yeni birikim modeline geçiş gerek sermayenin kendi içinde ve dünya sermayesiyle ilişkilerinde yeni bir süreci başlatmıştır. Bu yeniden dönüşüm sürecini başlatan etkenler; ülke içi sermaye birikim mekanizmasının, dünya ölçeğinde süren sermayenin toplam mekanizmasıyla bütünleşme zorunluluğu ve ülke içinde belli birikime ulaşan sermayenin dünya ölçeğindeki birikime eklemlenme yönünde iradi bir istektir. Burada zorunluluk, Türkiye’de içe dönük sermaye birikiminin niteliğini de önemli ölçüde belirleyen sermayenin birikim dinamikleriyle ilgiliyken, iradilik ise sermaye birikiminin ülke içi birikimiyle ilişkilidir.³⁰¹ Bu çerçevede Türkiye tarımında 1980 sonrası yaşanan süreç çay tarımının kendi gelişme dinamikleri göz önüne alınarak “sermaye birikimi ve devletin süreç içinde değişen-dönüşen işlevleri” bağlamında ele aldığı iki alt dönemden yola çıkılacaktır. Bu çerçevede 1980’lerin başından 1990’ların ortalarına kadar geçen süreç “tarımda kuralsızlaştırma” dönemi olarak incelenirken 1990’ların ortalarından günümüze uzanan dönem ise “kuralların yeniden oluşturulduğu” bir süreç olarak analiz edilmeye çalışılacaktır.³⁰² Bir süreklilik içinde okunabilecek bu dönemde yeni gereklilikler doğrultusunda piyasanın yeniden yapılandırılması yönünde direkt adımlar atılmıştır.

³⁰¹ Fuat Ercan, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi –I: Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması için Marksist Bir Çerçeve Denemesi”, Praksis, 2002, No. 5, <http://www.praksis.org/005.html> (10 Ocak 2008)

³⁰² Ercan’dan aktaran, Ulukan, s.109

3.2.2.2.1.Tarımda Kurationsızlaştırma: ay Tarım-Sanayi zel Sektöre Göre Düzenleniyor

ay piyasası için 1980 sonrası sermaye birikimi açısından yeni bir dönemi işaret etmektedir. Rize valisi Erol akır, bu dönem için kalkınmayı şöyle tarif etmektedir:

“Demokratik sistem içinde kalkınmanın gerçekleştirilebilmesi için, temel ekonomik tedbirlerin alınması ve tedbirlerin uygulanabileceği serbest piyasa sisteminin milli ekonomimize hakim kılınması gerekmektedir.... Hkmetimiz kalkınmak için, iktisadi hayatı serbestiden ve rekabet şartlarından uzaklaştıran bütün engelleri ortadan kaldırmaktadır.... Yurdumuzda serbest piyasa sisteminin sağlanması ve işletilmesinde Kamu İktisadi Kuruluşları bir engel gibi görülmektedirler. Türkiye ay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, belirttiğim bozuk durumun istisnalarından biridir.... ay sanayinin özel sektöre aılmasında kurumun bu durumu ve duyulan güven en önemli amil olmuştur.” “bölge çiftçisinin en önemli gelir kaynağı olan çayın alımından başlamak suretiyle, işlenmesi, paketlenmesi, pazarlanmasına, özel sektörün dinamizminin ve yaratıcılığının, bilgi ve becerisinin girmesi, üreticinin korunması ve daha iyi imkanlara kavuşturulmasını sağlayacağı gibi,... milli ekonomi de sürekli bir ihraç potansiyelinin yaratılması mümkün olacaktır.”

Turgut zal hükümeti, sermaye birikiminin yeni koşullarını sağlamak amacıyla birçok alanda düzenleme ve yeniden yapılandırma yoluna giderken, çay sektöründe de birtakım kurumsal ve yasal düzenlemeler yoluna gitmiştir. Bu dönem devletin işlevlerinin yeniden tanımlanmasıyla birlikte devletin sosyal devlet halinden piyasa devleti olma haline geçişi ifade etmektedir. DPT Müsteşar Yardımcısı İmdat Akmermer, devletin değişen işlevlerini şöyle tanımlamaktadır:

“Maliyetlerin minimize edilmesi, üretim ve kalitenin yükseltilmesi sorunu, ekonomik politika dendiği zaman akla gelen unsurlardan biri olmakta ve en önemlilerinden biri olduğu gözlemlenmektedir. Bunun için devletimiz kendi teşebbüslerine öncelik vermek

suretiyle bu teşekküllere çeki düzen verilmekte ve bu alanda maliyetlerin minimize edilmesi, üretimin artırılması, kalitenin düzeltilmesi konusunda bir dizi tedbirler almakta ve bir serbest ekonomik düzeni ana prensip olarak ilan etmiş bulunmaktadır. Bunu 1985–1989 yıllarını kapsayan 5. beş yıllık kalkınma planında ve 1985 yılı programında gerekli hükümleri koymak suretiyle, devlet halen ilan etmiş ve bu prensipleri yürürlüğe koymuş bulunmaktadır.”

1980 öncesinde uygulanan tarımsal destekleme politikaları, Akmermer’in de belirttiği gibi tarımsal desteklerin asgariye indirilmesi amacı güdülerek aşağı çekilmiştir. Bu anlayış çerçevesinde tarımsal üreticiler gerek ürün fiyatları gerekse maliyetler yönündeki destekleyici politikalardan önemli ölçüde uzaklaşmıştır.³⁰³ Aynı zamanda tarım piyasalarını düzenleyici kamu kurumları 1980’li yılların sonuna geldiklerinde avantajlı konumlarını-özellikle kredi avantajlarını- yitirmişler ve diğer kamu kurumları gibi özelleştirme kapsamına alınmışlardır.³⁰⁴ Bu dönemde kamu iktisadi teşekkülleriyle ilgili özelleştirme uygulamaları ÇAYKUR içinde tanımlanmış ve bu doğrultuda ÇAYKUR yeniden yapılandırılmıştır. Kamu harcamalarının daraltılması, tarımsal desteklerin asgariye indirilmesi ve tarımda ticarileştirme uygulamalarının hız kazanması ÇAYKUR’un yeniden yapılandırılması sürecine eşlik etmiştir.

24 Ocak kararları ile uygulamaya konulan neoliberal ekonomik politikalar, çay tarımının da yeniden yapılandırıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Çay tarım-sanayi, çay kurumunun 1983 yılında 6 milyar Türk lirası, 1984 yılında ise 15 milyar civarında kar ettiği³⁰⁵ ifade edilen önemli bir gıda sektörü olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesinde 640 bin dekar arazi üzerinde 202 bin üretici aile tarafından çay tarımı yapılmaktaydı. Kuru çay tüketimi 112 bin ton seviyesine yükselmiş ve bu tüketim ülke içi üretimden karşılanmaktaydı. Bu döneme kadar gelinen süreçte çayın durumunu halkçı parti milletvekili Hayri Osmanlıoğlu, “çay, doğu Karadeniz yöremizin geçim kaynağı olan ve yöre halkını gurbetçilikten koruyan bir tarım ürünüdür. Çay

³⁰³ Ulukan, s.110

³⁰⁴ Ulukan, s.111S

³⁰⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 19.12.1984, s.681

üretimi Türkiye’de 1924 yılından bu yana ekolojik şartların en uygun olduğu Rize ili çevresinde gittikçe yaygınlaşan ve Türkiye’yi çay ithalinden kurtararak hatta ihraç imkanları da yaratarak; fakat en azından tüm Türkiye’nin tüketimine yeterli üretimin yapıldığı bir seviyeye ulaşmıştır. Bir zamanların tekel ürünü olan çay, 1973 yılından itibaren üretim ve işlemesi iktisadi devlet teşekkülü statüsündeki Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğüne yönetilmiştir. Daha sonra genel müdürlük KİT statüsüne dönüştürülmüştür.” diye ifade ederken, bu dönemde alınan kararlar konusunda şöyle yorum yapar, *“bugün ise serbest Pazar ekonomisinin kuralları içinde özel teşebbüsle yan yana hizmet verecek bir kuruluş olarak kendinden devam etmesi beklenmektedir. Görülüyor ki, hükümet kendi felsefe ve programına uygun olarak devlet işletmeciliğinden özel sektör işletmeciliğine kayma olgusunu çay üretim ve işletmelerinde gündeme koymaktadır....artık çay üreticisi özel sektörün acımasızca uygulayacağı kar amacı için feda edilmektedir.”*³⁰⁶ Çay sektörünün mevcut tekel yapısının hükümetin uluslar arası pazara eklemleme beklentisiyle uyumlu olmaması gerekçesiyle sektörün tekel yapısının kaldırılarak, piyasaya açılması konusunda önemli adımlar atmıştır. Bu dönemde ÇAYKUR’un işlevleri, piyasanın gereklilikleri doğrultusunda yeniden tanımlanmış ve sermaye birikimini destekleyici ve özel kesime açık bir kurum olarak tanımlanmıştır. Dönemin Çay Enstitüsü Başkanı Hamit Vanlı ÇAYKUR’un yapısını şöyle tarif etmektedir:

“ÇAYKUR faaliyet sonunda tabî ki kar amaçlamaktadır. Yeni dönemde hem imalatçı, hem paketleyici kuruluş olarak gayemiz mutlaka maliyetleri minimuma indirerek tüketici halkımıza sunmak ve ihracatta en iyi fiyat bulucu tedbirleri almak olacaktır.”

Çay tekelinin kaldırılış nedenleri ise şu şekilde sıralanmıştır: Ekonomide liberalleşme, üretimi genişletme, kaliteyi yükseltme, döviz girdisi sağlama ve kamuda kazanan tecrübelerin özel kesime aktarılması. Bunlardan en önemlisinin de ekonomide liberalleşme olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁷

³⁰⁶ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 19.12.1984, s.679–680

³⁰⁷ Saklı, s.184

Çay üretiminin yapraktan bardağa giden sürecini oluşturan yaş çayın işlenmesi, paketlenmesi, dağıtımı ve pazarlanmasından oluşan süreçte kontrolün kimin elinde olduğu bu süreçte önem kazanmıştır. Beşinci beş yıllık kalkınma planında ilke olarak çayda devlet tekelinin kaldırılacağı kabul edilmiş³⁰⁸, 1985 yılı programında ise “çay alımı, işlenmesi ve pazarlamasında tekel uygulamasının kaldırılması, çay ithal ve ihracatının serbest olması için gerekli mevzuat değişikliği yapılması” yer almıştır. Üretimi ve tüketimi giderek artan ve üretiminin iç piyasanın isteklerini karşılamasının yanında bu dönemde sermayenin dış pazara açılma istekleri doğrultusunda bu alanı düzenleyecek yasal düzenlemeler ve bu sektörde faaliyet gösterecek olan firmalar için teşvikler³⁰⁹ çıkarılmıştır. Yapılan en önemli yasal düzenleme 4 Aralık 1984 yılında mecliste kabul edilen 3092 sayılı Çay Kanunu’dur. Bu kanun ile birlikte getirilen en önemli değişiklik çayın yapraktan bardağa giden sürecinin devlet dışında yeni aktörlerin girebilmesini sağlamasıdır. Bu kanunla birlikte çay tarımı, üretimi, işlenmesi ve satışı kanunun hükümleri dahilinde serbest bırakılmıştır.³¹⁰ Madde 1’de yer alan ifadeyle; “çay tarımı, üretimi, işlenmesi ve satışının serbest olduğu, gerçek ve tüzel kişilerin yaş çay işleme ve paketlenme fabrikaları kurup, işletebilecekleri, gereksinimleri olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticiden satın alabilecekleri kuralı düzenlenmiştir.³¹¹ Yani özel sektörün çayın üretimi ve pazarlamasını yapabilmesinin önü açılmıştır. Dönemin ÇAYKUR Genel Müdürü Yılmaz Teletar, “60 yıldan beri çayda uygulanmakta olan devlet tekeli kaldırılmış ve yeni bir dönem başlatılmıştır” diye değerlendirmiştir.

Özel sektörün yaş çay üreticisinden doğrudan çay alabilmesinin önünün açılması çay üreticileri açısından da değişikliklere yol açmaktadır. Bu değişikliklerin başında tarımsal üreticilerin maliyetlerinin devlet tarafından asgari düzeyde karşılanması ve bu yolla bu alanlarda da özel tekellerin yolu açılmıştır. Eskiden tek alıcının devletin olduğu bir durumdan piyasada çok alıcının olduğu bir sisteme

³⁰⁸ 5. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda(1985–1989) “İlkeler ve Politikalar” bölümünde 264-(2) “sigara-tütün ve çay tekeli kaldırılacak...” diye geçmektedir. Ardından çıkarılan 1985 yılı Uygulama Programı’nda da 1985 yılı içerisinde bu uygulamanın başlatılacağı ifade edilmiştir.

³⁰⁹ Söz konusu teşvikler, çay sektöründe yapılacak yatırımlara izin veren belge niteliğini taşımaktadır. Bir nihai izin niteliğindedir, bu iznin şartı da çayda devlet tekelinin kaldırılmasına dair kanun tasarısının kabul edilmesi olarak tariflenmiştir. T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 19.12.1984, s.685

³¹⁰ 3092 sayılı kanun, madde 1

³¹¹ 3092 sayılı yasa, madde 1

geçilmiştir. Bu da çay üreticisi açısından fiyatların düşürülmesi ve firmalar arası rekabetin üretici fiyatlarına yansması anlamına gelirken diğer bir yanıyla daha önce hayvan gübresi kullanarak üretim maliyeti kendisinde olan çiftçi kimyasal gübrenin kullanılmasının yaygınlaşmasıyla gübreyi de dışarıdan alır hale gelmiştir. Bu durum tarım politikalarındaki değişimin bir sonucu olarak tarım sektörüne sağlanan düşük faizli kredilerin daraltılması ve kredi koşullarının ağırlaştırılması olarak en çok küçük üreticiye yansmıştır. Bu durum çay üreticisini kimyasal gübrenin kullanımının yaygınlaşmasıyla üretici çayını gübreyi aldığı firmalara en baştan borçlanarak toplamasına ve çay paralarını geç alması sebebiyle yüksek faizlerle borcunu geriş ödemesine sebep olmuştur.

Bu durum aynı zamanda ÇAYKUR'un çay alım sistemini de değiştirmiştir. Destekleme alımlarının toplam üretim miktarı içinde payının azalması, kamu kurumlarınca yapılan ürün ödemelerinin de gecikmesine neden olmuştur. Önceden çay üreticisine belirli bir fiyatta alım garantisi verilerek gerçekleştirilen destekleme alımları³¹², 1984 yılından sonra "kurum alımı" şekline dönüşmüştür. Kurum alımlarının destekleme alımlarından farkı, alım fiyatının kurum tarafından belirlenmesi ve görev zararı oluşursa, zararın hazine tarafından karşılanmamasını ifade etmektedir. Yani alımlardan oluşacak kar ve zarar kuruma ait olmaktadır. 1985 yılından itibaren, yaş çay yaprağı alım fiyatını ÇAYKUR yönetim kurulu belirleyerek, alım faaliyetini sürdürmektedir.³¹³ Bu dönemde ÇAYKUR'un sürekli olarak zarar ediyor olarak gösterilişinin en önemli nedenlerinden biri uygulanan bu politikalaradır. 2 Mayıs 1991 başlıklı Milliyet gazetesinin haberi bu konuda yayınlanan birçok haberle benzer nitelikler taşıyor. Habere göre:

³¹² Destekleme alımlarını 1949 yılına devlet ziraat işletmeleri kurumu, 1973 yılına kadar tekel genel müdürlüğü ve 1984 yılına kadar ÇAYKUR üstlenmiştir.

³¹³ Keskin, s.68

“ÇAYKUR, 1990 yılını 138.1 milyar liralık zararlar kapatmış bulunuyor. Kurumun 1991 yılına ilişkin zarar tahmini ise 98 milyar lira düzeyinde bulunuyor. ÇAYKUR ayrıca, çay üreticisine olan borçlarını ödemekte zorluk çekiyor.”³¹⁴

Bu dönemde ÇAYKUR’un zarar ediyor haberlerine rağmen varlığını sürdürmesinin en önemli nedeni, üreticinin ÇAYKUR’a güveninden kaynaklı olarak özel sektörün de alım fiyatının ona göre belirlemek zorunda oluşu.

Aynı zamanda bu kanunla birlikte düzenlenen diğer bir konu ise daha önceki dönemlerde verilen teşviklerle artan çay bahçelerinin artışını kontrol altına almak amacıyla, çay bahçesi kurulmasının ruhsatnameye bağlanması ve Bakanlar Kurulunun tespit ettiği alanlar dışında çay tarımı yapılmasının yasaklanmasıdır. Ruhsatsız olarak çay bahçeleri kuranlara da 75 bin TL ağır para cezası verilmesi düzenlenmiştir.³¹⁵ 1985 yılında ruhsatname almak için ÇAYKUR’a yapılan başvurularla birlikte çay tarım alanları, 1986 yılında 834.701 dekara genişletmiştir.³¹⁶ Bu durum çay tarım alanlarının genişlemesi konusunda devletin denetiminin devam ettiğini göstermektedir. Bu dönemde artık artan çay bahçelerini kontrol altına almak yönünde düzenlemeler yapılmaktadır. Dönemin Rize Milletvekili Mesut Yılmaz, çaydaki dönüşümün ifadesi olan 3092 sayılı kanunun³¹⁷ gerekçesini şöyle açıklar:

“Türkiye’de daha iyi, kaliteli çay üretebilmek için, çay ihracatçısı bir ülke olabilmek için yeni kurduğumuz bu sistemin mutlaka iyi işletilmesi gerekir. Bu politikanın amacına uygun biçimde yürütülebilmesi için, bilakis çayda verimliliğin arttırılabilmesi, çayın bir ihraç metarı haline getirilebilmesi, Türkiye’nin çay ihracatçısı bir ülke haline getirilebilmesi için hükümetimiz bundan sonra da bu konuyu çok yakından izlemeye devam edecektir.”

³¹⁴ “Plana Bak Plana”, Milliyet Gazetesi, 2 Mayıs 1991, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/8rNE_x2F_l7Az3qRfJMyfyww2Q_x3D_x3D (10 Ocak 2010)

³¹⁵ 3092 sayılı kanun, madde 2

³¹⁶ Keskin, s.40

³¹⁷ 1984 Aralık ayında yürürlüğe giren bu kanun bugün hala yürürlükte. Bu kanun ile çayda devlet tekeli kaldırılmış ve üreticiden yaş çay alma, işleme, dağıtım ve pazarlama süreçleri özel sektöre açılmıştır.

Bunun yolunu da “*serbest rekabet*” olarak tanımlamaktadır. Artan çay üretimiyle birlikte ÇAYKUR’un yetersiz kaldığını söyleyen Mesut Yılmaz ÇAYKUR bünyesinde alınan tedbirler ile sağlanan neticeleri ileri götürmenin mümkün olmadığını savunmaktadır.

“ Bunu yapacak olan serbest ekonominin kurallarıdır; serbest rekabet düşüncesidir. Ve işte bu düşünce iledir ki, çay piyasasını serbest rekabete açtık. Bunun hem üreticimiz, hem tüketicimiz için, hem de bizzatihi *işletmeler için* mutlaka uzun vadede hepsi için daha iyi sonuçlar vereceğine inanıyoruz.”

Çayın yapraktan bardağa giden sürecinin özel sektöre açılmasıyla birlikte bu alana yapılan yatırımlar hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Özel sektöre yaş çay satın alma, işleme ve paketleme tesisleri kurma hakkı tanınırken, ÇAYKUR’a yeni yatırım olanağı verilmemesine rağmen, özel sektöre yatırım yapması için büyük teşvikler sağlanmıştır. Bu büyük ölçekli işletmelerin çay tarımına girmesini kolaylaştırıcı bir işlev görmüştür. 3092 sayılı kanun mecliste görüşülürken dönemin Çanakkale Milletvekili Onural Şeref Bozkurt³¹⁸ daha kanun meclisten geçmeden çay sektöründe faaliyet göstermek isteyen bir firmaya çıkarılan teşvik belgesini sunar. Söz konusu belge, Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Teşvik ve Uygulama Başkanlığı tarafından 16 Kasım 1984 yılında 12693 sayılı bir yatırım teşvik belgesi olarak yayınlanır. Çay kanunu ise 3 Aralık 1984 tarihinde görülmüştür. Teşvik belgesinin yatırım süresinin başlangıç tarihi olarak 1 Aralık 1984 olarak geçmektedir. Yani 3092 sayılı kanunun mecliste görüşülmeye başlamasından üç gün evvel çıkarılan bu teşvik belgesiyle yatırımın başlaması fiilen öngörülmüştür. Teşvik belgesine göre

³¹⁸ 1968 Yılında Karayolları Genel Müdürlüğü’nde memur olarak görev yapar. Aynı zamanda bu tarihlerde Kamu Personeli Sendikaları Konfederasyonu Genel Sekreter Yardımcısı olarak görev yapar. 1971 Yılında Türk-İş e bağlı Türkiye Gazeteciler ve Basın Sanayi İşleri Sendikasında hukuk müşavirliği görevinde bulunur. 6 Kasım 1983 Seçimlerinde Halkçı Parti’den Çanakkale Milletvekili seçilir ve aynı partiden TBMM Grup Başkan Vekilliği yapar. 1985 Yılında bu partiden istifa ederek bir süre bağımsız olarak milletvekilliği görevini devam ettirdikten sonra 1987 Yılında Anavatan Partisi’ne katılır. Aynı yıl yapılan genel seçimlerde bu partiden Ankara Milletvekili seçilerek Meclise girer ve Parlamentoda yer aldığı süre içerisinde TBMM Bütçe-Plan, Anayasa, Dışişleri ve KİT Komisyonlarında ve NATO Asamblesi ve Parlamentolar Arası Birlik Türk Grubu Üyesi ve Başkan Vekili olarak görev yapar. 1995 Yılında MHP ye katılarak yönetim kademesinde çeşitli görevler üstlenir Vikipedi Özgür Ansiklopedi, “Onural Şevket Bozkurt” , http://tr.wikipedia.org/wiki/Onural_Seref_Bozkurt (11 Kasım 2009)

Devlet Planlama Teşkilatı, Akpınar Zirai İstihsal ve Konservecilik(AKFA) Anonim Şirketine³¹⁹ imalat ve gıda sektöründe çay üretimine yapacağı yatırımın teşvik belgesini vermektedir. Yatırımı yapacak olan şirkete teşvik tedbirleri olarak şunlar sıralanmaktadır:

- 1- Yatırım indirimi %40,
- 2- Gümrük muafiyeti %100. Yatırım malı makine ve teçhizatın ithalinde 6/12585 sayılı kararname gereğince,
- 3- Faiz farkı iadesi; bu yatırımda kullanılacak uzun ve orta vadeli yatırım kredisine ikraz sözleşmesinin yapıldığı tarihte yürürlükte bulunan Bakanlar Kurulu kararında belirtilen nispet üzerinden uygulanır,
- 4- Vergi, resim ve harç istisnası; bu yatırımda kullanılacak yatırım kredisine ikraz sözleşmesinin yapıldığı tarihte yürürlükte bulunan Bakanlar Kurulu Kararı gereğince uygulanır.³²⁰

AKFA firması, kendisine verilen teşvikler 10 fabrika kurmuştur. Kurduğu 10 fabrikanın yatırım tutarı bu dönemin rakamlarıyla 25 milyar liraydı, bunun 7,5 milyar lirası özkaynak, geri kalan 17.5 milyar lirası teşvik kredisi olarak kullanılmıştır. AKFA Çay sanayi Yönetim kurulu başkanı Servet Takış, çay piyasasına yaptıkları yatırımla ilgili olarak şunları söylemiştir:

³¹⁹ AKFA çay, şu anda faaliyette gözüküyor olsa dahi, çay işine girdiği zaman üreticilerin paralarını ödememiş ve iflas gerekçesiyle kapanmıştır. Rize'deki birçok fabrikası atıl durumdayken firmanın internet sitesinde İstanbul'da bulunan fabrikalarının olması ilginçtir. Bkz:

<http://www.akfacay.com.tr/index.html>

³²⁰ "AKFA Hükümete Kırğın", Milliyet Gazetesi, 04 Kasım 1986,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/8rNE_x2F_I7Az3qRfJMyfyww2Q_x3D_x3D (10 Ocak 2010)

“ Rize ve Trabzon’da yapımı devam eden çay fabrikalarının hizmete girmesi ile çay üreticilerinin yüzü gülecek. Üreteceğimiz iyi kaliteli çaylarla vatandaşa hizmet verirken, gerçekleştireceğimizi dışsatımla ülkeye döviz kazandıracağız.”³²¹

Çayın özel sektöre açılmasıyla birlikte çaya verilen yatırım teşvikleri sadece bununla sınırlı kalmamıştır. 1984 yılında çay üretiminin devlet tekeline çıkartılarak serbest bırakılmasıyla birlikte, yatırım teşvikleri bu yıldan sonra daha da artış göstermiştir. Daha yasa çıkmadan özel sektör 10’a yakın işleme tesisi kurdu. 1981 yılında 2 adet belgeye karşılık 220 milyon TL yatırım teşviki verilirken, 1985 yılında belge sayısı büyük bir artış göstererek 26 adede çıkmıştır. 1988 yılına gelindiğinde ise 69 adede çıkmış ve toplam 93.588 milyon TL teşvik verilmiştir.³²² Bu tarihte verilen yatırım teşvik tutarı ise 38.201 milyon TL ulaşmıştır. 1990 yılında yatırım teşviklerinde gerek adet ve gerekse yatırım değerlerinde azalmalar olmuştur. 2001 yılında belge adedinde azalma olmasına rağmen, teşvik tutarı bir önceki yıla göre % 73.2 artış göstererek 3.258.521 milyon TL çıkmıştır. 2002 yılında sektöre yönelik iki firma yatırım teşviki alırken, 2003 yılında beşe yükselmiş, teşvik tutarı ise 10.224.000 milyon TL ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır.³²³

Tablo 10: Çaya Verilen Yatırım Teşvik Belgeleri

YILLAR	ADET	TOPLAM YATIRIM (MİLYON TL)	DÖVİZ TAHSİSİ(BİN S)

³²¹“Özel Çay Fabrikasını Açacak”, Milliyet Gazetesi, 03 Haziran 1985, [http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/P_x2F_vcOr8UGAlc_x2F_CWdgpwXUA_x3D_x3D_\(10_Ocak_2010\)](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/P_x2F_vcOr8UGAlc_x2F_CWdgpwXUA_x3D_x3D_(10_Ocak_2010))

³²² 1988 yılında özel sektöre verilen 6392 ton/gün kapasite kullanımı karşısında ÇAYKUR’un 6070 ton/günlük kapasitesini aşmıştır.

³²³ İstanbul Ticaret Odası, Çay: Sektör Profil Araştırması, http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:XUFnFRS2k4sJ:www.ito.org.tr/Dokuman/Sektor/1-18.pdf+istanbul+ticaret+odasi+çay&hl=tr&gl=tr&pid=bl&srcid=ADGEEShOCK6ysQ4VFZNMmTQhA_LJpDEBsOOKWFieeIKxqUHkaKA4-UVo91VbEA2CiqkQ7BXwB3WUf08uLuB_GJHtikD-VejlhnninPVUzGLMgNRwppVYC_K-qowO6jYqX3SM0EmcnGBoA&sig=AHIEtbSQAqLiaHOabf6UL0ISEj3Y7vGXA

1981	2	220	1.084
1985	26	38.201	6.295
1990	2	10.5680	0
1995	1	43.264	457
1997	1	106.000	345
1998	4	1.411.060	975
1999	2	267.500	332
2000	3	1.881.611	1.561
2001	1	3.258.521	1.897
2002	2	5.286.957	2.889
2003	5	10.224.000	2.611

Kaynak: İstanbul Ticaret Odası, Çay: Sektör Profili Araştırması, s.31

Ayrıca 1984 yılından 1987'ye kadar geçen 3 yıllık süreçte 86 tane fabrika kurulmuştur. 10 yıl içerisinde Sanayi Bakanlığı'ndan izin alan şirket sayısı 100

dolayında olmasında rağmen özel çay fabrikalarının sayısı 312'ye kadar çıkmıştır.³²⁴ Bu zamana kadar fabrikaların çoğu küçük kapasiteli fabrikalardır. Bölgede, 1994'de yaşanan ekonomik kriz dönemine kadar 300'e yakın firma kurulduğunu açıklayan Rize Ticaret Borsası Başkanı Mehmet Erdoğan, durumu şöyle ifade eder: "1984'den günümüze kadar özel sektörde 420 fabrika kuruldu, bunların 230'u kapandı. Günümüzde Giresun, Trabzon, Rize ve Artvin'de halen 190 civarında yaş çay fabrikası faaliyet gösteriyor. Yani bugün faaliyette olanlardan daha fazlası çeşitli nedenlerden dolayı kapanmış. Haliyle üreticiye de borç bırakarak batmışlar."³²⁵

1984 döneminde yeni bir birikim modeline geçişle birlikte bu dönemde birçok firma bu alana yatırım yapmak istemiş ancak dışarıdan daha ucuz olarak giren kaçak çayların etkisiyle bu alandan çekilmişlerdir. Özel sektör üretim maliyetlerinden kurtulmak için paketleme yaparak çayın pazarlamasına da girmeyi denemişlerdir. 1988 yılı verilerine göre paketleme yapan firmaların sayısı 64'dür. Bu firmalar, özel sektör fabrikalarından işlenmiş çayı satın alarak, harman ve paketleme yapıp pazarlamaktadırlar. Harman ve paketleme yapan firmalarda ÇAYKUR'un ambalajlarını ve paketlerini taklit etmişlerdir. Yani özel sektör ÇAYKUR'un pazarlama stratejilerine benzer stratejiler uygulamış ancak başarılı olamamıştır. ÇAYKUR'un varlığı, çayın üretimden tüketimine giden süreçte, üretim ve pazarlama kısımlarına hakim olması özel sektör açısından sorun olarak tarif edilmiştir.³²⁶ Çekilmelerinin en önemli nedenlerinden biri çayın pazarlanmasında yaşanan güçlükler olarak tarif edilirken, özel sektör temsilcileri bunun nedenini ÇAYKUR'un varlığına bağlamıştır. Bunun en önemli sebebi olarak da, üretim ve pazarlama kısımlarına hakim olan ÇAYKUR ile rekabet edememeleri olarak gösterilmiştir.

Bu dönemde özel sektör Türkiye'de çay üretim maliyetlerinin yüksekliğine işaret ederken, çay piyasasında sadece büyük çay firmaları kalıcılık gösterebilmiştir.

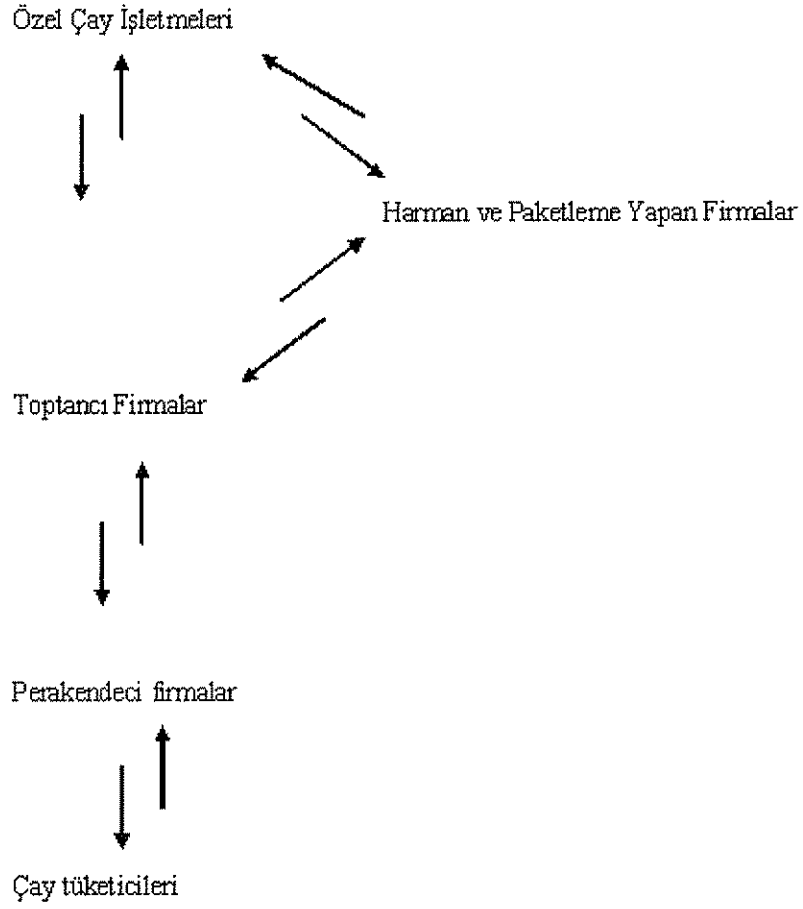
³²⁴ Necdet Oral. *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, Ankara: Ziraat Odası Yayınları, 2008, s.209

³²⁵ "230 çay fabrikası kapandı", <http://www.kalkandere.net/haber/1221-karadeniz-230-cay-fabrikasi-kapandi.html> (10 Haziran 2010)

³²⁶ Yaş çay yaprağının alımında üreticinin karşısında devletin olması, üretici açısından bir güven unsuru olmuştur.

1986 yılında Rize Pazar’da Doğu Karadeniz Bölgesi’nde ilk fabrikasını açan Lipton, ÇAYKUR’dan sonra en büyük Pazar payına sahip olmuştur. Unilever’in içecek alanında faaliyet gösteren Lipton markası, çay üretiminin 1984 yılında özel sektöre açılmasından sonra Rize’nin Pazar ilçesinde ilk fabrikasını kurmuş, daha sonra 1994 yılında Artvin’in Arhavi ilçesinde ikinci fabrikasını açarak Türkiye’de çay pazarına girmiştir. 2004 yılının ilk çay sezonu olan Mayıs ayında da Rize’nin Fındıklı ilçesinde açılan Dosan Konserve Sanayi’ni satın alarak üçüncü fabrikasını açmıştır. Lipton, Türk çay sektöründe kuru çay üretimi dışında 1989’da bardak poşet ve 1990 yılında da demlik poşet üretimini yapmıştır. Lipton fabrikaları Dosan Konserve sanayi adı altında 3 işleme fabrikası ve 1 paketleme fabrikası ile üretim yapmaktadır.

Lipton’un Türk çay pazarında ikinci büyük paya sahip olmasının en önemli nedenlerinden biri, üretimde bulunduğu Hindistan, Sri Lanka ve Pakistan gibi çayın üretim maliyetlerinin düşük olduğu ülkelerde ürettiği çayları Doğu Karadeniz’de işlediği çaylarla birlikte sadece paketleme yaparak piyasaya sürmesidir.

Şekil 5: Özel Sektörün Durumu

Kaynak: Keskin, s.67

Bu dönemde çay piyasasına yatırım yapan diğer bir firma ise Ülker'dir. Ülker, daha önce Yıldız Holding ile çay pazarında faaliyet göstermekteydi. İlk önce Kopuz Gıda'ya ait Tadım Çay'ın yüzde 50 hissesini alarak şirkete ortak olmuş ve Ülker Natura, Halk Çay ile Bizden Biri markaları altında ağırlıklı siyah dökme çay üretimini denemişti. Fakat bu alanda istediği büyümeyi elde edemeyerek şirketteki hisselerini ortaklarına devrederek piyasadan çekilmiştir.

Bunun dışında 1990'lara kadar bir sürü irili ufaklı firma kurulmuş, ancak bunlardan birçoğu kapanmıştır. Özel sektöre ait firmalar bunun en önemli nedeninin ÇAYKUR'un varlığının devam etmesi olarak yorumlamışlardır. O dönemde özel sektöre ait firma sahiplerinin örgütlendiği 70 üyesi bulunan Çay İşletmecileri Derneği Başkanı Cemil Tüysüz, 100'e yakın özel sektöre ait çay fabrikalarının kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını söyleyerek yeni bir çay kanunu hazırlanması talebinde bulunmuştur.³²⁷ Cemil Tüysüz, bu konuda somut adımlar atarak, kanunda düzenleme yapılmasıyla ilgili önerilerini dönemin Başbakanı Süleyman Demirel, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, Maliye Bakanı Sümer Oral, diğer parti başkanları ve Rize, Trabzon, Artvin ve Giresun milletvekillerine iletmiştir. Kanun talebinde bulunmalarının gerekçelerini de şöyle açıklamıştır³²⁸:

"1984 yılında çıkarılan 3092 sayılı kanunla Rize'de herkesin fabrika kurmaya başladığını, özel sektöre ait irili ufaklı 300 fabrikanın kapasitesi 600 bin ton iken, yüzde 20-30 kapasiteyle çalışarak yılda ancak 250 bin ton çay işleyebiliyorlar."

Bu dönemde özel sektör firmaları tarafından önerilen diğer bir öneri ise küçük çay işletmecilerinin³²⁹ birleşerek bir holding kurması idi. Kutulama, ambalajlama ve pazarlama işlemlerini gerçekleştirilmesi öngörülen şirketin 3-5 yıl sonra "kuru çay borsası" işlevi göreceğini de eklemişlerdir. Bu önerinin arkasında yatan en önemli gerekçe özel sektörün yaş çay alımı yaparken, çay fiyatlarını ÇAYKUR'a göre belirlemek zorunda kalmaları maliyetlerini yükselttiği için kendilerinin fiyat belirleyecek bir duruma gelmelerini talep etmektedirler. Diğer bir öneri ise 10 özel sektör firması fabrikalarını ÇAYKUR'a kiralamayı teklif etmiştir. Bu firmalardan Karçay, ÇAYKUR'a altı fabrikasını 10 bin ton kuru çay karşılığı beş yıllığına

³²⁷ Nuray Orun, "Çay Kanunu Değişmezse Batarız", Milliyet Gazetesi, 27 Mart 1993, [http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/dQ6bXF7fPFFhJ8lQzMzouw_x3D__x3D_\(10 Ocak 2010\)](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/dQ6bXF7fPFFhJ8lQzMzouw_x3D__x3D_(10 Ocak 2010))

³²⁸ Nuray Orun, "Çay Kanunu Değişmezse Batarız", Milliyet Gazetesi, 27 Mart 1993, [http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/dQ6bXF7fPFFhJ8lQzMzouw_x3D__x3D_\(10 Ocak 2010\)](http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/dQ6bXF7fPFFhJ8lQzMzouw_x3D__x3D_(10 Ocak 2010))

³²⁹ Kurulacak holdinge ortak olacak 25 çay firması şöyle sıralanıyor: Petek, Bereket, Çaycılar, Maltepe, Bey, Erdiñ, Okumuş, Yimpa, Ufuk, Kaçkar, Anadolu, Şen, Uzay, Dokumacı, Yalı, Nejat, Karaca, Ada, Kalender, Hantal, Artan, Sur, Çey, Ay, Kartaş.

kiralamayı önerirken, Akfa da fason kuru çay etimi yapabileceğini veya fabrikalarının karşılığında kuru çay almayı önermiştir.³³⁰

3092 sayılı kanunla birlikte çayda devlet tekelinin kaldırılarak özel sektöre açılması birçok kişi tarafından milat olarak yorumlanmıştır. Mesut Yılmaz, ayın özel sektöre açılışıyla ilgili kanunu savunurken ilerisi için şunları söylemiştir: “ *ve eğer umduğumuz sonuçlara ulaşırsa bunu mutlaka başka tekellerin kaldırılması da izleyecektir.* ” çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanı Mustafa Kalemli ise çay kanunuyla ilgili şu yorumu yapmıştır: “*Hele hükümet olarak aldığımız son kararlardan sonra, açtığımız bu yarışma ortamında çok daha iyiye gidecektir inancında ve ümidindeyim.* ” Bu dönemde çayın özel sektöre açılması umulan sonuçları vermemiş ve Ülker başta olmak üzere ilk kurulan firma olan AKFA dahil bir çok firma çay işinden çekilmiştir. Bunun nedenlerini 4 Kasım 1986 tarihinde milliyet gazetesinde “AKFA hükümete kırgın” başlıklı çıkan haberde “Hükümet devlete rakip olsun çayın kalitesini yükseltsin ay KİT’ini kırsın diye özel sektöre çay etme izni verdi. Ama zel firmalar devletin rekabetine dayanamadı” diye belirtilmiştir. Akfa firmasının sahiplerinden Recep Havuz aydan neden çekildiklerini şöyle açıklamıştır:

“Gerçi ayda umduğumuzu bulamadık, ama bizim hedefimiz hükümetin politikasıyla birlikte olayı yürütmektir. Halka inmekti amacımız, teşvik bunun için alınmıştı. Hükümet ayı doğrudan doğruya özel sektöre açtığına göre, özel sektörün derdini dinleyip ona yardımcı olması lazımdı. Devlet kademelerinden bankalardan yeterli orta vadeli kredi alınamadı, kısa vadeliyle meseleye girildi. Bunun sonucunda hayli miktarda faize boğulduk. 9 milyar liralık orta vadeli kredi kullanabildik, bunun da tamamının alamadan kısa vadeli kredilerle olayı gerçekleştirdik. Bunların çok yüksek orandaki faizleri malumunuz. Orta vadeli kredi yüzde 32 faizli ise, kısa vadeli yüzde 60’larda. Bu yükü müessese yükledi. Eğer tümü orta vadeli olsaydı, belki dayanma

³³⁰ AKFA günde 1.500 ton, Karay ise 900 ton yaş çay işleme kapasitesine sahiptir.

gücümüz daha fazla olabilirdi. Bir de eğer 10 fabrika yerine tek bir fabrika kurup ürettiğimiz çayı yüksek fiyata satabilseydik, bu sıkıntılar doğmazdı.”³³¹

Bu dönemde kapanan birçok firma çay firması, ÇAYKUR ile rekabet edememelerinin gerekçesini, ÇAYKUR’un varlığından dolayı maliyetleri “asgari” düzeye indirememeleri olarak tarif etmişlerdir. DPT Müsteşar yardımcısı İmdat Akmermer, yapılan bu kanunun ilk adım olduğunu ve bu kanunla uygulanan düzenlemelerin başka uygulamalarla devam etmesi gerektiğini söyler.

“12 Aralık 1984 gününü de kaplayan, altı ay önce yürürlüğe konulmuş olan 3092 sayılı ve çayda devlet tekeli kaldırıcı mahiyette olan çay kanunundan sonra bir dizi düzenlemelerin daha yapılması gerekmektedir. Devlet bunları süratle yapacak ve yapmaktadır. Mesela sözleşmeli personel istihdamının getirilmesi, özel sektörün bu sahalara girmesi, eğitime önem verilmesi, maliyeti azaltıcı tedbirlerin alınması gibi tedbirler öncelikle yürürlüğe konuldu.”

³³¹ “**AKFA Hükümete Kırğın**”, Milliyet Gazetesi, 04 Kasım 1986, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/Ukc_x2F_x2B_Weum1lcxdwETgOdw_x3D_x3D_ (10 Ocak 2010)

3.2.2.2.2.Kuralların Yeniden Oluşturulduğu Dönem (2000–2010)

1990'lı yılların ortalarında başlayan süreç, yeniden kuralların yaratıldığı, kurumsal-yasal düzenlemelerin gerçekleştirildiği bir süreç olarak tanımlayabiliriz³³². Bu dönemde daha önce özelleştirilmesi gündeme alınan KİT'lerin kısmen veya tamamen özelleştirilmeleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 1985 yılında Dünya Bankası desteği ile hazırlanan “Özelleştirme Arka Planı”nı takip eden yıl 3291 sayılı KİT özelleştirilmesi hakkında kanun çıkarılmıştır. Bu planda özelleştirilecek KİT'ler olarak Yem sanayi A.Ş.(YEMSAN), Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü(TİGEM), Et ve Balık Kurumu(EBK), *Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü(ÇAYKUR)*, Türkiye Gübre Sanayi A.Ş.(TŞFAŞ), Toprak Mahsulleri Ofisi(TMO) ve Türk Ziraat Dağıtım Kurumu(TZDK) sıralanmıştır. KİT'lerin özelleştirilmeleriyle ilgili olarak IMF'ye gönderilen³³³ niyet mektupları ve gözden geçirme çalışmalarında dolaylı destek politikalarının kaldırılacağı ve bu yolla devletin tarımsal ürünlerin üretim ve pazarlamasındaki payının daha da azaltılacağı, tarımsal KİT'lerin özelleştirmelerinin tamamlanacağı ifade edilmiştir. Bu doğrultuda TŞFAŞ, ÇAYKUR, TEKEL gibi KİT'ler özelleştirilecek ve bu alanlardaki sübvansiyonlar da süreç içerisinde kaldırılması³³⁴ taahhüt edilmiştir. Bu dönemin en belirgin özelliği olarak küresel piyasalarla bütünleşme sürecinde tarımın sermayenin yatırımları için cazip hale getirilmeye çalışılmıştır. Huricihan İslamoğlu'da bu süreci, serbest piyasa uygulamalarının öngördüğü tarımdaki nüfusun düşürülmesi hedefinin ötesine geçip tarımsal üretime, ürüne eğilme ve böylelikle tarımı dış ve içi sermayenin yatırımları için cazip kılma isteği olarak yorumlamaktadır.³³⁵

1999 yılının sonundan başlayan ve günümüze kadar uzanan süreç, tarımsal alanda kurumsal ve yasal düzenlemelerin daha da yoğunlaştığı bir yıl olarak tanımlanabilir.³³⁶ Bu dönemde bu konuda hazırlanan yasa tasarıları tarımda yeni bir

³³² Ercan, s:403

³³³ IMF ile toplam 1999–2008 yılları arasında gözden geçirmelere ilişkin olarak toplam 23 niyet mektubu gerçekleştirilmiştir.

³³⁴ Ulukan, s.118

³³⁵ Huricihan İslamoğlu ve Abdullah Aysu, “Çiftçinin Neo-liberalizmle İmtihani”, <http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani/> (25 Temmuz 2010)

³³⁶ Ulukan, s.13–114

sürece girildiğini işaret etmektedir. Ocak 2002 tarihli türün sektörünü serbestleştirmeyi amaçlayan Tütün Yasası, Nisan 2004 yılında düzenlenen Şeker Kanunu, Ekim 2006 tarihinde düzenlenen Tohumculuk kanunu olmak üzere 2009 yıllarında tarımla ilgili yasal düzenlemelerin sayısı giderek artmıştır. Bu tarihte Tarım ve Köyşleri Bakanlığı'nın köy kısmı devredilerek, Tarım ve Gıda Bakanlığı kurulması hakkında yasa tasarısı, Destekleme modelinin değiştirilmesi çerçevesinde tarımsal Havza Bazlı Destekleme Modeli ve aynı dönemde çayla ilgili Çay Kanun tasarısı yayınlanmıştır. Bu dönemde yapılan düzenlemeler teknik nitelikte, altyapısal bir düzenleme olarak karşımıza çıkarken bu altyapının diğer bir boyutu da, araştırma ve geliştirme yatırımlarıdır. Yani bugünkü dünya koşullarında üretime ürün düzeyinde müdahale etmektir³³⁷. Bu dönemde yapılan düzenlemelerin en önemli anlamı “tarımın bir yatırım alanı” haline getirilmesidir. Bunun için yapılması gereken düzenlemelerin en önemli gidişatı “tarımda şirketleşmedir”. Bu doğrultuda çiftçilerin üretim koşullarının son yıllarda giderek daha da kötüleşmesi, maliyetlerinin artması, desteklerinin kaldırılması, kredi piyasalarının özelleştirilmesiyle birlikte çiftçinin krediye ulaşmasının tapuya sahip olma koşuluna bağlı olması; çiftçinin hangi koşullarda üretime devam edeceğine dair önemli soruları ifade etmektedir. Huricihan İslamoğlu'nun yaptığı söyleşisinde Tarım Bakanı Mehdi Eker ile yaptığı görüşmenin sonucunda dile getirdikleri, tarımla ilgili nasıl bir yol izleyeceğine dair önemli ipuçları vermektedir. Bakan'ın görüşlerini İslamoğlu şöyle özetler:

“Tarımda küçük işletmelere yönelik olarak ve onların küçüklük dezavantajlarının aşılması doğrultusunda bir şirketleşme modeli öneriyor. Buna göre, çiftçiye tarlanızı ya bize ya bir başkasına satın ya da şirketleşin denecek. Çiftçinin payı elindeki toprak miktarına göre belirleneceği bir şirket seçeneği ortaya konuyor ve bu, küçük toprakların bir bütün içinde yer almasını sağlayacak bir çözüm olarak görülüyor.”

İslamoğlu'nun konuyla ilgili şu tespiti yapmıştır: *“Bu çözümün elinde 0-50 dekarlık toprak bulunduran çiftçilerin tasfiyesine yol açma olasılığı”*. Bu dönemde de maliyetlerin rekabet edebilir düzeyde düşürülmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda gerek

³³⁷ İslamoğlu ve Abdullah Aysu, s.20

Üretici gerek de işçiler açısından birçok düzenleme yapılmıştır. Bu dönem çay açısından önemli bir düzenleme olarak görülen “ay Kanun Tasarısı” üzerinden değerlendirilecektir. Tarım ve Köyişleri Bakanı Mehdi Eker’in şu sözü bu dönem için anlamlıdır. Eker, tarımda maliyet, pazar, fiyat, rekabet, standart, kalite gibi kavramların dikkate alınması gerektiğine işaret ederek, şöyle konuştu:

"nk dünyada artık bütün üreticiler sizin rakibinizdir ve artık bütün tüketicilerde sizin potansiyel mşterinizdir"³³⁸

Tablo 11: Yaş ay Alım ve Kuru ay retim Miktarları (Bin Ton)

Yıllar	Yaş ay Alım Miktarları			Kuru ay retim Miktarları		
	zel Sektör	ÇAYKUR	Toplam	zel Sektör	ÇAYKUR	Toplam
1996	186	527	713	35	100	135
1997	210	542	752	40	101	141
1998	261	718	979	50	130	180

³³⁸ “Bakan Eker: Türk Tarım Sektörü 70 Milyon İnsanı Besliyor”, Zaman Gazetesi, 22 Haziran 2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=998327&title=bakan-eker-turk-tarim-sektoru-70-milyon-insani-besliyor> (22 Haziran 2010)

1999	252	843	1.095	48	153	201
2000	259	499	758	49	91	140
2001	278	547	825	53	95	148
2002	238	552	790	45	94	139
2003	358	517	875	68	91	159
2004	522	587	1.109	99	107	206
2005	592	604	1.196	112	109	221
2006	494	627	1.121	94	115	209
2007	487	659	1.146	93	122	215
2008	467	650	1.117	89	124	213
2009	511	593	1.104	97	112	209

Kaynak: <http://www.biriz.biz/cay/istatistik/cayalimuretim.htm>

3.2.2.2.2.1. 2009 ay Kanun Tasarısı: Yeniden Yapılanma, Yeni istekler, Beklentiler

Ercan'ın son döneme dair şu tespitleri yapmaktadır; devlet-ekonomi ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi, zelleştirme ve finansal piyasaların liberalizasyonları yani piyasa yönelimli uygulamalar ile makro mekanizmaları oluşturması. Bu tespitler ışığında bakıldığında özneler arasında atışkaların, çelişkilerin ve birlikteliklerin yeni anlamlar kazanıldığı görülmektedir. ay piyasası açısından son döneme bakıldığında, özel sektörün bu alana girememesi ve ÇAYKUR'un varlığı bu zamana kadar en önemli sorunlar olarak tespit edilmiştir. Aynı zamanda da Türk ay pazarının büyümesi de bu sektörü cazip kılan nedenler arasında gösterilmektedir. 2009 yılı AYSIAD verilerine göre Türk ay pazarının büyüklüğü 1 Milyar TL'yi aşmıştır.³³⁹ Yeni bir döneme işaret eden 2009 ay Kanun Tasarısı, ay ile ilgili sermayenin yeni taleplerini ifade ederken aynı zamanda emekzerinde yeni denetim yollarını önermektedir. Belirli sermaye gruplarını temsil eden çay sermayedarlarının örgütlendiği rgtlerin³⁴⁰ beklentileri ay Kanun Tasarısıyla birlikte bir birlikteliği ifade etmektedir.

ay şirketleri önceleri ÇAYKUR'un zelleştirmesini isterken 2009 yılına gelindiğinde farklı taleplerde bulunmaya başlamışlardır. Ulusal ay Konseyi Başkan Yardımcısı ve AYSIAD Başkanı Rahmistn bu konuyu şöyle değerlendiriyor:

“Dünyanın kamulaştırmaya gittiği bir dönemde ÇAYKUR'un zelleştirileceğini düşünerek hesap yapmak çok mantıklı değil ve zelleştirme için daha uzun dönem beklemek gerekiyor. ÇAYKUR'un özelleştirilmesini beklemeyin, B planını devreye sokun.”³⁴¹

³³⁹ “Bu Kez ÇAYKUR'a değil Lipton'a Rakip”, 22 şubat 2010, <http://www.businews.eu/2010/02/bu-kez-caykur%E2%80%99a-degil-lipton%E2%80%99a-rakip/> (10 Mayıs 2010)

³⁴⁰ RİSIAD(st rgt TUSKON), MSIAD, AYSIAD. Bu örgütlerin kendisine çalışmanın sınırlarından dolayı ayrıntılı olarak girilmeyecektir.

³⁴¹ “Bu Kez ÇAYKUR'a değil Lipton'a Rakip”, 22 şubat 2010, <http://www.businews.eu/2010/02/bu-kez-caykur%E2%80%99a-degil-lipton%E2%80%99a-rakip/> (10 Mayıs 2010)

Diye açıklama yapmıştır. 1984 yılında çıkarılan yasayla birlikte sermayenin uluslar arası piyasaya açılmaması beraberinde sermaye grupları açısından yeni bir düzenleme ihtiyacını doğurmuştur. Bu da var olan 3092 sayılı yasanın devletin çay piyasasına müdahalesini etkin kıldığı için bu doğrultuda sermaye grupları ilk elden ÇAYKUR'un özelleştirilmesini isterken artık Mehmet Erdoğan'ın deyimiyle ÇAYKUR'un da içinde yer alacağı bir çay borsasının oluşturulmasını istemektedirler. Üstün, borsayı şöyle açıklıyor:

“Ürünün üretiminde, sanayisinde, pazarlamasında ve tüketiminde bir sıkıntı yoksa böyle bir çalışma yapmanın gereği yok. Ancak bizim tarladan başlayıp bardağa akıncaya kadar olan bölümünde çok ciddi sıkıntılarımız var. Bu yüzden de bu çalışmayı yapmak zorundayız. Ben aynı zamanda sanayici olduğumdan canım yanıyor.”

ÇAYKUR'un özelleştirilmesini istemeyen sermaye grupları aslında üretim maliyetleri olarak gördükleri yaş çay üreticisiyle uğraşmak istemiyor ve bu alanların devletin elinde kalmasını tercih ediyor. Rahmi Üstün ÇAYKUR'un özelleştirilmesiyle ilgili yaptığı bir söyleşide isteklerini şöyle dile getirmiştir: “ÇAYKUR'un imalat kısmının özelleşmesini istemiyoruz, ÇAYKUR'un pazarlama yapmasına gerek yok.”³⁴² Üstün, söyleşinin devamında çözüm önerilerini sunarak şunları eklemiştir:

“ÇAYKUR'un pazarlama yapmasına gerek yok, Çay pazarlamasına gerek yok. ÇAYKUR imalat yapsın pazarlamayı bir başkası yapsın. ÇAYKUR pazarlamadan zarar ediyor. Çiftçiye ilgilendiren kısmı ÇAYKUR'un imalat kısmıdır. Çiftçi ne düşünüyor. Bu fabrikalar özelleşirse ben çayımı satamam. Ya da daha düşük fiyatlardan satarım. Özel sektör beni mağdur eder gibi korkuları var. Dün ÇAYKUR vardı çayını da satamıyordu çiftçi. Çünkü şartlarına göre 400-500 ton çay işleniyordu. Şimdi 1 milyar 200 bin ton çay işleniyor. Yani bu özel sektörün sayesinde oldu. Şimdi ÇAYKUR'un imalat kısmı kalmalı yani fabrikaları kalmalı. Çiftçi çayını ÇAYKUR'a satmalı. ÇAYKUR pazarlamayı bırakmalı. Pazarlamayı bir başkası yapsın. ÇAYKUR'un pazarlama kısmı özelleşebilir. Zaten özelleştirmeden ÇAYKUR'u alacak olanlarında

³⁴²“ÇAYKUR Özelleşecek mi?”, <http://www.biriz.biz/cay/caykur/index.htm> (10 Haziran 2010)

fabrikalarına da pek fazla şeyi yok. İmalat ile pek fazla uğraşmazlar diye düşünüyorum. Onları ilgilendiren Pazar kısmıdır. O kısmı özelleştirilebilir. O özelleştirmenin çiftçiye ve bölgeye bir zararı yok artı karı olur. Yarın bir hükümet değişecek bugün bölgemizden bir Başbakan var diye belki özelleştirilmesi gecikiyor. Ama yarın bu iktidarlar kalıcı değil. Değiştiğinde bir başka bölgeden Başbakan olduğunda yıllardır bu devlet ÇAYKUR'un sıkıntısını çekmişler. ÇAYKUR'u özelleştirme kapsamına alır. Zaten 2013 gibi rakamlar konuşuluyor.”

Çay şirketleri böylelikle üretim maliyetlerini ve doğadan kaynaklı riskleri devlete yıkacak ve üretim maliyetlerinin yüksek olması³⁴³ nedeniyle daha karlı olarak gördükleri kuru çayın pazarlama ve dağıtım kısmının özelleştirilmesini istemektedirler. 2009 yılında hazırlanan Çay Kanun Tasarısı'nda bu beklentileri karşılamakta ve tasarıyla birlikte çay pazarına yeni yatırımların yapılması gündeme gelmektedir. Bu zamana kadar çay sektörüne yatırım yapan ve ayakta kalan büyük firmalara bakacak olursak eğer;

Lipton; 1986'da Türkiye çay pazarına girmiş ve şu anda 3 üretim, 4 de paketlenme fabrikası bulunmaktadır. Lipton 2009'da %16 büyümeyle 3,6 milyar lira ciro yapmıştır.

Coca Cola; Doğadan Çay ile Seylan tipi çay üretimi yapıyor. Coca Cola'da 2009 yılında %6,6'lık bir büyümeyle 2 milyar 408 milyon lira ciro yapmıştır.

Hindistanlı otomotiv üreticisi Tata, 1945'te kurulan ve 2000 yılında İngiliz çay şirketi olan Tetley'i 407 milyon dolara bünyesine katmış ve Türkiye'de de Doğuş Çay'a talip olmuştur.

³⁴³ Yaş çay taban fiyatının yüksekliği ve fabrikalarda çalışan işçilerin ücretlerinin yüksekliği çay şirketlerinin imalat kısmı için maliyetlerini arttırmaktadır. Zira 1984 sonrası çay pazarına giren çay firmalarının kapanmasının en önemli nedeni üreticilere yaş çay fiyatının ödenmemesidir. Özel sektörün o dönem en çok şikâyet ettiği şey de ÇAYKUR'un yaş çay taban fiyatını yüksek belirlemesiydi. Üreticiler yaş çay taban fiyatının yüksek olması nedeniyle bu fiyatın altına satış yapamıyor ve yaş çay üreticileri de çayını genellikle ÇAYKUR'a satmayı tercih ediyordu.

Ülker, Laurens Spethmann Holding³⁴⁴ adlı Alman ortağıyla anlaşarak bu sene Trabzon Arsin'de çay alım ünitesi oluşturacaktır. Ülker'in 2009'da gıda faaliyetlerinden elde ettiği ciro ise 8,8 milyar liradır.

Mehmet Erdoğan, "Sektörümüzü, malımızı ve bölgemizi değer kaybetmeyen hale getirmek zorundayız" derken kastettiği, Türk çay pazarının yeni yatırımları açılması ve Türk çayının markalaşarak dünya çay pazarlarında rekabet edilebilirliğinin sağlanmasıdır. Son dönemde Çay Kanun Tasarısı'nın gündeme gelmesiyle birlikte çay pazarına talipler artması bu niyeti ifade etmektedir. Yeni taliplerden biri de Alman ortağıyla Türkiye çay piyasasına giren Ülker firması olmaktadır. Ülker, 1984 sonrası çay üretimine girmeyi denemiş ancak bu alanda başarılı olamamıştır. Dolayısıyla da bu alandan çekilmiştir³⁴⁵. Daha sonra siyah çay pazarında payı %1 olan Oba Çay'ı ve bitki ve meyve çaylarındaki payı %1,9 olan Doğa Bitkisel Ürünleri olarak çay pazarına tekrar girmiştir. Ülkerin yaptığı, ÇAYSIAD başkanı Rahmi Üstün'ün deyimiyle B planını uygulamaktır. Yani rekabet edebilirlik için yabancı bir firma ile anlaşarak ortak üretim yapmaktır. Yıldız Holding' bu doğrultuda somut adımlar atmış ve Almanya'nın çay markalarıyla tanınan Ostfriesische Tee Gesellschaft firmasının sahibi Laurens Spethmann Holding AG & Co. KG (LSH) ile ortaklık kurduklarını açıklamıştır. Ülker, 2009 yılında Alman çay şirketiyle başlanan görüşmelerini Mart ayında tamamlayarak siyah çay ve bitki çayı alanlarında faaliyet göstermek üzere Milford Yıldız şirketinin kurulduğunu ilan etmiştir. Milford Yıldız şirketi, yeni bir üretim tesisi kurarak ve Trabzon Arsin'de³⁴⁶ bir çay alım ünitesi açarak faaliyete başlayacağını açıklamıştır. Ülker'in şimdilerde tekrar bu alana girmek istemesinin en önemli nedenlerinden biri, üretim kısmından çekilerek çayın verimini etkileyen doğal koşullar ve emek gücü gibi

³⁴⁴ Almanya çay pazarında önemli bir paya sahip olan Laurens Spethmann Holding(LSH)'in ürünlerinin % 95'i poşet çaylardan oluşuyor ve şirket uzun zamandır Türkiye pazarıyla ilgileniyor. Ayrıntılı bilgi için bkz: <http://www.lsh-ag.de/en/home/start> (10 Haziran 2010)

³⁴⁵ Daha önce Yıldız Holding ile çay pazarında faaliyet gösteren Ülker, ilk önce Kopuz Gıda'ya ait Tadım Çay'ın % 50 hissesini alarak şirkete ortak olmuş ve Ülker Natura, Halk Çay ile Bizden Biri markaları altında ağırlıklı siyah dökme çay üretimini denemişti. Fakat bu alanda istediği büyümeyi elde edemeyerek şirketteki hisselerini ortaklarına devretmişti.

³⁴⁶ Trabzon Arsin'de çay yetiştirilmiyor. Bu durumda da neden bu bölgenin seçildiği yönünde soru işaretleri doğuyor. Arsin, hem organize sanayi bölgesi hem de liman ve hava ve kara yolları açısından da önemli bir yer. Dolayısıyla bu bölgenin seçilmesi ile hem ucuz işgücü hem de çayın taşınması açısından stratejik bir tercih yapıldığı anlaşıyor.

maliyet artırıcı unsurlarla uğraşmadan kuru çayı pazarlamak ve dağıtmaktır. Trabzon Arsin gibi çayın yetişmediği, üreticiden uzak, serbest bölgede paketleme fabrikası kurması buna dair güçlü sinyaller vermektedir. Dikkat çeken diğer bir önemli gelişme ise Rize Ticaret Borsası tarafından hazırlanan Çay Kanun Tasarısı'nın 17/4 Yeni Pazarlar başlıklı maddesinin Ülker'in Arsin'i seçme nedeniyle örtüşecek bir düzenleme olmasıdır. Maddede şöyle deniyor: "Uluslararası pazarlarda yeni markalar oluşturmak, imaj yenilemek gayeleriyle, farklı ülke ürünleriyle asgari %50 oranında Türk çayı ile harman yapmak suretiyle ve sadece serbest bölgelerde paketleme ve satış yapılacak ürünler ve tesisler için ne tip bir ruhsatlandırma yapılacağı, hangi tür teşviklerin kullanılacağı ve bu teşviklerin hangi kaynaklardan temin edileceği, Kurul tarafından çıkarılacak yönetmelikle belirlenir."

Tüm bu bilgiler ışığında Çay Kanun Tasarısı'nın ayrıntılı bir şekilde ele alınması bundan sonraki tartışmalar açısından da önem arz etmektedir. Bu çalışma da Çay Kanun Tasarısı değerlendirilirken temelde devletin değişen işlevlerinin nasıl tanımlandığı, rekabet çerçevesinde sektörün nasıl düzenlenmek istendiği ve çay üreticisi ve işçileri açısından nasıl sonuçları olacağı tartışılmıştır.

3.2.2.2.1.1.Çay Kanun Tasarısı Kim İçin?

Çay Kanun Tasarısı, çayın neoliberal piyasalara sunulması, çay üreticileri, çay işçileri ve tüketici-halk için çok önemli değişiklikler getirmektedir. Tasarayı hazırlayan Rize Ticaret Borsası başkanı Mehmet Erdoğan bunu şöyle ifade ediyor:

“Ben bir sanayici olarak, Mehmet Erdoğan olarak, Ticaret Borsası Başkanı olarak şunu net olarak söylüyorum; çay kanunu ve emtia borsası Türk çaycılığına bir sistem ve adalet getirecektir.”

Ulusal Çay Konseyi Yönetim Kurulu Başkanı Ali Bayramoğlu da Erdoğan’ın bahsettiği adalet’i tarif ediyor:

"Sektörde bugün geline durumda tarladan markete kadar bir düzenleme ihtiyacı var. Kuru çay, ülkemizde 2 milyar dolarlık bir sektör. Bu Türkiye bütçesinin binde 4'ünü oluşturuyor. Yani hiç azımsanmayacak kadar önemli. Dolayısıyla bu kadar önemli bir sektörde tek merkezli bir mekanizma oluşmadığı zaman sorun olur."

Tasarıyla, çay, üretiminden tüketimine giden süreçte yeni aktörleriyle yeni bir düzene girecektir. AKP iktidarının teşvikiyle Dünya çay piyasaları³⁴⁷ izlenerek, Rize Ticaret Borsası³⁴⁸ ve Ulusal Çay Konseyi³⁴⁹ tarafından hazırlanan tasarıyla, çayda

³⁴⁷ Özellikle Sri Lanka, Hindistan ve Kenya’da çay sektörü izlenmiş ve tasarı adı geçen ülkelerdeki düzenlemeler örnek alınarak hazırlanmıştır.

³⁴⁸ Rize Ticaret Borsası 1995 yılında kurulmuştur. Borsaya, Rize ili dahilinde çay, fındık, kasaplık canlı hayvanlar, et, bağırsaklar, deri, yumurta, bal, un ve yapağı ile üreten Gerçek ve Tüzel kişiler üye olabilmektedir. Üye sayısı 350 civarında olan Borsada, üyelerin çoğunluğunu Çay üretimi ve Pazarlaması yapan firmalar oluşturmaktadır. Borsanın başkanlığını şu anda Mehmet Erdoğan yürütmektedir. Mehmet Erdoğan, aynı zamanda MÜSİAD eski Rize Şube Başkanı’dır. Ayrıntılı bilgi için bkz:

<http://www.rtb.org.tr/rtboda/tarihce.asp>

³⁴⁹ 2008 yılında kurulan Ulusal Çay Konseyi, merkezi Rize’de olan 5488 sayılı Tarım Kanununda belirtilen ulusal tarım politikaları çerçevesinde çalışmalar yapmak üzere yaş çay üreticileri ile yaş çay bitkisinden elde edilen asıl ve yan ürünlerin ticaretini yapan tüccarlar, sanayiciler ve/veya bunların oluşturdukları birlikler, dernekler, kooperatifler ve birlikleri ile çay bitkisiyle ilgili araştırma ve eğitim kurumları, meslek odaları ve sivil toplum kuruluşlarının bir araya gelerek oluşturdukları bir kuruluştur. Konsey çalışma gruplarına göre tarım alt grubu, sanayi alt grubu ve araştırma ve meslek kuruluşları alt

yeniden yapılandırma sürecine girilmektedir. Tasarı, sermayenin çayla ilgili yeni taleplerini de gündeme getirmektedir. Çay piyasasında sermaye lehine düzenleme yapılması için Rize Ticaret Borsası ve MÜSİAD yoğun kampanyalar yürütmektedir. MÜSİAD Rize Şube Başkanı Cem Temizel bu konuyu şöyle ifade etmektedir:

“Çay yoksa bizler de olamayız. Bölgemizde çay, ticaretin de sosyal yaşamın da temel unsurudur. Bu nedenle herkesi ilgilendiren çay konusunda yaşanan sıkıntıların çözümü için atılan adımlar çok önemlidir.”

Bunlardan en fazla öne çıkanlar şunlardır: yaş çay yaprağı toplayan üreticilerin işçileşmesi; ÇAYKUR'un yerine düzenleyici bir üst kurulun oluşturulması; çay borsasının kurulmasıyla çayın üretimden tüketime giden sürecin yeni aktörlerle birlikte yeniden şekillenmesi. Tasarı'nın 'amaç ve kapsam' kısmında bu alanlara dair düzenlemelerin olacağı açıkça belirtilmektedir. İlgili maddeye göre;

“Bu Kanun, çay tarım alanlarının tespitini, yaş çay müstahsillerinin ve çay üreticilerinin hak ve yükümlülüklerini, kuru çayın ürün ihtisas borsası kanalıyla satışını, destekleme şartlarının belirlenmesini, çay piyasasının düzenlenmesi ve denetlenmesi ile Çay Piyasası Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun kuruluş ve görevlerini ihtiva eder³⁵⁰.”

Tasarı'nın 12 bölüm, 22 madde ve 8 geçici maddeden oluşması, yürürlükteki Çay Kanunu'nun bir paragraflık uzunluğuna³⁵¹ göre çok daha detaylandırıldığını göstermektedir.

gruplarından oluşmaktadır. Şu anda Konsey Başkanlığını yürüten Ali Bayramoğlu, Eski MÜSİAD Başkanı ve AKP Rize Milletvekilidir.

³⁵⁰ 2009 çay kanun tasarısı, Madde 1/1

³⁵¹ 1984 yılında çıkarılan 3092 sayılı kanun çayın üretim, dağıtım ve pazarlamasını gerçek ve tüzel kişilerin yapabileceğini düzenlemektedir.

3.2.2.2.1.2.Çay İhtisas Borsası

Kanun tasarısıyla birlikte göze çarpan en önemli değişiklik Çay İhtisas Borsası'nın kurulmasının öngörülmesidir. Sermaye gruplarının çay borsası oluşturulmasına dair talepleri yeni değil 1990'lı yıllara kadar dayanmaktadır. 1993 yılında ÇAYKUR Genel Müdürü Tuncer Ergüven, piyasaya kontrolsüz kuru çayın girişini önlemek için kuru çay borsası oluşturma çalışmalarına başladıklarını açıklamıştır³⁵². Bunun yanında 10 Ağustos 1992 yılında Milliyet gazetesinin “Çaycılar Holding Kuruyor” başlıklı haberinde Çay İşletmecileri Derneği Başkanı Cemil Tüysüz de çay ihtisas borsasının kurulmasını dile getirmiştir. Habere göre Cemil Tüysüz şu açıklamayı yapar; kutulama, ambalajlama ve pazarlama işlemlerini gerçekleştirecek olan şirketin³⁵³ 3-5 yıl sonra bir anlamda ‘kuru çay borsası’ işlevi göreceğini belirtir.³⁵⁴ Çay işletmecileri Derneği, özel çay işletmecilerinin üye olduğu bir kuruluş olarak, o dönemde sıkça ÇAYKUR'un özel sektör işletmelerini zora soktuğunu dile getiriyorlardı. Bunun gerekçesini de özel çay işletmelerinin üreticiye ödedikleri fiyatı ÇAYKUR'a göre belirlemek zorunda kalmaları sebebiyle paketledikleri çayı ucuza sattıkları için zarar ettiklerini gösteriyorlardı. Yani buradaki öncelikli istekleri, ÇAYKUR'un özelleştirilmesiydi.

Bugün ise Çay İhtisas Borsası'nın kurulması gerekliliğini dillendiren MÜSİAD ve Ulusal Çay Konseyi, Türk çayının uluslararası alanda rekabet edebilirliğini sağlamak ve ihrac potansiyelini arttırmak için emtia borsasının kurulmasını istemektedirler. Daha açık bir ifadeyle yaş çayı alıp işleyen çay firmalarının dünyadaki çokuluslu çay tekelleriyle rekabet edebilmelerinin koşullarının sağlanmasını istemektedirler. Çay Borsası, ihracata yönelebilmek için önemli bir yapı olarak ifade ediliyor. Çünkü dünyada en çok çay ihracatı yapan ülkelerde borsa var. Bunun için de en önemli

³⁵² “Çay Borsası Kuruluyor”, Milliyet Gazetesi, 26 Temmuz 1993, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/0loRDECff4_x2F_AT2T3DV8PiA_x3D_x3D (10 Haziran 2010)

³⁵³ Bahsedilen şirket, bölgedeki 25 işletmenin ortak olacağı 250 milyar lira sermayeyle kurulması öngörülen holdingdir.

³⁵⁴ Nuray Orun, “Çaycılar Holding Kuruyor”, 10 Ağustos 1992, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/UUJt2hbrOwn_x2F_k4lpdWsFTQ_x3D_x3D (10 Haziran 2010)

avantajlarının Türk çayının organik çay olmaya uygunluğu³⁵⁵ dünya çay piyasalarında rekabet için bir avantaj olarak değerlendirilmektedir.³⁵⁶ Organik çayın yanı sıra çay borsalarında butik-niş marketler³⁵⁷ de hedeflenmekte ve buna yönelik çalışmalar³⁵⁸ yürütülmektedir. Tasarının “Çay İhtisas Borsası, Kuruluşu, İşleyişi ve İşlem Yapma Zorunluluğu: Borsanın kuruluşu” başlıklı 12. maddesinin 1. bendinde şu söylenmektedir: “Ekonomik gereklilikler gözetilerek güven, serbest rekabet ve istikrar içinde çay ürününün arz ve talebini buluşturmak.” Rekabet edememelerinin önündeki en büyük engel ise Türkiye’de çay üretim maliyetlerinin yüksek olmasıdır. Çay borsasının en büyük işlevi, rekabet edebilirliği sağlamak olacaktır. Çay üreten diğer ülkelerdeki çalışanların saatlik ücretlerine bakınca da bu durumun nedeni açıkça görülmektedir. Türkiye’de çalışanların saat ücreti 6,92 iken Çin’de 0,64, Hindistan’da 0,49 ve Sri Lanka’da 0,40’dır. Emtia Borsası, dünyada, alıcı ve satıcının bir araya gelerek rekabet ortamında fiyatın belirlendiği yerdir. Çay ihtisas borsası ise arz ve talebin dengelendiği, hangi kalitede ne kadar çaya ihtiyaç olduğunun belirlendiği, alıcı ile satıcıyı bir araya getirip kaliteyi ön planda tutarak rekabet ortamında fiyatın belirlendiği sistemdir.³⁵⁹ Oluşturulacak olan borsanın amacı, Rize Ticaret Borsası tarafından hazırlanan Çay Borsasının Değerlendirilmesi adlı metinde³⁶⁰ şöyle belirtilmektedir: Borsanın asıl amacı üretici, imalatçı, paketlemeci, satıcı ve tüketicinin haklarını korumaktır. Ancak, çay borsası yoluyla çiftçiye verilen fiyatın ve işçiye verilen ücretin “borsada rekabet koşullarında belirlenmesi” yani rekabet edebilecek düzeye düşürülmesinin amaçlandığı açıktır.

³⁵⁵ Kışın kar yağdığı için çay bitkisi suyun altında kalıyor ve zararlı böcekler yaşayamıyor. Dolayısıyla herhangi bir kimyasal ilaç kullanılmıyor.

³⁵⁶ Organik çay pazarını hedeflemelerinin bir nedeni de organik ürünlere olan talebin artmasıdır. Dünya da çay borsalarında siyah çay 30 dolardan satılırken organik çay 100 dolardan satılıyor.

³⁵⁷ Niş pazarlama, benzer karakteristik ve ihtiyaçları olan, fakat bu ihtiyaçları tatmin edilmemiş küçük bir gruba farklılaştırılmış ve çok sayıda alternatifi bulunmayan ürünlerin sunulmasıdır. Niş pazar ise, gereksinimleri tam olarak karşılanamayan küçük bir müşteri grubunun isteklerini daha iyi karşılayabilmek için belirlenen çok dar kapsamlı, küçük bir pazarı ifade ediyor. “**Niş Pazarlama Nedir?**”, http://www.kobifinans.com.tr/tr/bilgi_merkezi/020311/501 (10 Haziran 2010)

³⁵⁸ Beyaz çay üretimi niş pazarlar için iyi bir örnektir. Çünkü beyaz çayın çok fazla üretimi yapılamamaktadır.

³⁵⁹ “**Türk Çaycılığında Sistem**”. Rize: Rize Ticaret Borsası ve Ulusal Çay Konseyi Yayını, 2009.

³⁶⁰ “**Çay Borsasının Değerlendirilmesi**”, <http://www.biriz.biz/cay/cayborsa/CayBorsaDegerlendirme.htm> (10 Haziran 2010)

Çay borsasının kurulacak olmasıyla birlikte üretimden tüketime giden süreç yeniden düzenlenerek, sürece yeni aktörlerin eklenmesi öngörülmektedir. Tasarı'ya göre üretimden tüketime giden süreçte aktörler şöyle tarif edilmektedir: yaş çay üreticisi³⁶¹, kuru çay üreticisi³⁶², broker³⁶³, akredite alıcı³⁶⁴, paketçi³⁶⁵, imalatçı³⁶⁶, depolama³⁶⁷ ve tüketici. Çay ihtisas Borsasının çalışması ise Rize Ticaret Borsası ve Ulusal Çay Konseyi'nin hazırladığı "Türk Çaycılığında Sistem" adlı broşürde şöyle tarif edilmektedir:

1. Üretilen kuru çaylar, satıştan önce broker firmanın deposuna gelir,
2. Broker firma harman yapmadan, ayrı ayrı gelen çayları 3 hafta boyunca satışa hazırlar,
3. Kuru çaylar laboratuvarlarda analizi yapılarak, kalitesine göre takribi satış fiyatı belirlenir,
4. Alıcılara numuneler gönderilir ve broker firmalar satış kataloğu³⁶⁸ hazırlar,
5. 3. haftanın sonunda satıcı ve alıcı firmalar borsada bir araya gelir,
6. Satış esnasında açılış fiyatı anons edilir, daha sonra en yüksek fiyatı veren alıcı çayı satın alır,

³⁶¹ Yaş çay yaprağını toplayan küçük üreticiler.

³⁶² Yaş çay yaprağını işleyerek kuru çaya dönüştüren firmalar.

³⁶³ Kuru çayı borsa kanalıyla satılmasına aracılık yapan tüzel kişi, borsa simsarı

³⁶⁴ Borsadan kuru çayı satın alacak olan gerçek veya tüzel kişi

³⁶⁵ Borsadan alınan kuru çayı ambalajlayarak piyasaya arz eden gerçek veya tüzel kişi

³⁶⁶ Yaş çay ve kuru çayın üretim aşamalarında kullanılan teknik ürünleri üreten gerçek ve tüzel kişi

³⁶⁷ Broker tarafından işletilen satışa hazır kuru çayın bekletildiği depolar

³⁶⁸ Kataloglarda; çayın miktarı, hangi bölgenin çayı olduğu, hangi nevi çay olduğu, ambalaj şekli gibi çaya ait özellikler belirtilir.

7. Satışı takip eden 7 gün içerisinde alıcı, çayın parasını broker'a öder,

8. Broker firma, tahsilatı takip eden en geç 7 gün içerisinde fabrikaya kuru çay bedelini, fabrika da tahsilatını yaptığı günden itibaren en geç 15 gün içerisinde yaş çay bedelini yaş çay üreticisine öder.

Bu süreçte yer alan her bir aktör, birbirine bağlı olarak faaliyet yapmak zorundadır. Bir firma ile sözleşme yapmayan yaş çay üreticisi, topladığı çayını satamayacak ve çayı elinde kalacaktır. Yaş çayı alıp, işleyerek kuru çaya dönüştüren firmalar ürettikleri kuru çayın tamamını borsada satmak zorundadır. Borsada kuru çay satışı yalnızca lisanslı broker firmalar tarafından yapılacak; kuru çay alımını da yalnızca lisanslı akredite alıcı firmalar yapabilecektir. Dolayısıyla bu süreçteki her bir özne bir diğerine bağımlı hale gelecek, böylece bu zincirin dışında kalanlar çay üretiminin dışına itilecektir. Bu süreçten en olumsuz şekilde etkilenecek olanın, üretim zincirine giremeyenler kadar zincirin ilk halkasında yer alan yaş çay üreticisinin olacağı açıktır. Abdullah Aysu'nun da belirttiği gibi fabrikalar sermaye kullanmadan para kazanacak ve yaş çay üreticisi çay fabrikalarını finanse edecektir. Yaş çay kotası başlıklı 12. maddenin 5. fıkrasında" "(...) Kuru çay işleyenlere verilen yıllık kota miktarının on ikide biri oranında her üretici o ay içinde borsada satışa arz edebilir (...)" hükmüne göre; çay işlenerek kuru çaya dönüşmeden ve satılmadan yaş çay üreticisine ödeme yapılmayacak ve yaş çay üreticisi teslim ettiği çayın bedelini 12 ay taksitle alabilecek.³⁶⁹ Açıkça görülmektedir ki; Çay İhtisas Borsası'nın kurulması, yaş çayı işleyerek kuru çay haline getiren firmaların lehinedir.

³⁶⁹ Abdullah Aysu, "Çayda Şirketler Egemen Kılınıyor", 11 Ocak 2010, <http://bianet.org/bianet/bianet/119377-cayda-sirketler-egemen-kiliniyor> (11 Ocak 2010)

3.2.2.2.1.3.Yaş Çay Fiyatının Belirlenmesi

Çay tarımının doğu Karadeniz bölgesinde yayılmasıyla birlikte ortaya çıkan en önemli sorun; üreticiler tarafından toplanan yaş çayın çay fabrikalarına nasıl satılacağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretici için çay tarımına devam edebilmesi için yaş çay bedelinin asgari geçimini sağlayacak düzeyde belirlenmesi önem taşımaktadır. Bölgede devlet destekli olarak yetiştirilmeye başlanan ve gelişen çay tarımında yaş çay alıcısı konumunda olan en önemli kişi devletin kurumlarıdır. Süreç içerisinde değişen alım politikaları sebebiyle yaş çayı alan ve fiyatı belirleyen kurumlarda değişmiştir. Yaş çay fiyatının belirlenmesi konusunda kurumların değişmesi aynı zamanda uygulanan tarım politikalarıyla birebir alakalı ve o doğrultuda belirlenmektedir.

Yaş çay yaprağı fiyatlarının belirlenmesiyle ilgili ilk yasal düzenleme 1940 yılında düzenlenen 3788 sayılı yasadır. Yasanın 11. maddesine göre, çay üreticisinden satın alınacak yaş çay yaprağı fiyatlarının her yıl seçilecek 5 kişilik bir heyet tarafından saptanması kararlaştırılmıştır. Bu heyet, bölgesel ziraat odasının seçeceği çay üreticilerinden iki, ticaret odasından bir, ziraat vekaleti ve devlet ziraat işletmeleri kurumu temsilcisi olan birer kişiden oluşmaktadır. Heyetin oluşumu ve çalışması ziraat vekaleti tarafından yürütülmektedir.

Yaş çay yaprağının alımı konusunda yapılan ikinci yasal düzenleme ise 1942 yılında çıkarılan 4223 sayılı yasadır. Bu yasa ile yaş çay taban fiyatını belirleme yetkisi gümrük ve tekel bakanlığı ile tekel genel müdürlüğü olmuştur. Bu yasa çıktığı zaman çayın pazarlaması da devlet ziraat işletmeleri kurumundan tekel genel müdürlüğüne verilmiştir. Bu dönemde fiyat belirleme konusunda oluşturulan heyet ziraat vekaleti ve gümrük ve tekel bakanlığınca yürütülmüştür. 1949 yılında devlet ziraat işletmelerinin görev ve yetkileri tekel genel müdürlüğüne geçince, fiyat belirleme heyetinin sayısı altıya inmiştir.

1971-73 yılları arasında yaş çay yaprağı alım fiyatı, tarım ile gümrük ve tekel bakanlıklarının önerileri doğrultusunda bakanlar kurulunca belirlenmiştir.

1973 yılından itibaren yaş çay yaprağı fiyatları, çay kurumu genel müdür, iki genel müdür yardımcısı, birer de tarım, maliye, gümrük ve tekel bakanlıkları ile ziraat odaları birliği temsilcisinden oluşan çay kurumu yönetim kurulunun teklifi ile bakanlar kurulu kararnameleriyle belirlenmiştir. Kit hakkındaki 44o sayılı yasa ilke olarak bu kurumların ürettikleri mal ve hizmetlerin fiyatlarını serbest olarak belirleyebileceğini öngörmüştür. Eğer üretilen mal ve hizmetler temel mal ve hizmetler ise bunların fiyatlarının gerektiğinde hükümet tarafından saptanabileceğini bir kurala bağlayan yasa gereği çay alım fiyatlarını (tekel maddesi olduğu için) hükümet belirlemiştir.

Yaş çay yaprağı 1984 yılından sonra destekleme alımları kapsamında çıkarıldığı için, alım fiyatlarını ÇAYKUR yönetim kurulu belirlemektedir. Fiyatların belirlenmesi yine de hükümetin kararları doğrultusunda olmaktadır.

Oluşturulacak borsa ile birlikte her yaş çay üreticisinin üretim yapamamasının yanında³⁷⁰, bir diğer önemli sorun, yaş çay taban fiyatının kimin tarafından belirleneceğidir? Yaş çay üreticisine her sene verilen yaş çay taban fiyatı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından açıklanan fiyat üzerinden ÇAYKUR'un yaş çay alımı yapması, yaş çay üreticisi için bir güvence olarak görülüyordu. Borsanın oluşturulması durumunda yaş çay taban fiyatı ortadan kalkacak. Üreticiye yapılacak ödemeler borsada çay şirketlerinin³⁷¹ birbirleriyle rekabet koşullarında belirlenecek. Oluşturulacak yeni sisteme göre, kuru çay borsada satıldığı anda yaş çay bedeli belirlenen orana göre hesaplanacak ve daha iyi yaprak satan üretici, çayı borsada daha yüksek fiyata satılacağı için diğerine göre farklı miktarda para alacaktır. Borsada oluşacak fiyatın yaş çay üreticisi için düşük ve her üretici için farklı olacağı açıktır. Rize Ticaret Borsası'nın emtia borsalarına ilişkin sunumunda ifade ettiği 'ticaretin altın kuralı' bunu açıkça

³⁷⁰ Yaş çay üreticilerinin tamamının bugün kayıtlı rakamlarla 204 bin üreticinin kayıtdışı unsurlar göz önüne alındığında mevsimlik, sezonluk işçiler ve kayıt dışı tarlaları işleyen üreticilerle birlikte 2 milyona yaklaşmaktadır.

³⁷¹ Ulusal ve uluslar arası çay şirketlerinin.

göstermektedir: “Satıcılar rekabet ederse fiyat düşer, alıcıların rekabet ettiği ortamda fiyat yükselir.” Bu altın kuralda bahsedilen bu firmaların ‘minimum maliyet maksimum kar’ anlayışıdır. Bu aynı zamanda kapitalizmin de altın kuralıdır. Aynı zamanda borsanın oluşturulmasıyla birlikte çay sanayicileri; finansman, pazarlama, tahsilat, teminat gibi yükümlülüklerden kurtulacaklardır. Sonuç olarak da bu kuralın uygulanmasıyla en çok çay sanayicileri mutlu olacaktır.

3.2.2.2.1.4.Çay Üst Kurulu

Tasarı’yla ilgili dikkat diğer bir düzenleme ise ‘Çay Düzenleme ve Denetleme Kurulu’nun kurulacak olmasıdır.³⁷² Neoliberal yapısal uyum programının getirdiği ‘üst kurullar’ burada da görülmektedir. Kurulun görevi, çay borsasının düzenlenmesi ve denetlenmesi, ruhsatlandırma, kota belirleme gibi işlerdir. Kurulla birlikte ÇAYKUR özelleştirilerek çay üretim zincirinde çay üreten diğer firmalardan biri haline gelecektir. Tasarı’da ÇAYKUR’un adının geçmemesi bunu açıkça göstermektedir. Tasarı yasalaştığı zaman ÇAYKUR’un yaş çay üreticilerinden çay alıp almayacağı³⁷³ ve ÇAYKUR fabrikalarında çalışanların durumlarının ne olacağı büyük bir soru işaretidir.

Daha önceki deneyimlere bakacak olursak, Tekel’de 2002 yılında yürürlüğe giren “Tütün Yasası” ile Tekel destekleme alımlarından çekilmiş ve son kez 2009 yılında alım yapmıştır. Tekel fabrikalarının özelleştirilmesiyle fabrikalarda çalışan işçiler 4/C³⁷⁴ adı altında ‘geçici işçiler’ statüsüne alınarak kazanım ve haklarının çoğunu kaybetmişlerdir. Kamu İktisadi Teşekkülü olarak faaliyet gösteren ÇAYKUR da, Tekel’in yaşadığı süreçlerin benzerini geçirecek ve dolayısıyla özelleştirilecektir. Yaş

³⁷² Çay kanun tasarısı, Madde 3/1

³⁷³ Diğer Kamu İktisadi Teşekkülleri gibi ÇAYKUR’da yaş çay üreticilerinden destekleme alımları yaparak çay tarımı yapan üreticileri güvence altına almaktadır.

³⁷⁴ 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu 4. maddesine göre kamu hizmetlerini gerçekleştirenler memur (4/A), sözleşmeli personel (4/B), geçici personel (4/C) ve işçiler (4/D) olarak dört farklı statüye ayrılmışlardır.

ay üreticisi ve ÇAYKUR bünyesinde çalışanlara dair verilen güvenceler geçersiz olacak ve ÇAYKUR'un çay üreticisi bir firmadan farkı olmayacaktır. Tekel işçilerinin direnişiyle birlikte ortaya çıkaran süreç, çayın geleceğine ilişkin önemli ipuçları vermektedir.

3.2.2.2.1.5.Yaş Çay Sözleşmesi

Kanun tasarısıyla birlikte gelen diğer bir değişiklik, yaş çay sözleşmesi adında bir maddenin yer almasıdır. Tasarının 15. maddesinin 10. ve 11. bendine göre yaş çay sözleşmesi tanımı şöyle yapılmaktadır:

“Kuru çay üreticilerine tahsis edilen kotalar için gerekli yaş çayın temini amacıyla kuru çay üreticileri ile yaş çay üreticileri arasında sözleşme düzenlenmesi zorunludur. Yaş çay üreticisi dilediği kuru çay üreticisi ile sözleşme akdederek yaş çayını satma hakkına sahiptir. Sözleşmeler asgari bir yıllık yapılır. Yaş çay üreticisi ile kuru çay üreticisi arasında akdedilecek sözleşmenin içerik ve şekli, tip sözleşme halinde Kurul tarafından hazırlanır, özel hükümler ise taraflar arasında belirlenir. Sözleşmenin parsel bazında yapılması esastır. İki dekarın altındaki parsellerde en fazla bir sözleşme yapılabilir. Bu miktarın üzerindeki alanlarda, hudutları netleştirilmiş olmak kaydı şartıyla birden çok sözleşme yapılabilir.”

Maddeye göre, yaş çay yaprağı toplayan çiftçilere çay şirketleriyle asgari bir yıllık sözleşme yapma zorunluluğu getirilmektedir. Yaş çay üreticisinden ne kadar çay alınacağı konusu da çay şirketleri lehine düzenlenmiştir. Tasarı'nın 2. maddesindeki³⁷⁵ kota tanımlamasına göre yaş çay işleme ve kuru çay elde edebilme miktarlarının kurul tarafından kuru çay üreticilerine yıllık bazda verileceği ifade edilmektedir. Madde 15'de³⁷⁶ de, kuru çay üreticilerine günlük yaş çay işleme kapasiteleri yanında satın alabilecekleri yaş çay kotası verileceği belirtilmektedir. Kuru çay üreticilerine de bu kapasiteyi kullanmak ve yaş çay üreticileriyle yaptıkları sözleşme doğrultusunda ürünleri alma zorunluluğu getirilmektedir. Böylece sözleşmeli çiftçiye dönüşen yaş çay yaprağı toplayan çiftçiler kuru çay üreticisi firmalarla sözleşme yapmadığı zaman çay tarımını gerçekleştiremeyecek. Çay tarımı yapamayan çiftçi de toprağını ekemeyecek;

³⁷⁵ Çay Kanun Tasarısı, Kota: Madde 2/y

³⁷⁶ Yaş çay kotası: Kurul, üreticilere ait fabrikaların günlük yaş çay işleme kapasitesini bilimsel kriterler kullanarak günlük ve yıllık olarak tespit eder. Üreticilere, kapasiteleri oranında satın alabileceği maksimum yaş çay kotası verilir. Üreticiler, bu kapasiteyi kullanmak ve sözleşme yaptığı müstahsillerin sözleşme kapsamındaki ürünlerini satın alarak işlemek zorundadır. Aynı şekilde müstahsiller, yapılan sözleşmeye istinaden taahhüt ettiği yaş çay miktarını üreticiye teslim etmek ve satmakla mükelleftir. (Madde 15/1)

işsizlik ve göç gibi işçileşme süreçlerinin bilinen toplumsal olgularını yaşamak zorunda kalacak ve ‘ucuz ve güvencesiz işçi’ olarak işçi pazarında alıcı bekleyeceklerdir. Zaten istenen de yaş çay üreticilerinin bir bölümünün üretimden vazgeçmesidir. Hatta bunu teşvik etmek amacıyla bu sene Trabzon'un Of ilçesinde yaş çay üreticilerine çaya alternatif bir ürün olarak likapa fidanı dağıtıldı. Mehmet Erdoğan'ın ifadelerine göre amaç organik çay üretimi üzerinden ihracat yapmak. Geçen sene Hemşin bölgesinde “sözleşmeli çiftçilik” yöntemiyle denemeleri yapılmaya başlandı. Bu yıl da organik çay üretimini teşvik etmek amacıyla ekstra prim dağıtılacağı ve organik çay üretenlerin ayrıcalıklı olacağı duyuruldu. Hatta ÇAYKUR tarafından organik çay üretimine yönelik bir gübre fabrikasının Pazar Çay Fabrikası'nın arkasındaki arazide kurulabilmesi için imar izni talep edildi.

Sözleşmeli çiftçilik yöntemi ise aslında küçük üreticilik biçimini etkisizleştirebilmek için biçilmiş kaftan. Bu yolla şirketler, pazar rekabetinin yanı sıra üreticilerle tek tek uğraşmaktan kurtuldukları gibi, doğal şartların getireceği risklerden, üretim zamanı riskinden ve tarladaki emeği kontrol sıkıntısından sözleşmeli çiftçilik yoluyla kurtulabiliyor. Rize Ticaret Borsası ve Ulusal Çay Konseyi'nin hazırladığı “Türk Çaycılığında Sistem” broşürüne göre, yaş çay üreticileri, gübrelemeden bakıma, toplamadan taşımaya kadar tüm hizmetleri anlaşma yaptıkları kuru çay üreticisi şirketlerin organize etmeleri sebebiyle hem tasarruf eder hem de rahatlarlar, diye ifade edilmektedir. Oysa sözleşmeli çiftçiliğin en açık hali, küçük üreticinin tohumdan üretime giden süreçteki kontrolünü yitirmekte ve sözleşme yaptığı firmaya bağımlı kılınmaktadır.

3.2.2.3. Türkiye’de Çay Tüketimi

Çay, doğada var olan bir bitki iken küresel meta zincirlerinin bir parçası haline gelmesiyle birlikte toplumsal ilişkileri kuran bir içecek olarak gündelik hayatımızın bir parçası olmuştur. Bir meta olarak ifade edildiği andan itibaren hem onu üretenler ve tüketenler hem de çayın bitki halinden içtiğimiz haline gelene kadar geçen süreçte var olan insanlar ve onların kurdukları ilişkiler açısından yeni toplumsal ilişkileri ifade eder. Ivan Illich’in kadınların görünmeyen emeğini “gündelik hayatı dolduran içi boş metaların ‘yararlı’ kılınması işi” olarak tanımlaması³⁷⁷ gibi, çay da bugün bizim gündelik ilişkilerimizi, çalışma ilişkilerimizi kurgular düzeydedir. Illich’e göre kadınlar dükkândan aldıkları anlamsız yumurtaları nasıl toplumsal ilişkileri ve bütünlüğü kuracak bir yemeğin bileşeni haline getiriyorsa, çay da sohbetlerimizi, kahvaltılarımızı ve çalışma molalarımızı kuran bir içecek haline gelmiştir. Aynı zamanda yiyecek ve içecek seçimlerimiz yaş, cinsiyet, konum, kültür ve statüye dayalı farklılıkları da ortaya çıkarmaktadır. Beş çayının İngiltere’de ilk başta kadınların yaptığı bir etkinlik olması, çayın içme biçimlerinin ve içildiği porselenlerin herhangi bir sınıfı tanımlaması yanında sahip olduğumuz “kahveyi memurlar, çayı işçiler, tütünü de ırgatlar içer” kanısı bu duruma örnek teşkil etmektedirler. Aynı zamanda fabrikalarda çalışan işçilere “çay molaları” verilmesi de sınıfsal bir konuma işaret etmektedir.

Çayı sıradan bir bitki iken gündelik hayatımızın bir parçası haline getiren ve bugün temel gıda maddeleri arasında sayılmasını sağlayan etkenler nelerdir diye baktığımızda, en önemli etkeninin üretim artışıyla birlikte aynı zamanda tüketici kitlelerin de yaratılması olduğu görülmektedir. Mintz, bu durumu şöyle ifade eder:

³⁷⁷ Willis, s.43

“Önceden tanınmayan maddeler, yeni kullanıcılarca benimsendiği zaman, var olan toplumsal ve ruhsal bağlamların içine girerek yeni anlamlar kazanır ya da bu maddeleri kullananlar tarafından onlara bağlamsal anlamlar verilir.”³⁷⁸

Zaman içinde kullanım yerleri değiştikçe ya da yeni kullanım yerleri eklendikçe, kullanım derinleşip genişledikçe, anlamlar da değişmektedir. Dünyayla ilgili bölümde değindiğimiz gibi zaman içinde farklı anlamlar ifade eden çay, Türkiye için farklı koşullarda, farklı anlamlandırma süreçlerinde şekillenerek bugün içtiğimiz çay haline gelmiştir.

Türkiye’de çayın tüketilme serüveni dünyayla eş zamanlı olarak gelişmemiştir. Dünyada çayın tüketimiyle birlikte gelişen ve değişen çay tüketimi olgusu, döneme yön verecek dinamiklerinin, daha belirgin ifadeyle sermaye birikiminin oluşma sürecinde büyük rol oynamıştır. Türkiye’de ise sermaye birikiminin oluşma sürecinde çayın tüketimi önemli bir olgu haline gelmiştir. Çayın kullanış biçimi dünyada ilk kez ilaç olarak gerçekleşmiş, daha sonra içecek olarak tüketilmeye başlanmıştır. Türkiye’de ise çayın kullanımı içecek olarak girmiş ve bu şekilde tüketilmesi öğrenilmiştir. Burada bizim için asıl önemli olan insanların nasıl çay tüketicisi olduklarından ziyade toplumun daha sonraki dönüşümü için çay tüketmenin ne anlam taşıdığıdır. Yani varoluşunu sürdürmenin bir koşulu olarak bireysel tüketim etkinliklerine yeni koşullar altında devam etmesini sağlamaktır.

Türkiye’de çayın içecek olarak tüketilmesi 1600’lü yıllara kadar gitse de bu dönemde çayın tüketimi ithalat gücüyle sınırlı ve dolayısıyla sadece askerler ve bürokratlar tarafından yapılmaktaydı. Dolayısıyla bu dönemde bir ihtiyaçtan çok “lüks tüketim” malı³⁷⁹ olarak sadece onu satın alabilenler tarafından tüketilmekteydi. Burada çay, bir meta olarak, yeni bir kullanım değeri ya da yeni bir değişim değeri ile toplumsal

³⁷⁸ Mintz, s.39

³⁷⁹ Lüks olarak nitelendirilebilecek bir nesnenin, en temel özelliği, onun ‘çeşitli’ nedenlerden dolayı kolay erişilemeyecek olması ve dolayısıyla toplumda yaygın biçimde bulunmamasıdır. Aytül Demirci, “‘Tüketim’ Olgusunun Tarihsel Dönüşümü: Sembolik Toplum Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Analiz Denemesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2008), s.106

pratiğe girdiğinde, yaygınlaşmamış haliyle “lüks” olarak kabul edilmektedir. Bu dönemi belli sınıflar için “çaydan hoşlanma” olarak adlandırabiliriz. Öyle ki bu dönemde çayı tüketenler için çaya övgüler dizilmiş ve çayla ilgili risaleler ve kitaplar yazılmıştır. Çay, 18. yy.’a kadar sadece meraklıları yani sadece ona ulaşabilenler tarafından tanındı.

İnsanların çay kullanma ihtiyacı şüphesiz doğuşlarıyla beraber getirdikleri ihtiyaçlardan değildir. İlk zamanlarda insanlar muhakkak çay kullanma ihtiyacını duymamışlardır. Bu ihtiyaç daha çok sonradan belirmiştir.³⁸⁰ Yani bu dönemde çay kullanma ihtiyacı bütün insanları kapsayan bir “ihtiyaç” değildir. Çay içme ihtiyacı yavaş yavaş sirayet etmiş ve zaman içinde kapsamını arttırmıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu, çay tüketimini ilk başlarda şöyle tarif eder:

“Bireysel bir ihtiyaç olarak alındığı takdirde hiç şüphesiz çay kullanma ihtiyacı memleketimizde ekmek, su ve diğer bazı yiyecek ihtiyaçları gibi mutlak ve kaçınılmaz, vazgeçilmez ihtiyaçlar sırasında bulunmuyor. Çay içmeye müptela sarfinazar olunursa, çay kullanmadan fakat yine büyük bir eksiklik duymadan yaşamak mümkündür.”³⁸¹

Türkiye’de çay dünyada olduğu ilk başlarda ilaç ve yiyecek olarak kullanılmamıştır. Çayın, Türkiye’de kullanımı içecek olarak başlamış ve yaygınlaşmıştır. Çayın kullanımı Türkiye’de sadece belirli insanların ulaşabildiği bir içecek iken, daha sonra kullanımı çok fazla yaygınlaşmış ve gündelik hayatın bir parçası haline gelmiştir.

1923 yılından itibaren kahve ithalatı çaya nazaran 3–4 katı daha fazla gerçekleşmekteydi. Yaygın olarak kahve içilmesine rağmen I. ve II. Dünya Savaşları sebebiyle kahvenin ithalatı azalmıştır. Ancak sınırlı miktarda tüketilmekteydi. Geniş kitlelere yayılması çay tarımının gelişmesiyle paralellik göstermektedir. 1930’larda çayın tüketimine dair Hatipoğlu şu yorumu yapmıştır:

³⁸⁰ Hatipoğlu, *Türkiye’de Çay İktisadiyatı*, s.21

³⁸¹ Hatipoğlu, s.22

“Bugün Türkiye çay işi ihracat bakımından değil daha ziyade yerli çay ihtiyacını kapsama bakımından önemlidir. Bu itibarla memleketimizde çay işinin ekonomik bir mesele olarak araştırılmasında tüketimden hareket edilmesi doğru sayılmıştır.”³⁸²

Bu yorumun 1930’larda uygulanan “kendimize yeten ziraat” olarak formüle edildiği görülmektedir. Aynı zamanda ülke içinde üretilmek istenen çayın, tüketiminin yaratılmasının önemine de vurgu yapılmıştır. Buna göre Türkiye’de çay tüketiminin nasıl bir seyir izlediği önemlidir. Dünya’da çay ticaretinin genişlemesiyle birlikte, çay ticaretini yapan Doğu Hindistan Kumpanyası çay tüketimini arttırmak yönünden faaliyetler göstermiştir. 1939–1940 yıllarında Türkiye’nin çay tüketimi 600 ton civarında iken 1950 yılında tüketim 1700 tonu aşmıştır.³⁸³ Türkiye’de yoğun olarak içilen kahvenin ithalatına ağır yasaklar konulması ve savaşlar sebebiyle kahvenin ithalatının zorlaşması çay tüketimini arttıran önemli nedenler arasındayken, bir yandan da çay tarımının oluşturulmasıyla birlikte, çay üreticileri oluşturulmasının yanında çay tüketicilerinin oluşturulması da hedeflenmiştir. Dolayısıyla çay tüketiminin artışı çay üretiminin artmasıyla doğrudan ilişkilidir. Buna göre çay tüketiminin seyri Tablo 11’de gösterilmiştir.

Tablo 12: Türkiye’de Çay Tüketimi

Yıllar	Tüketim(ton)	Nüfus başına tüketim(kg)
1923	653	-
1925	906	-

³⁸² Hatipoğlu, s.21

³⁸³ Kazmaz, s.67

1927	850	-
1929	1022	-
1931	892	-
1933	1081	-
1949	1746	-
1950	1743	83
1951	2184	101
1952	2737	123
1953	3296	144
1954	3796	161
1955	3574	149
1956	4145	167
1957	5601	220

1958	6493	243
1959	6981	259
1960	7768	280
1961	8406	295
1962	9082	311
1963	10251	343
1964	10788	352
1965	12206	393
1966	13880	413
1967	14671	433

Kaynak: Tarkan, s.52–53

Başta sadece ara sıra kullanılan çay, zamanla gündelik hayatın vazgeçilmez bir parçası haline gelir. İlk başta şehirlerde dahi büyük eksiklik duyulmayan maddelerden biriydi. Köylerde daha az kullanılmaktaydı. Çayın gereksinim duyulan ve “ihtiyaç” haline gelen bir madde olması üretiminin yaygınlaşmasıyla paralellik göstermektedir.

Bir gıda maddesi olarak çay kahvaltılarda ve yemeklerde içilir. Çayın en çok yaygınlaşan tüketim biçimi de budur.

ay tüketimi 1951 senesinde 2148 ton, 1972 senesinde de 25 bin ton civarında gerçekleşmiştir. 1963 senesinde de çay tüketimi bölgesel olarak şu şekilde gerçekleşmiştir. 1963 senesinde nüfus başına İstanbul’da 798, İzmir’de 738, Ankara’da 506, Eskişehir’de 518, Sivas’ta 203 ve Erzurum’da 532 gram olarak gerçekleşmiştir.³⁸⁴ ayın Türkiye’de nüfus başına 50 gramdan 705 grama yükselmiş bulunması kahve tüketiminin azaldığını göstermektedir. şeker tüketiminin artması da çayın yaygınlaşmasını sağlamıştır. 1940 senesinde nüfus başına düşen şeker tüketimi 4 kg’dan fazla değil iken bu miktar 1972 senesinde 18 kg’a yükselmiştir.

İlerleyen yıllarda çay tüketimi daha da artmış ve kitleselleşmiştir. 1984’te çay kanun tasarısıyla ilgili yapılan görüşmelerde Halk Parti adına konuşan Hayri Osmanlıoğlu, ayın önemini şöyle ifadelendirmektedir:

“ay, bugün halkımızın fakir sofrasının başkşesinde yerini almış olan bir gıda ve içecek maddesidir. Eskilerin ‘bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır’ sözü artık çok gerilerde kalmıştır. Bugün ay tüketimi zengin ve fakir her kesimin rağbet ettiği bir içecektir.”³⁸⁵ Milliyetçi demokrasi partisi milletvekili Fehmi Memişoğlu, “ay, sıcak ař olarak, özellikle fakir, fukara sofralarında çorbanın yerini almaktadır.”³⁸⁶

ay tüketimi bugün muazzam boyutlara ulaşmış ve birçok insan için vazgeçilmez bir gıda maddesi içinde yer almaktadır. Dolayısıyla ay tüketiminin bu kadar artması, büyük bir Pazar oluşturmuştur. 2008’de Türkiye ay pazarının büyüklüğü 1 milyar liraya ulaşmıştır. Bu da Türkiye’yi büyük bir çay pazarı haline getirmektedir. ay tüketiminin artışıyla büyüdüklerini belirten Unilever Türkiye Pazarlama Müdürü Oğzğr Klkfakı, ay tüketiminin artışını şöyle ifade etmektedir:

³⁸⁴ Tarkan, s.24

³⁸⁵ Tutanak dergisi, 1984, s:679

³⁸⁶ Tutanak dergisi, 1984, s:681

“Çayın 5 bin yıllık bir tarihi var. Türkiye'nin çay konusundaki tecrübesi ise diğer ülkelere göre daha az ancak dünyaya göre bu kadar kısa bir geçmişi olmasına rağmen insanların hayatına bu denli girmiş başka bir ürün yok. Biz, her yerde çay içiyoruz. Kişi başına günde 3,8 fincanla dünyada bu konuda lideriz. Çay artık sosyal paylaşım aracı haline geldi.”³⁸⁷

Tablo 13: Türkiye'de Çay Üretim İç Tüketim İhracat ve İthalat Değerleri (Bin Ton)

DEĞERLER / YLLAR	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Üretim	200	145	160	155	155	210	215	204	208
İthalat	27	8	8	7	7	8	15	40	15
Kayıt Dışı Tahmini Üretim	10	25	25	30	30	-	-	-	-
Üretim + İthalat	237	178	193	192	192	218	230	244	223
Tüketim	180	185	190	195	200	205	210	210	212
İhracat	4	7	5	5	8	5	5	5	3
Tüketim + İhracat	184	192	195	200	208	210	215	215	215
Üretim ve Tüketim Dengemiz	53	-14	-2	-8	-18	8	15	29	8

Kaynak: <http://www.biriz.biz/cay/urttuk.htm>

³⁸⁷ “Eve Kapanınca Çaya Sarıldık”, <http://www.timeturk.com/Izland/eve-kapaninca-caya-sarildik-61680-haberi.html> (10 Haziran 2010)

4.SONUÇ

Çalışmada, hayatın somutluğunda oluşan deneyimlerden süzülen bilgilerle, teorik ve kavramsal çerçevenin zenginleştirilmesi, eleştirel bir değerlendirilmesi yapılmaya çabalandı. Bu çabanın da temel amacı, hayatımızın her alanına içkin olan tarihsel ve toplumsal ilişkilerin kristalize olduğu metalar üzerinden toplumsal ilişkilerin ve yapının dönüşümünü çay metasının özgünlükleri üzerinden anlayabilmektir.

Çalışmanın ele alınışını ve yöntemini belirlemek üzere, önce kavramsal bir çerçeve çizildi. Bu kavramsal çerçeve, meta analizi ve metada kristalize olmuş tarihsel ve toplumsal ilişkiler üzerinden ele alındı. Karl Marks'ın metalar üzerinden başlattığı analizinde kapitalist ilişkilerin en fetişistik formunun meta olduğunu belirtirken, aynı zamanda tarihsel ve toplumsal ilişkilerin kristalize olmuş hali olduğunu ifade eder. Temel sorunsalımız çayın yapraktan bardağa giden sürecini birbirine bağlayan metanın, üretim ilişkileri çerçevesinde üretimden yola çıkarak, üretimdeki dönüşümün toplumsal ilişkileri, gündelik hayatı nasıl dönüştürdüğünü anlama çabasıydı. Türkiye'de referansı bulunmayan bu çalışmanın yurtdışında örnekleri bulunmaktadır. Örnek çalışmalardan biri olan Sidney Mintz'in Şeker ve Güç" çalışması, şeker üzerinden benzer bağlantıları kurmaktadır. Mintz'in çalışması, bu anlamda bu çalışmanın değerlendirmelerine yol gösterici olmuştur.

Bu çalışmada bahsedilen düşünceden hareketle çayın bildiğimiz, içtiğimiz halinden hareketle, yaprak haline kadar giden süreci ve bu süreci birbirine bağlayan ilişkilerin izini sürmeye çalıştık. Metanın kendisinden başlanması ve çayın bir meta olarak ele alınmasının nedeni, metanın kendisinin tüm bu ilişkileri ifade ediyor oluşuydu. Ancak bu tezin sınırları nedeniyle, metanın toplam döngüsünü ifade eden üretim-dolaşım-bölüşüm-tüketim süreçleri ayrıntılı olarak ele alınamamıştır. Bu sebeple metanın üretimi ve tüketimi üzerinden sermaye birikimini anlamak esas alınmıştır. Temelde iki bölümde ele alınan bu çalışmada yapılan dönemlendirme, çay ürününün nasıl meta olarak ifadelendirildiği ve nasıl meta üretimine konu olduğu üzerinden

yapıldı. Dünya ve Türkiye örnekleri ele alınırken, bu dönemlendirme üzerinden çayın *lüks maddeden zorunlu ihtiyaca* gidiş sürecini açıklandı.

Dünya örneği ele alınırken; çayın ortaya çıkışıyla birlikte gemi ticaretini geliştirmesi ve az bulunur bir madde olması sebebiyle lüks meta üretimine konu olması, konumuz açısından ilk servet biriktirme davranışına işaret etmesi açısından önemlidir. Çay ticaretinin gelişmesi ve genişlemesi tüccar sermayesinin ortaya çıkışına neden olurken, gelişen çay ticareti, tüketiminin giderek artması ve kitleselleşmesi doğrultusunda üretken sermayenin önünü açarak, çayı meta haline getirmiştir.

Türkiye örneği ele alınırken; çayın meta üretimine konu olması ve meta olarak üretilme süreci ele alındı. Türkiye’de çayın üretilme sürecini, genel hatlarıyla 1980 öncesi ve sonrası diye ayıracak olursak eğer; 1980’e kadar olan süreç iç pazara dönük birikim stratejisi esasında olurken, 1980 sonrası ise dış pazara dönük birikim stratejisi esaslarına göre düzenlenmiştir. 1980’e kadar olan süreçte yapılan dönemlendirme, çay tarımının Doğu Karadeniz Bölgesi’ne girişi, tarımsal bir ürün olarak çayın yetiştirilmesi, tarım-sanayi birlikteliğinin kurulması ve sermaye birikimini destekleyici nitelikte kurumsal düzenlemenin yapılması olarak düzenlenmiştir. Bu dönemde 1960’lara kadar gelinen süreçte iç pazarın hedeflenmesi(çay üreticileri yanında çay tüketicilerinin de yaratılmasının hedeflenmesi) ve korumacı politikalar dönemi şekillendirirken, bu dönemde sermaye birikiminin çay tarımı yoluyla Doğu Karadeniz Bölgesi için yaratılması esas alınmıştır. 1960 sonrası süreçte üretim alanlarının genişlemesiyle birlikte iç pazarın yanında dış pazarlarında hedeflenmesi, 1963’te ilk ihracatın yapılmasıyla birlikte gündeme gelmiş ve 1971’de yaşanan ÇAYKUR üzerinden gelen kurumsallaşmayla birlikte sermaye birikimini destekleyici politikalar bu dönemi şekillendirmiştir. 1980’den bugüne kadar gelen süreçte, dışa dönük birikim stratejisinin hayata geçirilmesi yönünde adımlar atılırken, 2000’lere kadar geçen süreçte özel sektörün bu alana girişini kolaylaştırmak için maliyetlerin düşürülmesi vurgusuyla yapılan yasal düzenlemeler esas alınmıştır. Çayın metalaşmasının ilk aşaması olarak değerlendirilen bu süreç, 2000 sonrasında daha da belirginleşmiş ve 2009 yılında çıkarılan “Çay Kanun Tasarısı” ile maliyetlerin düşürülmesi yönünde adımlar atılmıştır.

Bu dönemde tarımda ticarileştirme ve tarımın yatırım haline getirilmesi politikaları doğrultusunda çay rekabetçi bir meta olarak değerlendirilmiş ve bu yönde düzenlemeler yapılmıştır. Organik çay üzerinden markalaşarak dünya pazarlarında alıcı bulmak isteyen çay sermayedarlarının istekleri doğrultusunda 2009 yılında “Çay Kanun Tasarısı” hazırlanmıştır. Çay Kanun Tasarısı üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve küçük üreticiliğin tasfiyesi yolunda sözleşmeli çiftçilik, kamu-özel ortaklığı çerçevesinde ÇAYKUR’un tasfiyesi ve “Çay Üst Kurulu”nun kurulması ve rekabet edilebilir bir ortamın sağlanması için çay borsasının oluşturulmasını düzenlemektedir. Çayın Çay, doğada var olan bir bitki iken küresel meta zincirlerinin bir parçası haline gelmesiyle birlikte toplumsal ilişkileri kuran bir içecek olarak gündelik hayatımızın bir parçası olmuştur.

Çalışmada çıkarılan en önemli sonuçlar; çay metasının üretim süreçlerinin nasıl kurulduğu ve dönüştüğü, uzun soluklu bir projenin parçası olduğu ifade etmektedir. Aynı zamanda bu süreci inşa eden özneler de belirginleşmektedir. Özellikle meclis tutanaklarına bakıldığında sürecin inşasında, dış dinamikler kadar hatta daha fazla iç dinamiklerin ne kadar etkili olduğu gözlemlenmiştir. Aynı zamanda çalışmanın üretim sürecini anlatan bölümlerinde çelişki-çatışkı ve birlikteliklerin nasıl kurulduğunu ve dönüştüğünü ortaya konulmuştur. Özellikle yasaların meclis tutanaklarıyla birlikte incelendiğinde teknik bir süreç olmaktan çok nasıl sınıfsal çıkarları yansıttığı ortaya konmuştur. 2009 yılında yayınlanan Çay Kanun Tasarısı, bu konuda sermayenin yeni ihtiyaç ve taleplerini gündeme getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Tasarı, bize bir sonraki adımlar konusunda ışık tutarken, aynı zamanda başka ipuçları da sunmaktadır. Çay üretiminin ağırlıklı olarak devlet işletmesi olarak ÇAYKUR eliyle yapılması, çay üretimine girmek isteyen sermaye grupları için engel oluşturmaktadır. Tasarı, bu engelin kaldırılma yollarını düzenlerken, gözden kaçırılan en önemli şey, çayın tarımsal bir ürün olmasıdır. Son dönemde kapitalizmin, ekolojik sınırlara dayanması ve toplumsal muhalefet engelleriyle karşılaşması, sermayenin beklentilerinin gerçekleşmesini ötelemektedir. Bu çalışmanın önemli eksikliklerinden birini oluşturan bu durum, bu tezin yazıldığı dönemde yaşanan bir değişime işaret etmesi sebebiyle ayrıntılı olarak ele alınamamıştır. Ancak, bu durum Türkiye’de çay üretiminin gelişimi

işaret etmekte ve bu sürecin kesintili ve sürtünmesiz değil, sermaye ve devletin uzun dönemli projeleri olduğu ifade etmektedir.

Bu çalışmanın bir diğer eksikliği de, alan araştırmasının sonuçlarının ayrıntılı aktarılamaması olmuştur. Aslında bu çalışmanın temel gözlemleri, çay üretiminin gerçekleştirildiği Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan alan araştırmasına dayanmaktadır. Ancak daha sonra çeşitli nedenlerden dolayı alan araştırması, bu çalışmanın kapsamı dışına bırakılarak, tarihsel ve toplumsal süreçler çayın meta olarak ifadelendirilmesi esasına dayanmıştır. Ancak bu tarz bir çalışmanın alan araştırmasına dair sonuçlarının aktarılamaması, bu çalışma açısından önemli bir eksiklik olmuştur. Alana dair veriler, meselenin toplumsal boyutlarının ne kadar canlı, değişken ve kavramsal içeriklere sığdırılamayacak kadar zengin olduğunu gösterir. Bu konuda zaman yetersizliği en önemli engellerden biridir.

Bu çalışmada temel amaç; örnek bir meta üzerinden metaların canlı ve bu haliyle tarihsel ve toplumsal ilişkileri ifade ettiğini gösterebilmektir. Bu anlamda burada bir başlangıç yapmayı umuyoruz...

EKLER

EK IDünden Bugüne Türkiye'de Üretimden Tüketime Çay

*Evrende başlangıçta su vardı
Bir gün içine yaprak düştü çay oldu...*

1950-1984 arası

Üretici=Müstahsil	Üretim	Dağıtım	Pazarlama	Tüketim
-Yaş çay yaprağı toplama -Küçük toprak sahibi -Yaygın olarak ücretsiz aile işçisi (tarlada kadınlar, fabrikalarda erkekler) -Satmak için üretim -Elle toplama	-Atölye tarzı üretim (günlük yaş çay işleme kapasiteleri 1 ton civarında) -Fabrika tarzı üretim (1947 yılı 60 ton/gün kapasiteli ilk fabrikanın açılışı) -Devlet Ziraat İşleri Kurumu ve Tarım Bakanlığı(1924) -Tekel Genel Müdürlüğü(1950-4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu) -Çaykur (1971 yılı 1497 sayılı Çay Kurumu Kanunu)	-Tekel Genel Müdürlüğü (1950-4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu) -Çaykur (1971)	-Tekel Genel Müdürlüğü (1950-4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu) -Çaykur (1971)	-Tüketime başlanması

1950-1984 arası

Üretici=Müstahsil	Üretim	Dağıtım	Pazarlama	Tüketim
-Yaş çay yaprağı toplama -Küçük toprak sahibi -Yaygın olarak ücretsiz aile işçisi (tarlada kadınlar, fabrikalarda erkekler) -Satmak için üretim -Elle toplama	-Atölye tarzı üretim (günlük yaş çay işleme kapasiteleri 1 ton civarında) -Fabrika tarzı üretim (1947 yılı 60 ton/gün kapasiteli ilk fabrikanın açılışı) -Devlet Ziraat İşleri Kurumu ve Tarım Bakanlığı(1924) -Tekel Genel Müdürlüğü(1950-4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu) -Çaykur (1971 yılı 1497 sayılı Çay Kurumu Kanunu)	-Tekel Genel Müdürlüğü (1950-4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu) -Çaykur (1971)	-Tekel Genel Müdürlüğü (1950-4223 sayılı Kahve ve Çay İhisarı Kanunu) -Çaykur (1971)	-Tüketime başlanması

1984-2000 arası

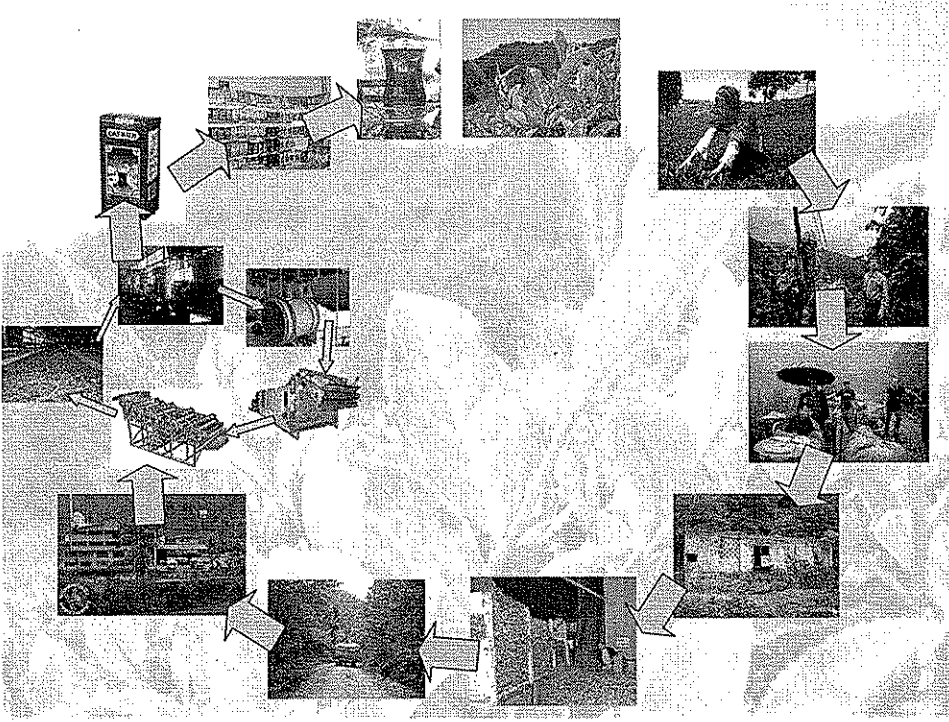
Üretici=Müstahsil	Üretim	Dağıtım	Pazarlama	Tüketim
-Yaş çay yaprağı toplama -Küçük toprak sahibi -Ücretsiz aile işçiliği yanında yevmiyeli mevsimlik işçi çalıştırma(Gürcü ve yerli işçiler) -Satmak için üretim -Çay makası ile toplama -Motorlu çay makası	-Çaykur (1971) -Gerçek ve tüzel kişiler (1984-3092 sayılı Çay Kanunu)	-Çaykur (1971) -Gerçek ve tüzel kişiler (1984-3092 sayılı Çay Kanunu)	-Çaykur (1971) -Gerçek ve tüzel kişiler (1984-3092 sayılı Çay Kanunu)	-Tüketiminin alışkanlık haline gelmesi tüketimini daha da çok arttırmıştır

2009 Çay Kanun Tasarısı

Müstahsil	Üretici	Broker	Akreditide Alıcı	Paketçiler	İmalatçılar	Depolama	Mağaza, dükkân, alışveriş merkezi	Tüketim
-Yaş çay tarımı yapan gerçek veya tüzel kişiler(madd e 2/h)	-Yaş çay bitkisini, kurul tarafından işletme ruhsatı verilmiş fabrika, atölye veya benzeri tesislerde işleme tabi tutarak, kuru çay ve uç ürünlere dönüştüren gerçek veya tüzel kişileri(madd e 2/k)	-Görev ve yetkileri Kurul tarafından belirlenerek lisanslandırılmış, kuru çayın akredite alıcılara borsa kanalıyla satışına aracılık yapan tüzel kişileri(madd e 2/u)	-Borsadan kuru çay satın alma yetkisine sahip gerçek veya tüzel kişileri(madd e 2/w)	- Nihai tüketiciye sunulmak üzere, borsa kanalıyla satın alınmış veya resmi yollarla ithal edilmiş kuru çayları, Kurulca belirlenen standartlara göre ambalajlayarak piyasaya arz eden gerçek veya tüzel kişileri(madd e 2/x)	-Yaş çay bitkisi ile kuru çayın üretimini aşamalarında kullanılan her türlü makine, ekipman, alet-edevat ve benzeri teknik ürünleri üreten gerçek ve tüzel kişileri(madd e 2/ı)	-Kurul tarafından çıkarılacak yönetmelik uyarınca lisanslandırılan ve brokerler tarafından işletilen, sadece üreticilerin satışa hazır kuru çaylarını muhafaza etmeye mahsus özel depoları(madd e 2/v)	-Mağaza, dükkân, alışveriş merkezi	-Tüketiminin daha da çok artması çayı önemli bir pazar haline getirmiştir

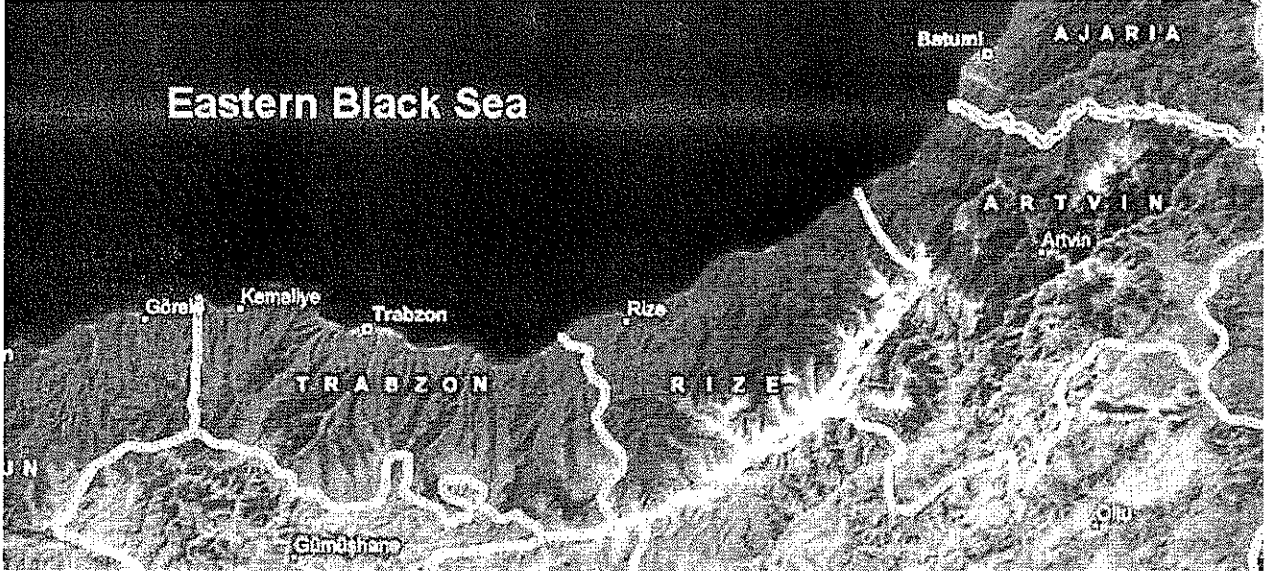
EK II

ŞEKİLLERLE ÜRETİMDEN TÜKETİME ÇAY

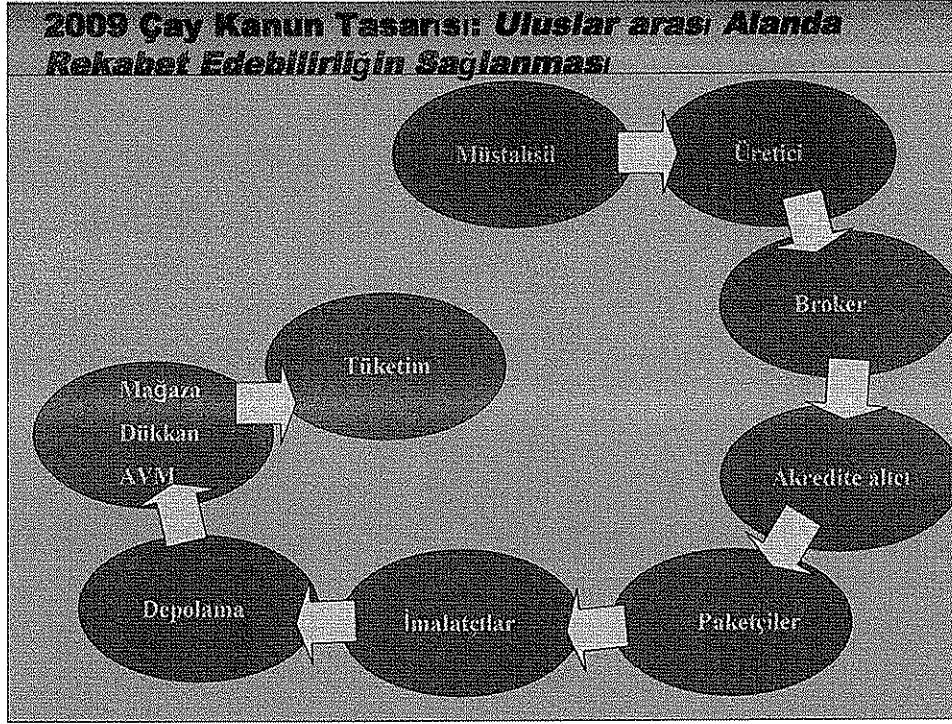
EK III

TÜRKİYE'DE ÇAY ÜRETİMİ YAPILAN ALANLAR

EK IV

2009 ÇAY KANUNU TASARISIYLA YENİDEN DÜZENLENEN ÜRETİMDEN TÜKETİME ÇAY

KAYNAKÇA

Kitaplar

Marks, Karl. **Grundrisse Birinci Cilt.** (Çev.). Arif Gelen. Ankara: Sol Yayınları, 1999

Marks, Karl. **Kapital Birinci Cilt.** Alaattin Bilgi(Çev.). Ankara: Sol Yayınları, 1978

Marks, Karl. **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı.** Sevim Belli(Çev.). Ankara: Sol Yayınları, 1970

Karl, Marks. **1844 Elyazmaları.** Kenan Somer (Çev.). Ankara: Sol Yayınları, 1993

Balibar, Etienne. **Marks'ın Felsefesi.** Ömer Laçiner(Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları, 1996

Lefebvre, Henri. **Diyalektik Materyalizm.** Barış Yıldırım(Çev.). İstanbul: Kanat Yayınları, 2005

Ercan, Fuat. **Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik.** İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006

Ercan, Fuat. **Toplumlar ve Ekonomiler.** İstanbul: Bağlam Yayınları, 2006

Ercan, Fuat. **Para ve Kapitalizm.** İstanbul: Devin Yayınları, 2005

Lukacs, György. **Tarih ve Sınıf Bilinci.** Yılmaz Öner(Çev.). İstanbul: Belge Yayınları, 2006

Sweezy, Paul. **Kapitalist Gelişme Teorisi.** Gülsüm Akalın(Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2007

Lange, Oskar. **Ekonomi Politik.** Muvaffak Şeref(Çev.). İstanbul: May Yayınları, 1975

Baudrillard, Jean. **Tüketim Toplumu**. Hazal Deliçaylı-Ferda Keskin(Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008

Akçay, Ümit. **Para, Banka, Devlet: Merkez Bankası'nın Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politikası**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2009

Gülalp, Haldun. **Kapitalizm Sınıflar ve Devlet**. İstanbul: Belge Yayınları, 1993

Türkay, Mehmet. **Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik: Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar**. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2009

Kıray, Mübeccel. **Örgütlenemeyen Kent: İzmir**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998

Güler-Müftüoğlu, Berna. **Fason Ekonomisi: Gedikpaşa'da Ayakkabı Üretimi**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2005

Fine, Ben ve Alfredo Saad-Filho. **Marks'ın Kapitali**. Nail Sathıgan(Çev.). İstanbul: Yordam Kitap, 2006

Hann, Ildiko Beller. **Doğu Karadeniz'de Efsane Tarih ve Kültür**. İstanbul: Çiviyazıları, 1999

Hann, Ildiko Beller ve Chris Hann. **Doğu Karadeniz'de Devlet, Piyasa, Kimlik: İki Buçuk Yaprak Çay**. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003

Saklı, Ali Rıza. **Türk Çayının Dünü ve Bugünü: Çayın Bölge Tarihindeki Yeri ve Çaykur'un Üreticiye Devri İçin Bir Model Çalışması**. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008

Willis, Susan. **Gündelik Hayat Kılavuzu**. Aksu Bora-Asuman Emre(Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993

Lebowitz, Michael. **Bugünden Kuralım 21. Yüzyıl İçin Sosyalizm**. Pelin Üçer-İbrahim Akbulut(Çev.). İstanbul: Yordam Kitap, 2008

Braudel, Fernand. **Maddi Uygarlık: Gündelik Hayatın Yapıları**. Mehmet Ali Kılıçbay(Çev.). Ankara: İmge Kitabevi, 2004

Marksist İktisat El Kitabı. Nail Satlıgan(Çev.). İstanbul: Yordam Kitap, 2008

Yılmaz, Gaye. **Suyun Metalaşması: Kıtılığın Nedeni Kıtılığa Çare Olabilir mi?.** İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2009

Olman, Bertell. **Diyalektiğın Dansı: Marks'ın Yönteminde Adımlar.** Cenk Saraçoğlu(Çev.). İstanbul: Yordam Kitap, 2006

Boratav, Korkut. **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm.** Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1980

Ulukan, Umut. **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği.** İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2009

Ercan, Fuat. **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme.** İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2008

Aysu, Abdullah. **Türkiye'de Tarım Politikaları.** İstanbul: Özgün Yayınları

Aysu, Abdullah. **1980–2002 Türkiye Tarımında Yeniden Yapılanma(ma): Tarladan Sofraya Tarım.** İstanbul: Su Yayınları

Ecevit, Mehmet. **Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi.** Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 1999

Köymen, Oya. **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar.** İstanbul: Yordam Kitap, 2008

Haug, Wolfgang Fritz. **Meta Estetiğinin Eleştirisi: Kapitalist Toplumda Görüntü, Cinsellik ve Reklam.** Ayşe Gül(Çev.). İstanbul: Spartaküs Yayınları, 1997

Duman, Mustafa. **Çay Kitabı.** İstanbul: Kitabevi, 2003

Standage, Tom. **Altı Bardakta Dünya Tarihi.** Ahmet Fethi(Çev.). İstanbul: Merkez Kitaplar, 2005

Mintz, Sidney W. **Şeker ve Güç: Şekerin Modern Tarihindeki Yeri**. Şükrü Alpagut(Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1997

Heise, Ulla. **Kahve ve Kahvehane**. Mustafa Tüzel(Çev.). Ankara: Dost Kitabevi, 2001

D.Coe, Sophie ve Michael D. Coe. **Çikolatanın Gerçek Tarihi**. Ayşe Öztekin(Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005

Gürsoy, Deniz. **Demlikten Süzülen Kültür: Çay**. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2005

Kaptangil, Kaptan. **Çay Tarımının Ülkemizdeki Sosyo-ekonomik Etkileri ve Değerlendirilmesi**. Ankara: Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 1993

Özyurt, Hasan. **Çay Ekonomisi**. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1987

Erden, Mustafa. **Çay**. Ankara: Türkiye İş Bankası, 1984

Arer, Rahmi. **Türkiye’de Çaycılık ve Turistik Sosyal Kültürel Ekonomik**. İstanbul: Çoker Matbaası, 1969

Kaçar, Burhan. **Çayın Biyokimyası ve İşleme Teknolojisi**. Ankara: ÇAY-KUR Yayını, 1987

Zihnioğlu, Asım. **Bir Yeşilin Peşinde**. Ankara: TÜBİTAK, 1998

Kakuzo, Okura. **Çay Kitabı**. Ayça Ögel(Çev.). İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2001

Reimertz, Stephan. **Çayın Kültür Tarihi**. Mustafa Tüzel(Çev.)Ankara: Dost Kitabevi, 2003

Tarkan, Tefik. **Türkiye’de Çay Ziraati ve Endüstrisi**. Rize: Çay Kurumu Yayınları, 1973

Karatani, Kojin. **Transkritik**. Erkal Ünal(Çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2006

Nikitin. **Ekonomi Politik**. Hamdi Konur(çev.), İstanbul: Sol Yayınları, 1968, s.38

Burnett, John. **A Social History of Drinks in Modern Britain**. London: Routledge, 1999

Mehmet Ecevit, **Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri**. Çiğdem Çıdamlı(çev.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999

Türkiye'de Tarımsal Yapılar(1923–2000), Şevket Pamuk ve Zafer Toprak(drl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1988

Haşim Karpuz. **Rize**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992

Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, Rize: Çay Kurumu Genel Müdürlüğü, No: 1, 1973

Kazmaz, Süleyman. **Rize Çayeli: Halk Kültürü Araştırmaları II**. 2001

Öztürk, Özgür. **Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi**. İstanbul: SAV Yayınları, 2010

Hatipoğlu, Şevket Raşit. **Türkiye'de Çay İktisadiyatı**. Ankara: Ziraat Vekâleti Yayını, 1939

Yakup Kepenek ve Nurhan Yentürk. **Türkiye Ekonomisi**. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008

Necdet Oral. **Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar**, Ankara: Ziraat Odası Yayınları, 2009

Mevlüt Kinez. **Çay Ziraatı**. Rize: Çay Kurumu Yayınları, 1966

Makaleler

Ercan, Fuat. “**Değer Teorisi: Kapitalizmde İçsel İlişkilerin Örgütleyicisi**”. Kapitalizmi Anlamak. Demet Yılmaz-Ferhat Akyüz-Fuat Ercan-Koray R. Yılmaz-Ümit Akçay-Tolga Tören(Der.). Ankara: Dipnot Yayınları, 2006, s.31–57

Fuat Ercan, “**Tarihsel ve Toplumsal Bir süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik**” , 95–96 Petrol İş Yıllığı, Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası, 1997

Tekeli İlhan ve Selim İlkin, “Devletçilik Dönemi ve Tarım Politikaları”, **Türkiye’de Tarımsal Yapılar(1923–2000)**, Şevket Pamuk ve Zafer Toprak(drl.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1988

Ansiklopediler

Zafer Toprak, “**Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu**”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985

Sürelî Yayınlar

Şevket Raşit Hatipoğlu, “**Kendimize Yeten Ziraat**”, Ziraat Gazetesi Beşinci Cilt 5, No: 9, Eylül 1934

Huricihan İslamoğlu ve Abdullah Aysu, “**Çiftçinin Neo-liberalizmle İmtihani**”, <http://www.karasaban.net/ciftcinin-neoliberalizmle-imtihani/> (25 Temmuz 2010)

“**Plana Bak Plana**”, Milliyet Gazetesi, 2 Mayıs 1991, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/8rNE_x2F_17Az3qRfJMyfyww2Q_x3D_x3D_ (10 Ocak 2010)

“**AKFA Hükümete Kırın**”, Milliyet Gazetesi, 04 Kasım 1986, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/8rNE_x2F_17Az3qRfJMyfyww2Q_x3D_x3D_ (10 Ocak 2010)

“**Özel Çay Fabrikasını Açacak**”, Milliyet Gazetesi, 03 Haziran 1985, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/P_x2F_vcOr8UGAlc_x2F_CWdgpwXUA_x3D_x3D_ (10 Ocak 2010)

Nuray Orun, “**Çay Kanunu Değişmezse Batarız**”, Milliyet Gazetesi, 27 Mart 1993, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/dQ6bXF7fPFFhJ8lQzMzouw_x3D_x3D_ (10 Ocak 2010)

“**Bakan Eker: Türk Tarım Sektörü 70 Milyon İnsanı Besliyor**”, Zaman Gazetesi, 22 Haziran 2010, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=998327&title=bakan-eker-turk-tarim-sektoru-70-milyon-insani-besliyor> (22 Haziran 2010)

“**Çay Borsası Kuruluyor**”, Milliyet Gazetesi, 26 Temmuz 1993, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/0loRDECfF4_x2F_AT2T3DV8PiA_x3D_x3D_ (10 Haziran 2010)

Nuray Orun, “**Çaycılar Holding Kuruyor**”, 10 Ağustos 1992, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/UUJt2hbrOwn_x2F_k4lpdWsFTQ_x3D_x3D_ (10 Haziran 2010)

“**Eve Kapanınca Çaya Sarıldık**”, <http://www.timeturk.com/Izland/eve-kapaninca-caya-sarildik-61680-haberi.html> (10 Haziran 2010)

Sözlükler

Marksist Düşünce Sözlüğü. “Meta”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s.430

Marksist Düşünce Sözlüğü. “Kullanım Değeri”, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005,
s.368

Diğer Kaynaklar

Arife Sema Keskin, “**Türkiye’de Çay Politikası**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1989

Aytül Demirci, “**‘Tüketim’ Olgusunun Tarihsel Dönüşümü: Sembolik Toplum Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Analiz Denemesi**”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2008)

“**Türk Çaycılığında Sistem**”. Rize: Rize Ticaret Borsası ve Ulusal Çay Konseyi Yayını, 2009.

407 Sayılı Çay Kanunu

3788 Sayılı Çay Kanunu

4223 sayılı Kanun

1497 Sayılı Çay Kurumu Kanunu

3092 Sayılı Çay Kanunu

2009 Çay Kanun Tasarısı

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 16.02.1340

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 20.03.1940

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 05.12.1971

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 19.12.1984

İnternet Kaynakları

Fuat Ercan, “Müslüm Baba Marx’ın Kapital’ini Öğretiyor – I”.
http://www.mavidefter.org/index.php?option=com_content&view=article&id=380:muesluem-baba-marxn-kaptaln-oeretiyor-i&catid=66:muslumbabamarxinkapitaliniogretiyor&Itemid=103 (27 Haziran 2010).

Ercan, Fuat. “Müslüm Baba Marx’ın Kapital’ini Öğretiyor – II”.
<http://fuatercan.wordpress.com/2009/04/04/muslum-baba-marxyn-kapitalini-odhretiyor-ii/> (27 Haziran 2010)

Fuat Ercan, “Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi –I: Türkiye’de Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması için Marksist Bir Çerçeve Denemesi”, Praksis, 2002, No. 5, <http://www.praksis.org/005.html> (10 Ocak 2008)

Abdullah Aysu, “Çayda Şirketler Egemen Kılınıyor”, 11 Ocak 2010,
<http://bianet.org/bianet/bianet/119377-cayda-sirketler-egemen-kiliniyor> (11 Ocak 2010)

Necdet Oral, “Tarımda Cumhuriyet Masalları”,
<http://www.antimai.org/bs/noralcum.htm> (20 Ekim 2008)

Fatma Genç, “Doğu Karadeniz’e Çay Baharı Geldi”,
http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=23867 (10 Haziran 2009)

Muhammed Safi, “Osmanlı’da Çay Tarımı”,
<http://muhammetsafi.blogcu.com/osmanli-da-caytarimi/121107> (09 Mayıs 2008)

Türkçe Bilgi, “Çay Özet Bilgi”, <http://www.turkcebilgi.com/çay/sozluk> (07 Eylül 2008)

Türk Çayı, <http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm> (06 Kasım 2008)

Uzunay, Birol. Aksiyon Haftalık Haber Dergisi.
<http://www.aksiyon.com.tr/detaylar.do?load=detay&link=6594>

Murat Bardakçı, “Çayı İzzet Efendi ile Zihni Bey’den öğrendik”, Hürriyet Gazetesi, 03 Aralık 2001, <http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=40458> (09 Ekim 2008)

Ülkemizde Çayın Tarihi, <http://www.caykur.gov.tr/detay.aspx?ID=142> (07 Mayıs 2008)

Türkiye’de Çayın Tarihçesi, Ekonomideki Yeri ve Gelişimi, <http://www.hocibat.com/cay/tarih.html> (16 Kasım 2008)

“Üretiminin Yaygınlaştırılması”, <http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm#uy> (10 Aralık 2008)

“Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Tanımı, Kuruluş Nedenleri, Tarihçesi, Hukuki Yapısı ve Denetim Şekli”, http://www.ydk.gov.tr/kit99/Birinci_Bolum.htm (10 Haziran 2010)

“230 çay fabrikası kapandı”, <http://www.kalkandere.net/haber/1221-karadeniz-230-cay-fabrikasi-kapandi.html> (10 Haziran 2010)

İstanbul Ticaret Odası, Çay: Sektör Profil Araştırması, <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:XUFnFRS2k4sJ:www.ito.org.tr/Dokuman/Sektor/1-18.pdf+istanbul+ticaret+odası+çay> (10 Aralık 2008)

Vikipedi Özgür Ansiklopedi, “Onural Şevket Bozkurt”, http://tr.wikipedia.org/wiki/Onural_Şeref_Bozkurt (11 Kasım 2009)

“ÇAYKUR Özelleşecek mi?”, <http://www.biriz.biz/cay/caykur/index.htm> (10 Haziran 2010)

“Niş Pazarlama Nedir?”, http://www.kobifinans.com.tr/tr/bilgi_merkezi/020311/501 (10 Haziran 2010)

“Çay Borsasının Değerlendirilmesi”, <http://www.biriz.biz/cay/cayborsa/CayBorsaDegerlendirme.htm> (10 Haziran 2010)

<http://www.akfacay.com.tr/index.html>

<http://www.rtb.org.tr/rtboda/tarihce.asp>

ürünler, 1939 yılına kadar el ile işlenmiştir.²⁶⁷ Çay tarımı, çayın toplandıktan sonra kısa sürede işlenmesi gerekliliğinden²⁶⁸ sanayisini zorunlu kılmaktadır. Bu tarihten sonra devlet, çay sanayisini kurma işini üstlenecek ve bunun için işleme tesislerinin açılması gündeme gelecektir. Son yıllarda çay üretiminin, giderek genişlemesi ve büyümesi(aşağıdaki Tablo 5’de çay yetiştirilen alanlar ve çay yetiştiren çiftçi sayısı gösterilmiştir), kuru çayın satışı için dış pazarlar aranması sonucunu hazırlamış ve böylece çay üretimi bir döviz kaynağı haline gelmiştir.²⁶⁹ Hatipoğlu, “memleketimizde çay tüketimini nicelik ve nitelik bakımından kavrayabilmek için çay ithalatı üzerinde durmak gerekir, Diğer taraftan da ileride çay işin teşkilatlandırılmasında, çay ticaretinin halinde ve bilhassa çay fiyatlarının bilinmesine ihtiyaç ortaya çıkacaktır” diye belirtir.²⁷⁰

Tablo 5: Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı, Çay Yetiştirilmeye Ayrılan Alanlardaki Gelişmeler, Çay Yetiştirilen Alanlardaki Yıllık Değişimler(1948–1965)

Yıllar	Çay Yetiştiren Çiftçi Sayısı	Çay Yetiştiren Alanlardaki Gelişmeler(Dekar)	Çay Yetiştirilen Alanlardaki Yıllık Değişimler
1948	11.909	25.751	497
1949	11.866	25.824	73

²⁶⁷ Cumhuriyetimizin 50. Yılında Türk Çayı ve Çaycılığımız, Rize: Çay Kurumu Genel Müdürlüğü, No: 1, 1973, s.20. 1940 yılında çıkarılacak olan 3788 sayılı kanun ile ilgili yapılan meclis görüşmelerinde özellikle İzmir Mebusu Halil Menteşe’nin vurgusuyla çayı elle kıvıranlar hakkında cezai hükümler konulması istenmiş ancak adı geçen kanunda buna dair bir madde eklenmemiştir. T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem VI, Cilt 9, Birleşim 29, 20.03.1940

²⁶⁸ “Çay, tarlada yetiştiği zaman hemen toplanması, toplandığında teslim edilmesi, teslim alan tarafından da hemen, bekletilmeden işlenmesi ve ambalajlanması gereken bir üründür. Çayın ne zaman ambalajlanacağını kendimiz değil, tabiat şartları belirlemektedir”.

²⁶⁹ Tarkan, s.45

²⁷⁰ Hatipoğlu, önsöz